

4

2024

irodalomtörténet

i

Bodrogi Ferenc Máté:
Első magyar nyelvű
irodalmi folyóirataink
monetáris viszonyairól

Dobó Gábor: Kassák
vitái az osztálytudatról
a mozgalomban
és a bíróságon

Kosztolánczy Tibor:
Kassák Lajos és
a magyar államigazgatás
(1920–1930)

irodalomtörténet

105. ÉVFOLYAM (CV.) • 2024 • 4. SZÁM

Főszerkesztő: Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő: Eisemann György

Szerkesztőbizottság: Gintli Tibor, Stephan Krause (Lipcse), Margócsy István,
Guillaume Métayer (Párizs), Nicolas Pethes (Köln), Szilágyi Márton

Szerkesztők: Pataky Adrienn (pataky.adrienn@btk.elte.hu),

Reichert Gábor (reichert.gabor@btk.elte.hu)

Kritika: Bartal Mária (bartal.maria@btk.elte.hu)

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület

telefon: (1) 4855-200/5113, 5366

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.

Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap,
az ELTE Folyóiratfejlesztési Alap, valamint a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány támogatásával.

Nemzeti
Kulturális
Alap

ELTE
EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó

1072 Budapest, Akácfa utca 20.

telefon: (1) 321-8023

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu

Felelős kiadó a Ráció Kiadói Kft. ügyvezetője

Tördelés: Arany Imre | Layout Factory

Nyomdai munkák: Érdi Rózsa Nyomda Kft.

ISSN 0324 4970

Ára számonként: 700 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.

Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,

illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TANULMÁNYOK**BODROGI FERENC MÁTÉ**

- Lelketlen nyomdászok, ingyen béresek
Első magyar nyelvű irodalmi folyóirataink monetáris viszonyairól 411

BRANCZEIZ ANNA

- Korhangulat lírában
Radnóti Miklós *Pogány köszöntő* című kötetének expresszionista vonásai a háborús élmények tükrében 441

JÁNOSA ESZTER

- „Égbolt kerül közéd s közé”
Szubjektivitás és alteritás a *Töredék Hamletnek* verseiben 457

MŰHELY**DOBÓ GÁBOR**

- Álláspont*
Kassák vitái az osztálytudatról a mozgalomban és a bíróságon 493

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

- Egy ember hazatér
Kassák Lajos és a magyar államigazgatás (1920–1930) 515

KRITIKA**BURJÁN ÁGNES**

- Pilinszky közvetlen közelében
„rendíthetetlen, mint a közet”. *Tanulmányok Pilinszky Jánosról*,
szerk. Balogh Gergő – Bednancics Gábor 539

Lelketlen nyomdászok, ingyen béresek

Első magyar nyelvű irodalmi folyóirataink monetáris viszonyairól*

BODROGI FERENC MÁTÉ

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
egyetemi adjunktus

bodrogi.ferenc@arts.unideb.hu

ORCID 0009-0000-9016-7370

A B S Z T R A K T

Jelen szöveg az első magyar nyelvű irodalmi folyóiratok (Magyar Museum, Orpheus, Uránia) előállítási, terjesztési és értékesítési folyamatainak, vagyis az adott sajtótermékek anyagi viszonyainak vizsgálatán keresztül a vonatkozó hazai irodalomtörténeti kezdetek „gazdaságtanára” kíváncsi, a Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana kutatócsoport egyik projekt tanulmányaként. Az illető lapok kritikai forráskiadásai ezeknek a faktoroknak a tárgyalását is mintaszerűen elvégezték már, ugyanakkor e történet újramondásának hogyanjával talán érdemi többletet lehet nyújtani. A vizsgálódás során ugyanis új összefüggések körvonalazódtak, olyan narratív nézőpontokat, olyan értelmező kontextusokat működtetve, amelyek kerülnek az irodalomtörténeti kultusz hagyományos nehézkedéseit, amelyek értéksemlegesek a szituáció szereplőit tekintve, s amelyek éppen arról beszélnek, hogyan működik a pénz világa – még akkor is, ha nagyon kevés a pénz egy adott helyzetben. Remény szerint sikerül tehát újszerűen bemutatni, hogyan is alakul a 18. század végének magyar esztétikai folyóiratai esetében az irodalom „politikai gazdaságtana”.

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-9/2020) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

Bevezetés

A hazai folyóirat-menedzselés és -finanszírozás 18. század végi mintázatairól szól ez a dolgozat, az első nevezetesebb magyar nyelvű periodikák példáján keresztül (Magyar Museum, Orpheus, Urania). A téma és a merítés egyúttal a kezdeteket is jelenti: magyar nyelvű, jórészt esztétikai érdekeltségű sajtókiadványokat, immár magyarországi megjelenéssel. Ez a mintázat meglehetősen egynemű, a példák különbségei nem jelentékenyek, összességük ugyanakkor jól kirajzolja a korszakspecifikus esetlegességeket, rizikófaktorokat, lehetőségeket és korlátokat az efféle kulturális vállalkozásokat, beruházásokat illetően. Az adott lapok kiváló kritikai forráskiadásai a filológiai alapozó munkálatokat bőségesen és kimerítően elvégezték már, túl sok új adalékkal, adattal tehát nemigen lehet szolgálni e téren. Amiben innovatívabbnak lehet nyújtani, az – úgy tűnik – történetük újramondásának hogyanja, s pár alternatív irányból tett kérdésfeltevés, hogy kevésbé az irodalomtörténeti beidegződések, mint inkább a korabeli „irodalom-gazdasági” (a pénzügyi, előállítási, terjesztési, értékesítési) dinamikák váljanak láthatóvá. A folyóiratszerkesztő Batsányi egyik levélbeli kifakadását nyomtatója, Trattner ellen a textológiai kísérőtanulmány úgy kommentálja, hogy az „igen pontosan rögzíti a kiadó és a szerző-szerkesztő korabeli általános viszonyát: nem hogy honoráriumról nem volt szó, de a nyomdász mintegy kegyet vélt gyakorolni a kiadás felvállalásával.”¹ Jelen kísérlet arra vállalkozik, hogy megfordítsa a dolgot, és ne az íróember (a lapszerkesztő), hanem a nyomdász (a technikus) nézőpontjához közelítsen. 1791. április 1-jén Kazinczy arról számol be Döme Károlynak, hogy Orpheusának nyolcadik darabja is sajtó alatt van, majd az első négy közlemény megnevezése után ezzel zárja híradását: „Mi következik ezután, nem tudom, mert a' rendválasztást egészen a' betűszedőre bíztam.”² Követjük a példát: mi is a „betűszedőre” bízunk magunkat.

A Magyar Museum és az Orpheus sajtó alá rendezője szerint a szétagolt irodalmi életnek elementáris igénye volt az integrációra, az egyre inkább intézményi jellegű társulásokra a 18. század végén, s aki vállalkozott az integráló szerepre, az azonnal „vezéri hatalomra” tett szert: „[a]z Orpheus, a Magyar Museum és a Minden Gyűjtemény az ilyen jellegű integráció eszméjét testesítette meg, szerkesztői egy csapásra a központba kerültek.”³ Kérdésesnek tartható azonban, hogy ez a mégoly disszimulatív jellegű integráció,⁴ a vezéri hatalompozíció(k) e kiépülése mennyire

¹ *Első folyóirataink: Magyar Museum*, II., kiad. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2004, 45. (A továbbiakban: MM)

² KazLev. II., 368. levél, 182.

³ *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2001, 361.

⁴ Vö. „E folyóiratok jelentős szerepet töltek be az integratív folyamatok generálásában [...] Az integrációval egy mozzanatban ugyanakkor az elkülönülés tendenciáit is képviselték, mert eltérő arculatot formáltak ki, annak megfelelően, ahogyan a közös ideologikus célokat különbözőképpen operacionálizálták. A folyóiratok így egyszerre nyilvánították meg a józsefi korszakot leginkább jellemző integratív és disszimulatív folyamatokat”. DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Universitas, Budapest, 2009, 177.

érdemi folyamat valójában, s jelentőségének megítélése mennyire a fennmaradó források torzításának eredménye például (hiszen túlnyomórészt hőseink írnak közelebbi ismerőseiknek, illetve e lelkes társak írnak hőseinknek). Mert az élénk táruló kép úgy is olvasható a rosszindulat hermeneutikájának jegyében, hogy két-három, kétségkívül művelt és nemeslelkű jóbarát összeállításával egy-két évig működő, igencsak talmi és esetleges dolgok voltak ezek; bár kétségkívül az első magyar nyelvű hazai kezdeményezések.

Amikor a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveinek kiadói, szerkesztői és írói újszerű műveket kívántak megjelentetni, amelyek mögött már nem állt mecénás, szükségesnek tartották, hogy előre tájékozódjanak vállalkozásuk lehetséges fogadtatásáról, ezért előfizetést hirdettek a kiadvány minimális üzleti kockázattal történő megjelentetésére. Trattner János Tamás 1817-ben háromszáz előfizetett példányban jelölte meg azt a mennyiséget, amely egy irodalmi mű nyomdai előállítását ráfizetés nélkül lehetővé teszi.⁵ A prenumerációt a pozsonyi Magyar Hírmondó című első magyar nyelvű hírlap szerkesztője, Rát Mátyás honosította meg itthon 1780-ban. Lapjára az első évben háromszázhusz előfizető jelentkezett, s ez úgy látszik, elegendő volt a költségek fedezésére. E szám néhány év múlva megduplázódott, s 1790 körül a Bécsben megjelenő magyar újságok olvasóinak száma laponként már ezer-ezerháromszáz körül mozgott.⁶

Ezzel egy időben, 1789-ben Komáromban, a helyi – erdélyi szász származású – Wéber Simon Péter nyomdásznál indult meg a Mindenés Gyűjtemény, három református lelkész szövetkezésével. A szerkesztők minden héten kétszer egy-egy árkust (egy ív, körülbelül tizenhat nyomtatott oldal) terveztek kiadni 5 forint éves előfizetésért,⁷ amit frankózza – vagyis postai úton előre rendezve – vagy közvetlenül kértek.⁸ Bár többek között azzal promotál a lap tulajdonképpeni vezetője, Péczeli József, hogy csak Bécsben kilenc gróf fizetett elő lapjára, a kiadvány értékesítése óriási bukás. A komáromi szerkesztő kilencszáz-ezer fős előfizetői bázissal számol – mely előzetes becsléssel a bécsi Magyar Kurírhoz képest kalkulál⁹ –, az olvasók száma azonban 1790-ben csak százharminc körül van, köztük negyven komáromival, amely szám-

⁵ KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Balassi, Budapest, 1997, 85.

⁶ Uo.

⁷ Ez körülbelül negyvenezer mai magyar forintnak megfelelő összeg (a továbbiakban az aktualizált ár jelölése: HUF). Vö. DANYI Pál, *Magyar pénzürtékindex – árak és devizák alapján 1754-től = Ártörténet. Pénz- és ártörténeti szakportál*, szerk. Uő., Budapest, 2023. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> (Hozzáférés: 2024. november 2.) A jelen tanulmány minden pénzürték-aktualizálása ez alapján a pénzürtékindex alapján történt. A 18. század végi árak, értelmiségi megélhetések viszonyításához, illetve a fizetőeszközök korabeli történetéhez lásd: ORBÁN László, *Csokonai anyagi helyzetéről*, *Studia Litteraria* 2025/1–2., 47–72. DOI: 10.37415/studia/2025/64/15237

⁸ Mindenés Gyűjtemény I. negyed, 1. levél, 1789. július 1., 4–6. (Ez a programadó előbeszéd már a lap újraindulását jelenti tulajdonképpen, egy a januári debütáláshoz képest hosszabb szünet után.)

⁹ SZILÁGYI Márton, *Pálóczi Horváth Ádám verses episztolája és a magyar sajtó 18. század végi helyzete. A Magyar Kurír és a Mindenés Gyűjtemény konfliktusa 1789-ben = Uő., A második Prométheusz. Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról*, Universitas, Budapest, 2022, 109. A Mindenés Gyűjteményről átfogóbban is, a legfrissebb szakirodalomként: Uo., 89–111.

ban ráadásul még azok is szerepelnek, akiknek ingyen küldték ki a lapot.¹⁰ Tehát a tervezetthez képest nagyságrendileg tizedannyi(!) a megrendelő, így a kiadvány már 1790 végén megbukik. Vannak tehát sikeresebb, tartósabb vállalkozások, illetve rövid lefutású csődtörténetek, melyek összmintázata természetesen a periodikák típusától is függött, hiszen a Mindenés Gyűjtemény a Magyar Hírmondóval ellentétben elsősorban nem kurrens információs, hírközlő újság, hanem a morális hetilapokra jobban emlékeztető ismeretterjesztő, erkölcsnevelő (enciklopédikus) folyóirat, illetve nem a pezsgő Bécsben jelenik meg, mint például a Magyar Kurír. Egyértelműen látszik tehát, hogy a Mindenés Gyűjteményé a kevésbé „tőkeerős” történet.

Az értelmezés kontextusa

A korabeli magyar folyóiratösszeállító, folyóiratmegjelentető kooperációkat, illetve e munkavégzés csoportviszonyait újabban a hálózatelmélet segítségével vizsgálták, ami érdekes és értékes eredményekre vezetett,¹¹ mégis úgy látom, a téma természetéről többet mond egy szociál-antropológiai illetőségű elemzési távlat, a leginkább Pierre Bourdieu nevéhez köthető tőkeelmélet. Sokat lehetne értekezni ennek a történetileg eleve problematikus fogalomnak a használhatóságáról, pontosságáról, pláne, hogy divatos felfutású terminusként hosszú évekkel ezelőtt parttalanná és némileg kiüresedetté vált már a hazai kutatásokban is.¹² Mindazonáltal e tanulmányban definiált jelentéstartománya segítséget jelenthet abban, hogy az első magyar nyelvű folyóiratok létmódjáról összetettebben gondolkodhassunk, azt még árnyaltabban rekonstruálhassuk. Például azért, mert ez a bizonyos metakeret mind a literátor, mind a nem-literátor ágensek tekintetében értéksemleges, s mert többek között éppen arról szól, hogy mit és hogyan lehet elérni pénz nélkül – már ha egyáltalán el lehet.

Bourdieu gondolatvilágában a tőke anyagi javak által, avagy bensővé tett, inkorporált formában felhalmozott „munka”, befolyásoló „erő”.¹³ Olyan tulajdon, amelynek felhasználásával birtoklója ráfordításaihoz képest többlethozamra, profitra tehet szert, valamiféle értéktöbbletet hozva létre az adott beruházási folyamatban.¹⁴ A tőke három fő formája Bourdieu-nél a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke.

¹⁰ KÓKAY György, *A magyar sajtó története 1705–1848*, I., Akadémiai, Budapest, 1979, 222.

¹¹ ANTAL Alexandra, *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata*, ItK 2014/1., 99–117; Uő., *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) mecénási hálózata*, It 2014/4., 432–448.

¹² VÖ. FARKAS Zoltán, *A társadalmi tőke fogalma és típusai*, Szellem és Tudomány 2013/2., 109.; SÍK Endre, *A kapcsolati tőke szociológiája*, Eötvös, Budapest, 2012, 11. Bourdieu elméletéről legutóbb, irodalomtudományos kontextusban: RÁKAI Orsolya, *A „cudar porkoláb”. Az irodalom „mellékállásainak” kritikai következményei a 20. század elején*, *Studia Litteraria* 2021/3–4., 154–169. Bourdieu tőke-elméletének átfogó kritikájához: POKOL Béla, *Modern francia szociológiai elméletek*, [Kézirat gyanánt], Budapest, 1995, 89–94. <https://mek.oszk.hu/02000/02027/02027.pdf> (Hozzáférés: 2024. november 2.)

¹³ Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, ford. BOGDÁN Éva = *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*, szerk. ANGELUSZ Róbert, Új Mandátum, Budapest, 1999, 156–157. Vö. még: Pierre BOURDIEU, *The Forms of Capital = Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, szerk. John G. RICHARDSON, Greenwood Press, New York, 1986, 241–258.

¹⁴ FARKAS, I. m., 106.

Felfogása szerint a tőke alapvető formája a gazdasági tőke, amelyen a másik kettő is alapul: a gazdasági tőke közvetlenül anyagi tőkére váltható, míg a kulturális és a társadalmi tőke bizonyos feltételek mellett, költséges átalakítási munkák árán (magas „transzformációs költségekkel”) konvertálható gazdasági tőkévé, sőt szert tenni is csak bizonyos mértékű gazdasági tőke felhasználásával lehet mindkettőre.¹⁵ A gazdasági tőke közvetlenül pénzre, vagyonra váltható tehát, a társadalmi tőke viszont ehhez képest egyének vagy csoportok elvontabb, áttételesebb társadalmi képességeit, erőforrásait foglalja magában, aminek legfontosabb megnyilvánulása a társadalmi befolyás és hatalom.¹⁶

A társadalmi tőke koncentráltabb értelemben olyan kapcsolati-lekötelezettségi tőke, amely egy személyközi kapcsolattartó háló kiépítéséből ered, alapját kiterjedt szimbolikus és anyagi természetű „csereviszonyok” képezik, amelyek folyamán az esetleges lekötelezettségek tovább növelik a kulcsszereplők befolyását, lehetőségterét. Eszerint a társadalmi tőke azon erőforrások összessége, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak. Az egyes csoporttagok által birtokolt tőke összessége valamennyi csoporttag számára biztosítékul szolgál, és mintegy „hitelképességet” kölcsönöz a csoport egyes tagjainak.¹⁷ A rendi-nemesi kultúra e modellben a társadalmi tőke intézményesedésének egyik történeti mintapéldája. Az úgynevezett szimbolikus tőke szoros korrelációban egyfajta tekintély- (vagy adott esetben lekötelezettségi) tőkeként értelmezhető, amely az elismertségen alapszik, magas presztízst biztosít, ezáltal garantálván „profitot”.¹⁸ Az olyasfajta szimbolikus tőke, mint az egy-egy családdhoz vagy személyhez kapcsolódó hírnév, visszaalakítható gazdasági tőkévé.¹⁹

A számunkra fontos utolsó rendezőfogalom, a kulturális tőke három formában létezik Bourdieu teóriájában: bensővé tett, inkorporált formában (vö. Bildung), anyagi tárgyiasságok (eszközök, berendezések, vagy éppen műtárgyak) formájában, illetve intézményes titulusok, rangok, fokozatok formájában.²⁰ A kulturális tőke személyes tulajdonsággá vált verziójába Bourdieu beleérti az úgynevezett habitust – mint személyes beállítottságok rendszerét – is, ekként a tőke mint olyan nem csupán erőforrásként, cselekvési képességként, hanem tartós „kognitív motívumként”, potens identitásalakzatként is körvonalazódhat.²¹ A manír, a tónus, a stílus, vagyis a viselkedésmód, a beszédmodor, az életfelfogás mint habitus összeköti a társadalmi (nexus-alapú) és a szimbolikus (presztízis-alapú) tőke világát. A kulturális tőke – a társadalmi

¹⁵ SÍK, *I. m.*, 6.; FARKAS, *I. m.*, 108–110

¹⁶ FARKAS, *I. m.*, 109.

¹⁷ BOURDIEU, *Gazdasági tőke...*, 167.

¹⁸ POKOL, *I. m.*, 86.; FARKAS, *I. m.*, 110. Vö. „A kapcsolati-lekötelezettségi tőke szerepe valóban óriásivá válik, és egy-egy embernek (vagy embercsoportnak) a pozícióját nemcsak az határozza meg, hogy milyen gazdasági forrásokkal rendelkezik, hanem hogy – ettől teljesen függetlenül – milyen személyi kapcsolatokat (esetleg lekötelezettségeket) tud felmutatni”. POKOL, *I. m.*, 89.

¹⁹ *Uo.*, 84.

²⁰ BOURDIEU, *Gazdasági tőke...*, 158–166.

²¹ FARKAS, *I. m.*, 110.; POKOL, *I. m.*, 78–83. Vö. még: Pierre BOURDIEU, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Suhrkamp, Frankfurt, 2016.

és szimbolikus tőkéhez hasonlatosan – a különböző státuszcsoportok hatalommegőrzési eszköze is,²² amely forma diszkrétebb, áttételesebb módon végzi önpozicionáló, önkiteljesítő munkáját, mint a jóval effektívebb gazdasági.²³ Az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága ilyenképpen egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedésétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon konkrét gazdasági és sokszor láthatatlan kulturális tőke nagyságától, amelyet ő, valamint azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll, mindez pedig a szimbolikus világban is megemeli őt (és körét).²⁴

Batsányi „tőkéi”

Steinhofér Károly – a kultusz húrjait pengetve – ezt írja 1787-ről: „Épen akkor indult ki Kassáról amaz örökké emlékezetes, felfrissült szellemi mozgalom, mely majdnem 80 éves tespedés után a magyar nyelvet és irodalmat felébresztette tetszhalottaiból s azt egyszerre új életre, mondhatni virágzásra emelte. Három fenkölt lelkű magyar ember megteremté irodalmunk új irányát és ez az új irány volt egyszersmind alapja későbbi szellemi életünk egész jövőjének. Baróti Szabó Dávid, Kazinczy Ferenc és Bacsányi János volt az a három dicső férfiú, kiknek áldott nevét a hazai szellemi élet története arany betűkkel írt lapjaira.”²⁵ Kassa mint szepességi szász (cipyszer) színezetű, németes polgárváros, mint a kultúrtörténetileg kiemelt fontosságú Szepesség vonzáskörzetének egyik központja, a művelődéspolitikai élvonal részese ekkoriban. Hasonlóan Sopronhoz vagy Pozsonyhoz, relatíve jelentékeny tőkekoncentráció tapasztalható itt.

Az úgynevezett „Kassai Magyar Társaság” megalakulása 1787 novemberében történik. Tagjai Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid. Mint Debreczeni Attila rámutat, a hatvannyolc éves, immár meggyőző karriert befutott helyi akadémiai tanár Baróti a másik két fiatalember atyamestere, nagy valószínűséggel éppen az ő személyes mentor-habitusra hozza őket össze (egy időre) a lapalapítás projektumán belül.²⁶ A másik két legfontosabb patrónus e körben báró Orczy Lőrinc és gróf Ráday Gedeon, az ő familiárisaik Batsányi és Kazinczy.²⁷ A társaságszervezési

²² SÍK, I. m., 15.

²³ BOURDIEU, *Gazdasági tőke...*, 162.

²⁴ *Uo.*, 168.

²⁵ STEINHOFFER Károly, *A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig*, Pallas, Budapest, 1907, 15–16.

²⁶ Debreczeni Attila készülő Kazinczy-monográfiájában ír erről. (DEBRECZENI Attila, *Kazinczy Ferenc*, kézirat, 2024.) Ezúton is köszönöm az anyag előzetes rendelkezésre bocsátását.

²⁷ A familiaritás ekkoriban még uralkodó rendszerének témabeli szerepére szintén az átfogó Kazinczy-pályaképet író Debreczeni Attila hívja fel a figyelmet: „A családi-rokoni viszonyokkal összefonódott a familiaritás kapcsolatrendszere, mely a Dunától keletre eső vármegyék nemesi társadalmát ekkor még döntő mértékben jellemezte. Az érvényesülés lehetőségét a középbirtokos nemesség számára erősen meghatározták a főúri patrónusokhoz fűződő kliensi viszonyok.” (*Uo.*) Orczy mindkét fiatalember élettörténetében, karriertörténetében fontos szerepet tölt be tekintélyes pártfogóként, míg Ráday inkább Kazinczy számára középponti mentor-figura.

igyekezet ellenére az első számok szerzői köre szűk marad, ugyanakkor jól látható a közvetlen személyi, informális kapcsolatok meghatározó szerepe, vagyis a munka kaláka jellege.²⁸ Ráday, akit hamar sikerül megnyerni az ügynek, további főrendi tekintélyek bevonását sürgeti (a Telekieket, Orczy Lőrincet, Pálffy Károly kancellárt). Az első számot az alapító hármas jegyzi, és a továbbiakban is csak ők és a lapot pénzügyileg menedzselő gróf Ráday Gedeon szerepel több közleménnyel. A vállalkozás az első időben tehát a Baróti–Batsányi–Kazinczy–Ráday-koalícióra épül.²⁹ A projektum gazdasági tőkéje egyértelműen elégtelen, külső támogatók (anyagi mecénások) nélkül életképtelen. A kapcsolati tőke csekély, ám koncentrált, az inkorporált kulturális tőke meggyőző, a szerkesztőség pályakezdő, ám művelt és felkészült tudós literátorokat jelent, ugyanakkor manifeszt lehetőségei, „apparátusai” kevésbé vannak e csoportnak, az intézményes kulturális tőkéje pedig önmagában szintén nem elegendő, jellemzően magasabb rangú gazdasági támogatókra szorul.

A kis kassai kör a megalapítást követően a folyóirat pesti kiadása mellett dönt, mint az a Kazinczy-levelezés egyik darabjából kiderül.³⁰ Kassa ekkor még nem jelentett érdemi lehetőséget, a pozsonyi Landerer és Weingand nyomdászok pedig a már meglévő előfizetők számától tették volna függővé a vállalkozás elindítását, a korszakban bevett és teljesen indokolt „kockázatelemző” piaci stratégiát követve. A szerkesztők tehát egyértelműen az adott (jellemzően német ajkú) nyomdász vállalkozásaként szándékozták megjelentetni a lapot, aki előfinanszírozza az ügyletet, számot vetve a kor szokásosnak mondható rizikócsökkentő megoldásaival, az előjegyzéses (subscription) és az előfizetéses (prenumeratio) lehetőségekkel. Batsányiéknak láthatóan nem állt szándékukban élni ezekkel az opciókkal, s nem is valósult meg egyik sem az első négy szám, vagyis az első kötet (évfolyam) esetében.³¹ A vonatkozó levelezések forrásaiból kiderül, hogy a pesti Trattner Mátyás nem Ráday Gedeon, hanem Batsányi párhuzamos szervezőmunkája eredményeként állt rá a Magyar Museum kiadásának ügyletére.³² Az illető világlátott, Bécsben és Párizsban kiképzett német ajkú vállalkozó ekkoriban lesz saját műhelyének, a pesti Trattner-nyomdának a vezető tulajdonosa, tehát egy tettekész, ambiciózus, beérkezett üzletemberről van szó.³³ Trattnernek nem kellett külön engedélyt kérnie a folyóirat kiadására, mivel nem újságként, azaz nem postai úton kívánta teríteni. A Magyar Museum tehát a könyvterjesztés korabeli tipikus megoldásainak segítségével juthatott el a célszemélyekhez: részben könyvesbolti forgalomban, részben a könyvkötők bizományosi

²⁸ A kaláka több lapnál is jellemző bizalmas, szűkebb körű csoportkohéziója a kapcsolati tőke egy tipikus fajtája. Vö. Sík, *I. m.*, 24. Kazinczy például Kovachich Márton Györgyöt, a Merkur von Ungarn szerkesztőjét mozgósítja, hogy reklámozza a társaság megalakulását. Vö. MM, II., 35.

²⁹ *Uo.*, 36.

³⁰ Vö. KazLev. I., 118. levél, 165. (Ráday Gedeon – Kazinczynak, 1788. február 15.)

³¹ MM, II., 41.

³² *Uo.*, 42.

³³ Trattner Mátyásról bővebben: V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kossuth, Budapest, 2021, 336–340. DOI: 10.36820/konyvnyomtat.2021.ecsedy

hálózatán keresztül, elsősorban vásári alkalmakkor, továbbá személyes kapcsolatok útján³⁴ – vagyis a társadalmi/kapcsolati tőke útvonalain keresztül.

Trattnernek a forrásokban szerencsésen fennmaradó üzleti feltételei a következők: először két füzet kinyomtatása, majd ha ezek nem hozzák meg a rentabilitás garanciáját (tehát nem állna elő kellő számú vevő), joga van elállni az ügylettől. Egy teljes évfolyam futamideje alatt ugyanakkor joga van folytatni a munkát, ha ő úgy kívánja, ez pedig négy lapszámot (füzetet) jelent. A sajtótermék formátumát az illető kassai társaság maga határozhatja meg, tetszése szerint.³⁵ A tetszetős nyomtatás alapkövetelmény, s a kiadás jellemzően azért nem kezdődik el egy jó ideig, mert nem érkezik meg Trattnerhez az új betűkészlet. A szerződés átgondoltnak és korrektnek tartható, a nyomdász nem zsarnokoskodik a vállalkozás fölött, csupán érdekvédő jogait biztosítja. A kontraktusból ugyanakkor kitűnik a Magyar Museum „presztízslap”-jellege: magas forgalmi értékű, elismert kiadványt szeretne jelenteni külsőben és belsőben egyaránt (vö. szimbolikus tőkefelhalmozás).

Mindazonáltal korán jelentkeznek az adott mező lehetőségfeltételeiből adódó problémák is. Kezdetben Trattner kapcsolattartója maga Ráday, a korrektor pedig az első szám esetén Földi János, a második szám esetén pedig Gindl József. Őt Verseghy Ferenc követi, aki már korábban is ajánlkozik.³⁶ A nyomtatás felügyeletének e hektikus fluktuációja, illetve a Kassa–Pest-távolság nehézkedése az egyes lapszámokat kísérő, többrendbéli nyomtatási hibaigazítók számán jól megmutatkozik. Mindenesetre az első kötet végén a szerkesztői Jelentés szabadkozik a késlekedés és a nagyszámú nyomtatási hiba miatt, azzal mentegetőzve, hogy „a’ nyomtatásnak helye messze vagyontólunk”.³⁷ Ugyanez a magamentő érvelés világít rá arra is, hogy a Kassai Magyar Társaság e vállalkozása mintegy „másodállásban”, a mégoly erőteljes elkötelezettség szabadidejében történik: „a’ mennyire hivatalbéli ’s egyéb szükséges foglalatosságainktól léendő ürességünk engedendi, rajta leszünk, hogy Munkánkat [...] tökéletességre vihessük.”³⁸ Már a második negyed (füzet) hátlapjának jelentésében azt írják a szerkesztők, hogy a jövőben nem fogják magukat (feleslegesen) időhöz kötni, hanem akkor jelennek meg, amikor hat vagy hét árkusra (körülbelül kilencven nyomtatott oldalra) való minőségi írás beérkezik.³⁹ A minőségi befektetéshez, tőkefelhalmozáshoz szükséges idő-invesztitúra aspektusának jelentősége és helyi problematikussága tehát szemmel látható az ügymenetet illetően.⁴⁰

³⁴ MM, II., 42.

³⁵ MOLNÁR JÁNOS, *Bacsányi János levelei id. báró Ráday Gedeonhoz*, ItK 1907/1., 84–85. A megrendelő kassai társaságnak huszonöt példány jár mindaddig, amíg az eladott példányok száma kétszáz darab alatt marad, negyven, ha kétszázötven–háromszáz közötti az értékesített példányszám, végül ötven, ha ez a szám háromszáz fölé (ez tehát egyfajta álomhatár) emelkedik.

³⁶ MM, II., 43.

³⁷ MM, I., 248.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo., 480.

⁴⁰ Valamennyi tőkefajta egyik legnagyobb előnye a hasznos időráfordítás mennyisége; az időfaktor jelentősége az inkorporált kulturális tőkénél például óriási (tanulóévek mint felhalmozási időszak), de a többinél is fontos tehát. Vö. BOURDIEU, *Gazdasági tőke...*, 163, 175.

A másik alapvető problémát az jelenti, hogy fokozatosan megromlik a viszony Trattnerrel; a szerkesztők legfőbb kifogása ellene a késedelmesség, vagyis, hogy a jelek szerint a tipográfusnak egyáltalán nem prioritás a Magyar Museum ügye egyéb vállalásai közepette. Komoly hiányosságok mutatkoznak a terjesztésben is, sokszor maguk a szerkesztők sem jutnak hozzá a nekik járó példányokhoz. Batsányi erre az egész periódusra úgy tekint, mint amelyikben társasága lényegében „ingyen bérese” Trattnernek.⁴¹ Ez a Batsányi-féle perspektíva – amely nem mellékesen a korban bevett, toposzértékű közhelyet mondja újra a lelketlen, pénzéhes nyomdászról⁴² – ugyanakkor kevésbé méltányos a budai Egyetemi nyomda egykori igazgatójával szemben. Itt ugyanis lényegében arról van szó, hogy egy távolról vezérelt, igen bizonytalan ügyletet előfinanszíroz az illető szakember, amely nem igazán jelenti tehát bevételeinek, párhuzamos munkáinak legfontosabbikát. Az egész projektum (magyar nyelvű, elitkulturális anyag periodikus forgalmazása) előzmények nélküli és eleddig tesztetlen, tipikusan nem jövedelemfelhajtó vállalkozás, nem kecsegtet nagy bevételi sikerrel, s ez menet közben újra és újra igazolódik is. Nem véletlen az sem, hogy a kezdetben megkeresett nyomdászok nem tolonganak az ismertetett tervek felkarolásáért. Egy profitorientált korabeli nyomdai vállalkozó esetén pedig egy ilyen kérdéses, képlékeny ügyletnek nem a prioritások között történő kezelése nem feltétlenül jelent eleve elítélendő hozzáállást, csupán a nagy irodalomtörténeti személyiségeknek járó utólagos historicista perspektívából, amennyiben ezek a figurák valóban kiszolgáltatottjai a vázolt piaci logikának.⁴³ Mindenesetre Kókay Györgynél is előkerül a szakirodalmi hagyomány képlete a nyomdászok kedvezőtlen megítéléséről; egyik jellemző mondata: „Bécsben az utánnomás egyik leggátlástalanabb művelője a magyarországi származású Trattner János Tamás volt, aki 1753-tól kezdve olcsó utánnomásaival jó üzleteket csinált.”⁴⁴ Azon túl, hogy az utánnomás intézménye egy egészen legitim és értéksemleges nyomdászati eljárás, az idézettel ellentétben az is szépen körvonalozódhat, hogy sem a nyomdászok, sem a könyvkereskedők nem voltak „gátlástalan” kizsákmányolók; már csak azért sem, mert utóbbi foglalkozás a korszakban kifejezett szimbolikus és kulturális tőkét feltételező, elismert presztízsszakmánának számított.⁴⁵

⁴¹ NÉMETH Balázs, *Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz*, ItK 1956/2., 200.

⁴² Külön érdemes figyelni az 'ingyen béres' kifejezés radikalitására. Hogy Batsányi nem várhatott pénzt a nyomdásztól azért, mert megszerkeszti a nyomtatandó anyagot – tehát mintegy ingyen dolgozik neki –, ebben az időben evidens itthon (szerzői honoráriumot az elsők között egyébiránt majd éppen Trattner Mátyás fia, Trattner János Tamás kezd el fizetni az 1810-es évektől: V. ECSEDY, I. m., 339.). Az illető frázis tehát allegorikusabb fogatú, s annak a sértett, ám büszke félnek a szólama ebben a méltatlannak látott szituációban, aki az uradalmi cselédek rangsorában legalul elhelyezkedő szolgálóival azonosítja magát kizsákmányolójával szemben, aki megalázó helyzetében ráadásul semmit sem (még éves „bért” sem) kap munkájáért. A 'lelketlen nyomdász' korabeli témájához vö. Kazinczy jellemzését Landererről: „minden választás nélkül ad-ki mindent, 's a' Haza-szeretettel fedezgeti a' pénz után való ásitozását.” KazLev. XXIII., 5657. levél, 16. (Köszönöm Tóth Barna ezirányú figyelmeztetéseit.)

⁴³ A piaci logika korabeli térnyeréséről a szeriális könyvkiadás gyakorlatában, nagy hasonlóságokat mutatva az itt taglalt folyóiratkiadói tevékenységekkel: BÉRES Norbert, *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2023, 151–154.

⁴⁴ KÓKAY, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, 80.

⁴⁵ Bővebben: *A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó*, szerk. LIPTÁK Dorottya, Kossuth – Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger, 2012. A 18. század utolsó évtizedeiben meg-

Kazinczyban igen korán, már 1789 elejére megéri a társaságból való kiválás gondolata az általános nézetkülönbségek, illetve egyfajta dominanciaharc miatt Batsányival szemben. Vagyis lényegében már a kezdet kezdetétől megindul a hatalmi harc a presztízsteltített önpozicionálásért. Kazinczynak igen hamar megszületik az elképzelése egy új, immár saját folyóirat megindításáról is, az Orpheus előkészítése pedig egyszerre zajlik a Magyar Museum első kötete még megjelentetésre váró második, harmadik és negyedik számának készítésével,⁴⁶ sőt Kazinczy a közös szerkesztésben valójában már nem is igen vesz részt, így csupán a két első szám tartható közös produktumnak, ami lényegében egyemberes szerkesztést jelent, a Bourdieu által feltételezett kizárólagosító hatalmi logika mechanizmusaival egyező módon.

A második kötetrel, tehát az ötödik füzetrel kezdődően egy újragondolt Magyar Museum kerül az olvasók kezébe, immár effektíve Batsányi vezérlete alatt tehát. A társaság újjászerveződésének hátterében az 1770-es, 1780-as évek fordulóján jelentős szerepet betöltött pesti pálosok kapcsolatrendszere sejlik fel, tehát egy egyházi közösség segítsége és sajátos szellemi felvevőpiaca, vagyis egy markáns bizalmi alapú kapcsolati tőkemintázat. Ismeretes, hogy Batsányi szemléletét Pestre kerülése után mennyire meghatározta az Orczy-ház, s az az előbbieken már e lapokon is szóba hozott, rendi értelemben vett familiáris viszony, amely patrónusához, báró Orczy Lőrínchez kötötte annak házitanítójaként. A nexusoknak ez az ereje és hatása szintén segíthette az immár önálló „vezérszerkesztő” Batsányit lapja újjászervezésében és önálló arculatának kialakításában.⁴⁷ Vagyis a mecénatúra „intézménye” (és gazdasági tőkéje) nem csupán a finanszírozásban, hanem a nexusokon alapuló társadalmi tőkefelhalmozásban is segíti a Magyar Museum redaktorát.

Batsányi az első évfolyam megjelenését követően Kassára költözteti a lapot, amelynek szándéka már korábról is adatható.⁴⁸ A kassai jezsuita akadémiai nyomdát a pozsonyi műhely tulajdonosának, Johann Michael Landerernek adták el 1774-ben, aki műhelyében könyvkereskedelmet is folytatott. 1786-ban a bécsi származású, Kassára nősült Johann Josef Ellinger egy második tekintélyes nyomdát alapított e mellett, amely szintén hosszú ideig virágzott, kisebb, de versenyképes konkurenciájaként a helyi Landerer-nyomdának.⁴⁹ Kassa városának tehát „két szép tipográfiaja” is van ekkoriban, az Ellinger- és a Landerer-féle.⁵⁰ Kezdetben Batsányi Ellingernél akar nyomtatni, noha már a korábban vonakodó Landerer is ajánlotta magát. A tetszetősebb formátum, a szebb nyomtatási kép ígéletén túl az is a változtatás mellett szolt,

---

élnkülő könyvkereskedelem következményeként több rendelkezés is foglalkozott a magyarországi könyvforgalmazás kérdéseivel. A legjelentősebb szabályozás 1772-ben jelent meg, a magyarországi könyvkereskedők tevékenységének feltételeit foglalva össze. A rendelet hatévi tanulóidőhöz, négyévi gyakorlathoz és megfelelő nyelvtudáshoz, valamint bizonyos pénzalaphoz kötötte a könyvkereskedői szakma művelését. КÓКАУ, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, 88.

⁴⁶ MM, II., 39.

⁴⁷ Uo., 40.

⁴⁸ Uo., 45.

⁴⁹ Bővebben: V. ECSEDY, *I. m.*, 292–294.

⁵⁰ NOVÁK László, *A nyomdászat története 1801–1867*, V., Világosság Könyvnyomda, Budapest, 1928, 54.

hogy logisztikailag sokkal eredményesebben lehet egy helyi üzlettárral dolgozni. Ellinger és Batsányi már korábban is munkakapcsolatban álltak, a vállalkozását nemrég beindító kassai nyomdász azonban tartott a folyóirat kiadásának teljes felvállalásától.⁵¹ A második kötet első száma végül mégis Ellingernél jelenik meg 1790 júniusában.

Mint Kókay írja, bár az önálló könyvkereskedelem terén hagyományokkal rendelkező felvidéki és erdélyi városokon kívül az egyre inkább központi szerepet betölteni igyekvő Pest-Buda könyvkultúrája mutat nagy expanziót, a kassainak mégis tekintélyes hagyományai vannak, s a 18. század végi fellendüléshez éppen az is hozzájárult, hogy e város jelentős szerepet játszott Batsányi és Kazinczy lapjainak megvalósításában.⁵² Ezen kibontakozás idején alapít tehát nyomdát és könyvkereskedést Kassán Ellinger. Bár ő is kiveszi a részét a kor színvonalas magyar munkáinak kiadásából és terjesztéséből, az igazi jövedelmet számára is a könyvesboltjában és a megbízottai által forgalmazott populáris „ponyvatermékek” hozzák.⁵³ Mindezek tükrében még nagyobb érdemnek látszik, hogy kiadta az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a Magyar Museum második évfolyamát. Mint Kókay ítélt, bár e lap volt a kor magyar folyóiratai között a legnépszerűbb, előfizetőinek száma így is mindössze négy-öt száz fő körül mozgott, tehát itt is látható, hogy nem ez volt Ellinger legbombasztikusabb üzlete.⁵⁴ A képlet tehát erősen úgy fest, hogy nem Batsányi tiszteli meg Ellingert azzal, hogy kiadja vele folyóiratát, vagyis a többértelmű „tőkefelhalmozás” kulcsa nem éppen az ifjú literátor.

A második kötet első számának megjelenése után – a nyomdaváltás ellenére – sajátos, másfél évnyi szünet következik a Magyar Museum történetében, amelynek során maga a folytatás is bizonytalanná válik. A konkrét okok nem ismeretesek, de 1791 elejére végleg eldőnti Batsányi, hogy saját kiadásában, vagyis a költségeket egészében felvállalva adja ki a lapot.⁵⁵ Aranka Györgyhez írt levelében adja tudtúl, hogy célja annyi támogatás összegyűjtése, amennyiből az egy évfolyamnyi négy füzet előállítására lehetősé válik, amelyet a vevőknek immár postán küldene meg mint önálló kiadót. A kiadási költségek felvállalása mellett új elemként jelentkezik tehát Batsányi koncepciójában az is, hogy a terjesztést már nem könyvként képzele el, hanem modernizált módon, postai úton, előfizetési rendszer keretében. Ezt a szisztémát ugyanakkor

⁵¹ MM, II., 45–46. Ellinger anyagi természetű vonakodása miatt az is megfordult Batsányi fejében, hogy csak bérmunkára veszi igénybe a nyomdász szolgáltatásait, és az egyik helyi könyvkereskedő, Ignaz Anton Strohmayr lesz a kiadó, vagyis a költségfinanszírozó. (Uo.) Kassa vonzerejét bizonyítja, hogy e Landerer melletti másik jelentős pest-budai könyvkereskedő, Strohmayr is nyitott fióküzletet a városban. Miként Pesten, Kassán is a Weingand-Köpff-féle könyvkereskedést vette át 1788-ban. KÓKAY, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, 93.

⁵² Uo. Vö. V. ECSÉDY, *I. m.*, 294.

⁵³ Uo. Mint Steinhofér kimutatja, kiadványai között kilencvennyolc magyar, tizennyolc német és ötvenegy latin nyelvű található. Ezek közül vannak „magasirodalmiak” (Milton, Bessenyei, Kazinczy), ám a többség tipikusan népszerű sajtótermék. Vö. STEINHOFFER Károly, *A könyv története*, I., Lampel, Budapest, 1915, 87.

⁵⁴ KÓKAY, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, 93.

⁵⁵ NÉMETH, *I. m.*, 200.

nem meri kizárólagosan bevezetni – tudván, hogy a prenumeratio intézménye a korabeli magyar kulturális színtéren még nem szokásos, és a fizetési fegyelem sem megbízható –, vagyis megengedhetőnek tartja a vásárlási szándékot kinyilvánító előjegyzés lehetőségét is, nem éppen kockázatmentesen.⁵⁶ Az előfizetési opció hangsúlyos szerepeltetése az 1791 őszi megjelenő nagyívú, *Tudósíttás* című hirdetésükben jön elő,⁵⁷ amely már a postai terjesztés hivatalos királyi engedélyezése után lát napvilágot.⁵⁸ A második évfolyam második füzetében már ebben az előfizetési szisztémában jelenik meg. A Magyar Museum postai terjesztésének részleteit, pontosabban az engedélyeztetéssel párhuzamos, annak árát érintő sajátos, alkudozó processzusát Kulcsár Krisztina elemezte.⁵⁹ Batsányinak ki kellett találnia, hogyan fogja eljuttatni az előfizetőkhez folyóirata példányait. Akkoriban erre a célra a császári-királyi postát vehette igénybe, de a postaköltségek tetemesnek számítottak (1 rajnai/rénes forint, azaz 60 krajcár), ezért a szerkesztő 1791 márciusában folyamodványban fordult Sándor Lipót főherceg-nádorhoz, hogy engedélyezzék neki az ingyenes szállítási költséget, de kérését elutasították.⁶⁰

Az ötödik füzet hátlap-hirdetése azt tartalmazza, hogy a beérkező írásokat nével ellátva szabad postán, azaz frankón várják, s hogy a lap Pesten, Budán, Kassán, s „több nevezetes Magyar Városokban” található meg.⁶¹ Az utolsó megjelenő lapszám hátsó borítóján a szerkesztői üzenet azt kéri, hogy minél többen éljenek az előfizetés, vagyis a postai terjesztés lehetőségével. Egyúttal kéri azon prenumeránsoktól, akik még nem fizettek, hogy haladéktalanul tegyék meg azt. Az indoklás: „Nekünk itt mindent késszel kell fizetnünk; és számtalan a költségünk. Olly óltsó árrát szabtuk úgy-is munkánknak, hogy az valóságos tsekélység; holott csak a posta-pénz-is minden nyomtatványtól egy egész n. forint”.⁶² Hogy a lap ára mennyire „tsekélység”, arról még lesz szó, de az bizonyos, hogy 20 krajcárt jelent, míg a postapénz 60 krajcár, tehát a lap árának háromszorosa. Ugyanitt hírt kaphatunk arról is, hogy vannak olyan vármegyék, ahol egyenesen a táblabírák közül neveztek ki embereket az illető periodikum előfizetési díjainak kezelésére.⁶³ A terjesztési hálózat kiépítése mindezek fényében meggyőzőnek tartható – Batsányi koncepciózusan érvényesíti kulturális, társadalmi és szimbolikus tökéjét is.

⁵⁶ EÖTVÖS Lajos, *Bacsányi Jánosnak egy levele*, Figyelő 1871/34., 403–404. Bővebben: MM, II., 47.

⁵⁷ Ephemerides Budenses 1791. október 14.; Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791. október 22. és 25. MM, II., 48.

⁵⁸ MM, II., 48.

⁵⁹ KULCSÁR Krisztina, *A Magyar Museum terjesztésének nehézségei*, Magyar Nemzeti Levéltár, 2021. január 22. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_magyar_museum_terjesztesenek_nehezsegei (Hozzáférés: 2024. november 2.)

⁶⁰ Kulcsár Krisztina kutatásaiból kiderül, hogy Batsányi kérvényére jó ideig nem érkezik válasz, ezért újabb, terjedelmesebb latin nyelvű folyamodványt nyújt be. Ezt a kérvényt Bécsben az udvari posta számvevőségi hivatala nyomán az uralkodó elutasítja. Batsányi „ráfog” a szituációra: 1792. évi újabb kérvényében az összeg csökkentését kéri 36 vagy 40 krajcárra. A bécsi tanácsadók döntése (a Magyar Királyi Kancellária tagjaival egyetértésben) azonban ezúttal sem kedvező: nem javasolják, hogy engedélyezzék a portóköltség leszállítását. Bővebben: *Uo.*

⁶¹ MM, I., 488.

⁶² *Uo.*, 492.

⁶³ *Uo.*, 493.

Az új lapszámok pénzügyi fedezetének előteremtése érdekében Batsányi megfogadja Verseghy tanácsát, hogy a társaság minden szatellit-tagjától kérjen anyagi hozzájárulást a nyomtatási költségek előteremtéséhez, amit Kreskay Imréhez és Rádayhoz fordulva meg is tesz. Ráday ekkor már nem viselkedik partnerként, míg Kreskay lehetőségeihez mérten küld egy közelebről nem pontosítható „summátskát”. Végül gróf Széchényi Ferenctől érkezik meg az érdemi támogatás, 200 forint (ma körülbelül 1,5 millió HUF) nem hivatalos, kamatmentes kölcsön formájában.⁶⁴ A Bourdieu-féle ajándékozásokból álló „lekötelezettségek rendszeréhez” hasonlít ez a megvalósulás, bár Batsányi itt nem mutatkozik túlzottan lekötelezettnek, hiszen voltaképpen elvárja, hogy közelebbi barátai, szövetségesei, vagyis sajátos „klientúrája”⁶⁵ investáljon kulturális vállalkozásába. Amíg metakeretünk értelmében Batsányinak vannak tehát (közel azonos rangú) kliensei, történeti értelemben ő maga az: kliense, pártfogoltja e jószándékú és nagyvonalú kölcsön által Széchényinek, de még inkább kliense, pontosabban familiárisa patrónusának, Orczy Lőrincnek, akinek egyebek mellett kancellista hivatali állását is köszönhetette, s aki annak idején összekötötte Baróttival.⁶⁶ A főúri kölcsön mint életmentő tőkeinjekció mindazonáltal egyfajta dominanciastruktúrát konzervál a korabeli szimbolikus/lekötelezettségi tőke (rendi) világában.

Az előbbieken említett *Tudósításban* Batsányi ismét azt írja, hogy azért nem adhattak ki eladdig öt füzetnél többet, mert hivatali feladataik (elsődleges foglalkozásuk) miatt kevés szabadidejük volt a nyomtatványok értékesítésére.⁶⁷ A nagyívű tudósítás összegzi a felvállalt kiadás paramétereit is: minden harmadik hónap végén egy nyolc árkusból álló lapszám („Negyed”) kiengedése, az előfizetőknek postán megküldve. Négy ilyen füzetből áll az adott évfolyam („Kötet”); „valami kis nyereség” esetén a következő plusz szolgáltatást ígéri a redaktor Batsányi: a nyolc árkus helyett akár tizenkét árkus terjedelmű összeállított anyag. Az első, még Pesten nyomtatott kötetből egy különálló válogatást ingyen megküldenek, „Muzsikálékat”, vagyis kottamelléleteket pedig gyakrabban adnak majd a megrendelésekhez. A Museum 20 krajcáros árát tudatos retorikával „kis pénzetskének” titulálja Batsányi e helyütt, hangsúlyozva egyszerre mind, hogy nem nyereszkesedés („nyerelkedés”) a céljuk. A tudósítás megismétli, hányféle helyen lehet prenumeráltatni, ismerteti újra a pénzbeszedők jutalékait – minden tizenegyedik füzet ingyenes számukra –, a vármegyei táblabíró urakat próbálja ismét mozgósítani, s megjegyzi, hogy pár nagyérdemű vármegyeispán már önként jelentkezett a feladatra. A lista itt kiegészül a nótáriusokkal, a kollégiumi, gimnáziumi, akadémiai professzorokkal, a plébános és prédikátor urakkal. Az ezekhez tartozó városok megadása alapján (Bécs, Pest, Buda, Révkomárom, Székesfehérvár, Pécs, Szeged, Nagykálló, Sárospatak, Miskolc, Szatmár, Lőcse, Kolozsvár, Szeben) a vállalkozás országos lefedettségűnek ítéltető. Batsányi megismétli a régebbi kérést, hogy a prenumeránsok valóban fizessenek, akik pedig csak előjegyzést

⁶⁴ MM, II., 47.

⁶⁵ A klientúraépítés a kapcsolati tőke egy tipikus formája. Vö. Sík, *I. m.*, 24.

⁶⁶ DEBRECZENI, *Kazinczy Ferenc*.

⁶⁷ MM, I., 509.

tertek („subscribensek”), azok is rendezték a számlát becsületesen a küldemény kézhezvétele után, a pénzbeszedők pedig korrekten küldjék tovább a befizetéseket a kassai postahivatalhoz.⁶⁸ Az értékesítési-terjesztési láncolat többtenyezős tehát, egyetlen faktorában sem problémamentesen, az „üzleti terv” ugyanakkor távlatosnak tartható.

A második kötet végéhez csatolt előfizetői névsor háromszázhuszonhat nevet tartalmaz, s habár a pénz beszédésével finoman szólva is akadnak gondok, ez mégis jelentősnek mondható szám a korabeli viszonyokat tekintve – ítél Debreczeni a forráskiadás kísérőtanulmányában.⁶⁹ A terjesztésben a posta mellett a könyvkötők és a könyvkereskedők is részt vettek, továbbá kiterjedt személyi hálózat is segítette tehát Batsányit: vagyis úgy tűnik, hogy az első magyar irodalmi folyóirat üzleti vállalkozásként is figyelemre méltó, az érdektelenség legalábbis nem sorolható a megszűnés okai közé – azzal együtt, hogy pontos adatok nem állnak rendelkezésre a gazdasági eredményekről, a beérkezett pénzek és kiadások egyenlegéről.⁷⁰ Azt lehet mondani, hogy a kor viszonyaihoz képest jelentékeny számú előfizetője volt a Museumnak, s tudjuk, hogy a második évfolyam első füzetéből nyomtatott nyolcszáz példányból két és fél év múltán, 1793 tavaszán csak hetvenöt volt meg úgy, hogy közben másfél évig nem is igen fordítottak nagyobb gondot a terjesztésre.⁷¹ Az illető folyóirat az adott szintig rekonstruálható összkép alapján a korszak relatíve legkelendőbb magyar nyelvű periodikumaként értékelhető tehát.⁷² A levelezésekben jórészt a dicséret hangjai dominálnak a sajtótermék színvonalát illetően, ám a laudatív hangnemet azért árnyalhatja, hogy ezek jórészt éppen a szerkesztőkhöz szóló források.⁷³ A megszűnés ugyanakkor a jelek szerint nem belső, menedzselési, hanem elsősorban külső, politikai okok miatt következik be.⁷⁴

⁶⁸ *Uo.*, 512–513.

⁶⁹ *MM*, II., 26.

⁷⁰ *Uo.* Steinhofér értékelése pesszimistább: „A »Magyar Múzeum« tehát előrelátásuk szerint nem is kecsgettetett anyagi haszonnal, mert előfizetőinek száma egész létezése alatt a 327-nél magasabbra nem emelkedett, mi az ilyen vállalatoknál még az akkori mostoha viszonyok között sem ütötte meg az alapul szolgáló üzleti kalkuláció mértékét.” STEINHOFER, *A könyv története*, 86.

⁷¹ *MM*, II., 60. Kókay egyenesen arról beszél, hogy a hírverés nyomán az előfizetők száma elérte, sőt mintegy százal túl is haladta a Batsányi által remélt ötszáz főt. KÓKAY, *A magyar sajtó története*, 214.

⁷² A lap promotálása kifejezetten jónak mondható: fennállása alatt mintegy tizenhat hirdetése jelenik meg, a Magyar Kurírban, a Hadi és Más Nevezetes Történetekben, a Magyar Hírmondóban, az Ephemerides Budensesben, a Bécsi Magyar Múzsában, illetve némileg meglepő módon – két alkalommal is – a kassai társaságból kivált, Batsányival erősen összekülönböző Kazinczy saját lapjában, az Orpheusban is. *Uo.*, 58–60.

⁷³ A kortárs fogadtatásról bővebben: *Uo.*, 57–58.

⁷⁴ Batsányit épp a Magyar Museumban megjelent egyes írásai miatt jelentik fel, majd ítélik el, a fellelhető folyóirat-példányokat pedig elkobozzák még a könyvkereskedőktől is. Vagyis az úgynevezett Martinovics-összeesküvés légköre véget vet többek között a Magyar Museum korszakának is. Erről bővebben: *MM*, II., 60–63. Vö. Kókay egybehangzó véleményével: „Hogy mégis rövid időn belül lapjának végleg meg kellett szünnie, azt az ő folyóirata esetében nem az érdektelenség, hanem az általános politikai és cenzúraviszonyok romlása eredményezte.” KÓKAY, *A magyar sajtó története*, 214. A budai cenzor jellemző módon a legveszélyesebbnek azt vélte, hogy a botrányt okozó második évfolyam első füzeté nemcsak hogy az előfizetők körében terjedt el, hanem még a kassai olvasókabinetben is olvasható volt. (*Uo.*)

Egy másik habitus: Kazinczy

Mint a Magyar Museum esetében láttuk, Kazinczy Ferencnek már az első évfolyam idején, pontosabban már 1789 elején határozott szándéka kilépni a közös folyóirat szerkesztőségéből. Az év tavaszán már önálló lapja arculatán, címén, felépítésén dolgozik. Az Orpheus 1790 februárjától 1792 augusztusáig nyolc számot ér meg. A folyóirat gyors lefutású megszűnésének elsődleges oka, hogy mint üzleti vállalkozás jóval bizonytalanabb lábakon állt, mint a Magyar Museum. Már a tervezés során utalt arra Földi János, hogy Kazinczy némileg túldimenzionálta lapját, amikor havi megjelenést gondolt el, ráadásul öt ív (mintegy nyolcvan nyomtatott oldal) terjedelemben. Ezt nemcsak megtölteni volt nehéz, hanem kiadni és eladni is. „Landerer ezen költséges munkát csak úgy fogja Continuáltathatni, ha Vevőinek számok kicsiny nem lessz” – írja Kazinczy Aranka Györgynek 1789 decemberében, kérvén egyúttal, hogy szerezzen vevőket lapjára.⁷⁵ Egy évvel később ugyancsak neki szól a kérés: „Igyekez rajta, hogy Orpheusomat sokan kívánják hordattatni. ha sok vevő lessz, úgy Landerer el nem áll folytatásától: ha nem lessz sok, Vevő. csak Aprilisig fog nyomtatattani.”⁷⁶ Úgy tűnik, Johann Michael Landerer⁷⁷ kassai nyomdász beváltotta szavát, s 1791 ápriliséval gyakorlatilag befejezte az Orpheus kiadását, elengedte ezt a vonalat, sok egyéb, kommerciálisan jóval fajsúlyosabb vállalása közepette.⁷⁸ A lap mindemellett ki van téve a sokszor csak nagy nehezen beérkező írások milyenségének és mennyiségének. A tematika egyenetlen, és jellemző a területi-postai viszonyoknak való kitettség.⁷⁹ A Helytartótanács nem engedélyezi a postai terjesztést, ezért a füzeteket egyenként kell árusítani, szállításukról külön gondoskodni. Mindenesetre izgalmas adat a régió „tőkés” viszonyait tekintve, hogy két németajkú nyomdász, Ellinger és Landerer 1790 táján gyakorlatilag egymás mellett nyomtatja a Museumot, illetve az Orpheust, egy városban, Kassán (a regionális viszonyokat tekintve önmagában is érdekes továbbá, hogy az adott időszak Magyarországnak északi része az efféle kezdeményezések bázisa: Pozsony, Kassa, Komárom).

A lap szerkesztésének további generális hibája a szűk szerzői körben való gondolkodás. A szerzők névsorát és közleményeik számát tekintve az látszik, hogy az írások tekintélyes hányada azoktól származik, akik a lap tervezgetésében is részt vettek: Kazinczyn kívül Rádaytól, Földitől, Arankától és Pálóczi Horváth Ádámtól. E belső körhöz – immár ismerős fogalommal: kalákához – csatlakozott még Kazinczy hivatali munkatársainak, valamint a fiatal írógenerációnak pár képviselője. A többi szerzőtől jobbra csak egy-két szöveg kerül Kazinczyhoz, azok is leginkább az ímént

⁷⁵ KazLev. I., 273. levél, 520.; *Első folyóirataink: Orpheus, I. m.*, 390.

⁷⁶ KazLev. II., 341. levél, 118.

⁷⁷ Johann Michael Landerer Pozsonyban, az ország egyik legnagyobb üzemében lesz először önálló nyomdász (mielőtt megveszi a kassai jezsuiták műhelyét) az új nyomdászgeneráció, vagyis a német bevándorló nyomdászok második generációjának egyik reprezentánsaként: V. ECSEDY, *I. m.*, 221, 259, 390.

⁷⁸ Landerer országos szinten is jelentékeny egyházi, kalendáriumi sorozatairól, illetve román kiadói tevékenységéről: *Uo.*, 292–293.

⁷⁹ *Első folyóirataink: Orpheus, 384.*

említett személyi csatornákon keresztül. A kapcsolati tőke tehát markáns, de szűk-körű koalíciót jelent ebben az esetben. A lap vállalása ugyanakkor a havi rendszeresség tehát, ami ebben a formában nemigen biztosítható hosszabb távon, újabb jeleként Kazinczy ilyen irányú stratégiai inkompetenciájának (illetve túlzott lelkesedésének).⁸⁰ Az Orpheus megszűnéséhez ezek a kedvezőtlen tényezők mind hozzájárultak, a terjesztés, a szűk vásárlói kör és a nyomdással való viták mellett.⁸¹

A terjesztésben szintén a személyes kapcsolatrendszer dominál, illetve a bolti eladás; Kazinczy testvére, László is csak reménykedik a prenumeráció lehetőségében: „ha Postán szabad lesz Orpheusodat hordani, engem is praenumeranssaid közé tégy”.⁸² A számonkénti eladás sem működhetett túl jól; Kazinczy egyik legfőbb patrónusa, gróf Ráday Gedeon többször panaszkodik, hogy még Landerer pesti boltjában sem lehet hozzájutni az Orpheushoz, pedig ő számonként tizenöt példányra tartana igényt.⁸³ Amennyiben nehézkes a hozzáférés, még kevésbé kelendő a lap, a nyomdász pedig ezáltal – érthetően – még motiválatlanabbá válik. Kazinczy Rádayhoz szóló, 1792 februárjában írott levelének nyomdászt okoló, vagyis bűnbakkereső, lemondó, egyben sértett retorikája ebben a kontextusban értelmezendő: „Most azt a’ szomorú tudósítást teszem, hogy mivel látom Landerernek tunyaságát, [...] hónapos írásomat nála nyomtatattani meg-szűnök, ’s módot keresek, hogy azt másképpen continuálhassam. Ezen végezésemet már meg-írtam nékie, ’s várom válaszáát.”⁸⁴ A „tunya” Landerer ugyanakkor továbbra sem igazán kezelte legfontosabb munkájaként az Orpheus kilátástalan, veszteséges kiadását, s láthatóan más alternatíva sem akadt – a projektum elhalt.

Kazinczy Landererrel kötött szerződésének részletei nem ismeretesek, csupán annyi bizonyos, amennyit Kazinczy említ belőle: „Contractusunk szerint minden esztendőnek végén készen kellett vala lenni 12 heftnek”.⁸⁵ A címlapon az állt, hogy „Füskuti Landerer Mihály’ költségével”, s Kazinczy egyéb megnyilatkozásaiból is arra következtethetünk, hogy a vállalkozás a nyomdász monetáris kockázata volt. Hiszen ha a pénzt Kazinczy adta volna a nyomtatásra, akkor Landerer számára mindegy lett volna a vevők száma, saját üzleti vállalkozásaként azonban egyáltalán nem volt lényegtelen, hogy hány példány kel el a folyóirat számaiból, amit 20 krajcárban határozott meg.⁸⁶ Persze Kazinczy is vállalt anyagi áldozatot, például a kapcsolódó képmetszetek elkészíttetésével vagy a példányok szétküldésével. Ez utóbbira vonatkozik megjegyzése Batthyány-Strattmann Alajosnak: „Orpheusomból nékem a’ nyomtató hatnál többet nem ád, de én legalább tizet küldök-el ingyen, még pedig postán, és így kettős költséget tévén”.⁸⁷ Vagyis megveszi a számokat a kapott haton

⁸⁰ Uo., 385.

⁸¹ Uo., 386.

⁸² KazLev. II., 334. levél, 101. (1790. szeptember 20.)

⁸³ Vö. *Első folyóirataink: Orpheus*, 396.

⁸⁴ KazLev. II., 396. levél, 248.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Lásd a borítón: *Első folyóirataink: Orpheus*, 309.

⁸⁷ KazLev. XXIII. 5665. levél, 29. (1791. január 7.)

fölül, s még a postai díjat is fizeti. Az önerőből (erőn felül) történő terítés általában is jellemzi Kazinczy ezirányú gyakorlatát, ugyanakkor a korabeli terjesztés kiforratlanságaira is rámutat.

1790. február 12-én adja hírül Kazinczy az egyik lapszámot kísérő „literátori tudósításában”, hogy a „Felséges Helytartó Királyi Tanács” még azidáig sem engedélyezte a lap postán történő terjesztését.⁸⁸ Nem tudható, hogy ezt a bizonyos engedélyt megtagadták-e tőle, vagy csak a bürokratikus folyamat elhúzódása, esetleg tudatos elnyújtása állt a háttérben.⁸⁹ A lap kiadásának viszontagságaihoz mindenesetre a cenzurális engedélyeztetés is jócskán hozzájárult. 1790. február 23-án ezt írja Kazinczy Rádaynak, jellemző módon már itt is a nyomdászt okolva: „Landerernek factora Orpheusom el-készítésének kettsegtetésével 's meg-tsalásával egészen ki-for-gatott emlékezetemből.”⁹⁰ Fontos adalék, hogy a metszetmellékletek kapcsán e levélben emlegetett ötszázas szám az egyedüli támpontunk arra nézve, hogy az Orpheus hozzávetőlegesen hány példányban jelenhetett meg, hiszen a metszetek rendelését a nyomtatott példányszámhoz kellett igazítani.⁹¹

Összességében elmondható, hogy a lap kiadásával igen sok a probléma, koncepcionális és technikai értelemben egyaránt, amelynek árulkodó jele, hogy 1790 közepéig csupán hét szám jelenik meg az elvileg havi rendszerességű folyóiratból. A havonként tervezett lapszámok hektikus megjelenési üteme önmagában is beszédes. 1791 márciusában Kazinczy még reményekkel telve írja Rádaynak: „Azt is megígérte [»Landerer Factora«], hogy már most meg szakadás nélkül rakatja az Orpheus darabjait, hogy a' hátra levő Heftek meg-jelenhessenek.”⁹² Itt még nem látszik, hogy az ígéret teljesedésére majd másfél évet kell várnia, s hogy ennyi idő alatt már csak egy szám készül el az Orpheusból. Megemlítendő, hogy a folyóiratot leginkább a Hadi és Más Nevezetes Történetek reklámozza, bár kevésbé, mint a Magyar Museumot, amely kelendőbb, jobban szervezett sajtóorgánumnak látszik Kazinczy privát vállalkozásánál. Azzal együtt, hogy az Orpheus eleve hátrányból indul, hiszen konkurencia-helyzetbe születik bele; nem véletlen, hogy a debütáló előszóban Kazinczy a már működő Magyar Museumhoz, illetve a Mindenes Gyűjteményhez képest pozicionálja önmagát szerkesztőként – túl nagy a kínálat a tenyérnyi piacon.⁹³

Orczy, Ráday és Baróti az a három „nagy öreg”, az a három tekintélyes patrónus, akik nélkül a két fiatal pályakezdő Kazinczy és Batsányi jó eséllyel sem a Magyar Museumot, sem az Orpheust nem tudta volna megjelentetni – mutat rá kéziratként már hivatkozott, készülő monográfiájában Debreczeni Attila. Mint írja, a több vármegyében birtokos Kazinczyak tekintélyes középbirtokos nemesi családnak számítottak, kiterjedt rokonsággal, nagy kapcsolatrendszerrel a hivatali, illetve az egyházi

⁸⁸ *Első folyóirataink: Orpheus*, 309.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ KazLev. XXIII., 5662. levél, 25.

⁹¹ Vö. *Első folyóirataink: Orpheus*, 397.

⁹² KazLev. II., 366. levél, 178.

⁹³ Összességében a Museum–Orpheus, illetve a Magyar Kurír–Mindenes Gyűjtemény konkurálás látványosabb (köszönöm Szilágyi Márton iránymutató meglátásait).

életben egyaránt. Tanfelügyelőként mindezen túl újabb vármegyei, városi és egyházi vezetőkkel került kapcsolatba Kazinczy, ekkoriban besűrűsödő bécsi útjai pedig szintén a kapcsolatépítés kitüntetett alkalmainak számíthatnak. Mindezek mellett, mindezek ellenére méretez túl, számítja el magát folyóiratkiadói tevékenységében a fiatal széphalmi a fentebbiekben részletezett módon. A realitásoktól lényegében átfogó szinten elrugaszzkodó kazinczyánus „lapmenedzsmen” legbeszédesebb példája egy különös elképzelés, amelyet 1791. januári, már idézett levelében közöl Kazinczy herceg Batthyány-Strattmann Alajossal. A más vonatkozások miatt is fontos levélben⁹⁴ az író a magyar irodalom művelésének lehetetlenségével határos anyagi nehézségeit fejtegeti, miközben felmondja az igénytelen, bárdolatlan nemes toposzát, illetve miközben a főrendi mecénásokat magasztalva (többeket meg is nevezve) egy „árkádiai társaság” tervezetét vezeti elő. Eszerint az általa kigondolt „Magyar Arcasok Társaságának” – amely műveltséggel felvértezett ízléses férfiakat és hölgyeket, valamint aktív literátorokat tömörítene egyfajta közös kulturális önképzés szolgálatában – állandó főrangú mecénásai lennének a kör íróinak támogatására, ugyanakkor háromhavonta kiküldenék a tagoknak a szervezet lapját, egy „periodicus írást” is, amelynek árát minden tag „le-tenni tartozik”,⁹⁵ s amelyet Debreczeni a koncepciójában megújított Orpheusszal azonosít: „[e] pár sor valójában az Orpheus újjáalakításának a terve, megoldás a szerkesztés, finanszírozás és terjesztés problémáira [...] nem hónapos, hanem negyedéves megjelenéssel, előfizetési rendszerben, postai terjesztéssel.”⁹⁶ E részletesen kifundált, ám drámaian imaginárius elképzelés, amely a mecénatúra intézményesítésének, egyben az újragondolt Orpheus rentábilis fenntarthatóságának egy sajátos „üzleti tervét” is jelenti voltaképpen, nem talál kedvező fogadtatásra a főrangú herceg részéről⁹⁷ – amely kifutás aligha meglepő.

A pestiek [váciak]

Az Uránia folyóiratot Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette, ugyanakkor a szerkesztőgárdához szorosabban hozzátartozhatott Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétikaprofesszora is. Az Urániát Vácott nyomtatják ugyan, ám a folyóiratot a pesti egyetem szellemi környezetében érdemes elhelyezni; a Magyar Hírmondó 1795. március 20-i hirdetése is „Pesti Társaságot” emleget az Uránia kapcsán. A váci

⁹⁴ GRANASZTÓI Olga, *Érzéketlen gazdagok? Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására Batthyány II. Lajos herceg elnökletével = „Közöttünk a’ Mester”. Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin – BODROGI Ferenc Máté, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2019, 131–141.

⁹⁵ KazLev. XXIII., 5665. levél, 32–33.

⁹⁶ DEBRECZENI Attila, *Az Orpheus rejtett programja*, *Tanulmányok 2023/1.*, 31–32. DOI: 10.19090/tm.2023.1.21-36. A tanulmány folytatása is érdekes számunkra: „A sors furcsa párhuzama, hogy Batsányi éppen egy nappal korábbi levelében a Magyar Museum újjászervezésének hasonló elképzeléséről számolt be Aranka Györgynek, ugyanúgy szidva a literatúrát nem támogató gazdagabb uraságokat [...] Csakhogy ő felvett kétszáz forint hitelt Széchényitől, s ebből alapvetően üzleti útra állította lapját”. *Uo.*, 32. Az illető Batsányi-levél e dolgozatnak is több pontján előkerül.

⁹⁷ Minderről bővebben, a lehetséges szabadtóműves kapcsolat kontextusáról is beszélve: *Uo.*, 29–34.

nyomda kiválasztását feltehetőleg az befolyásolhatta – mondja Szilágyi Márton *Uránia*-szövegkiadásának kísérőtanulmányában –, hogy az önálló műhelyét 1792-ben megnyitó Anton Gottlieb olcsóbb volt, mint pesti társai, szolgáltatásait ezért olykor maga Pest vármegye is igénybe vette. Úgy tűnik, hogy a nyomda kiválasztásánál az lehetett a döntő tényező, hogy a művezetőből önálló nyomdatulajdonossá váló Gottlieb kedvezőbb áron dolgozott, illetve továbbvitte korábbi pesti ügyfeleinek vállalkozásait Vácra.⁹⁸ A váci nyomda kiválasztásának tehát elsősorban anyagi oka lehetett (bár Gottlieb ajánlata még mindig drágább, mint a kassai kollégáké, az *Uránia* első két kötetének előfizetői ára ugyanis 3 rénes forint, körülbelül 20800 HUF volt).⁹⁹ A fiatalos befektetői lendület találkozott itt egy már meglévő társadalmi tőkével a jó gazdasági befektetés reményében, a nyomdász s a szerkesztők részéről egyaránt.¹⁰⁰ Az *Uránia* szerkesztői is egy komoly társaság imázsával próbálnak színre lépni¹⁰¹ – miként a Magyar Museum, a Mindenest Gyűjtemény –, vagyis szimbolikus tőkéjüket középponti érvénnyel próbálják optimalizálni ebben az esetben is az ügyvivők, ugyanakkor nem keresnek folytonosságot például a Museum egykori humán erőforrásával, s voltaképpen csak eljuttatják a csapatmunkát, hiszen lényegében Pajor és Kármán párosa csinál mindent.

A folyóiratról 1794 elején jelenik meg az első híradás, egyben programnyilatkozat a Magyar Hírmondó február 28-i számában. Az *Uránia* első füzeté 1794 júliusában jelenik meg. A negyedévesre tervezett folyóirat kiállítását a redaktorok kifejezetten igényesre tervezik,¹⁰² a presztízslapra való törekvés tehát ugyanúgy megvan, mint Batsányinál vagy Kazinczynál. A második kötet októberben lát napvilágot, aminek kapcsán a Magyar Hírmondó november 14-i számában arról adnak tájékoztatást a szerkesztők, hogy az olvasók azon a helyen vehetik át példányaikat, ahol a pénzt előzetesen letették érte.¹⁰³ A harmadik és egyben utolsó füzet 1795 március végén vagy április elején jelenik meg.¹⁰⁴

A szerkesztők kezdetben úgy képzelték, hogy a prenumeránsoknak a pénzt megbízott pénzbeszedőknél (collector) kell letenniük, ám ezeket a kollektorokat Kármánék közvetlenül nem kérték fel a feladatra, csupán valószínűsítették segítségüket.¹⁰⁵ Az „*Urániát* kiadó Társaság” például levélben kér elnézést utólag

⁹⁸ Vác a folyami szállítás lehetősége, az olcsóbb ingatlanbérlet, illetve a püspökség miatt a jelentős helyi megrendelés ígérete okán is optimális telephelynek tűnhetett. (Köszönöm Halmos Károly kiegészítéseit.)

⁹⁹ *Első folyóirataink: Uránia*, kiad. SZILÁGYI Márton, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999, 319–320.

¹⁰⁰ Gottlieb vezetése alatt a váci tipográfia a korszak egyik legtermékenyebb nyomdájává vált, egyházi, kalendáriumi, vásári, oktatási nyomdatermékek, illetve ponyvakiadványok kibocsátásával; 1782 óta működött a városban könyvkiadóként, majd mint a pesti Patzkó-nyomda korábbi művezetője vásárolta meg a helyi nyomdát, s az előző nyomdász házáat is. V. ECSEDY, I. m., 265, 278.

¹⁰¹ *Első folyóirataink: Uránia*, 320.

¹⁰² Vö. A' *Magyar Asszonyi Nemhez*, Magyar Hírmondó I. kötet, Toldalék, 1794 február 28., 301–304. Vö. még a következő hirdetéssel: Magyar Hírmondó I. kötet, 1794. március 4., 319.

¹⁰³ *Első folyóirataink: Uránia*, 319.

¹⁰⁴ *Uo.*, 320.

¹⁰⁵ A Magyar Hírmondó felhívása alapján elemez így Szilágyi. *Uo.*, 322.

Gömör vármegye főjegyzőjétől, hogy nevét kollektorként előzetes egyeztetés nélkül megadták. Kazinczy is azt állítja egyik levelében, hogy az Uránia (elvi) kassai kollektora, Darvas János főszerkesztő maga sem tudja, hogy kik is adják ki pontosan a lapot.¹⁰⁶ A nagyvonalúan kezelt kapcsolati tőke láthatóan túlzottan is felül van itt értékelve tehát, annak valós teljesítőképessége, merítése szűkebb és esetlegesebb, mint a szerkesztők vágyai, s társaságuk szimbolikus tőkéje sem ragyogtatja őket e vágyak intenzitásával. Az előfizetést beszedők névsora a Magyar Hírmondó 1794. február 28-i, illetve augusztus 26-i számainak felhívásaiban található; ez a névsor rajzolja meg azt a mintegy száz fős, tulajdonképpen virtuális kört (képzelt klientúrát), amely ez idő tájt „mozgósíthatónak látszott egyáltalán bizonyos kulturális programok anyagi támogatására”.¹⁰⁷ A terjesztés defektusaira vall, hogy a kassai cenzor Sahlhausen Móric előtt még 1796-ban is ismeretlen a lap: amikor egy előfizetési felhívás nyomán hozzá akar jutni Kassán, nem sikerül neki, sőt a szerkesztők és a nyomdász személyét sem ismerik jól még helyben sem, tekintve, hogy azt az információt kapja, a pesti Kilián a nyomdász.¹⁰⁸ Mindez Kazinczy hibáira, felkészületlenségeire, átgondolatlanságaira emlékeztet, a koncepciózusbatsányi ellenében.

A lap másik lehetősége a rendi testületi pártolás elnyerése volt, magasabb politikai szinteken. A szerkesztők az 1795. áprilisi újságfelhívásokban felkérlik a vármegyék főtisztviselőit, hogy gyűléseiken népszerűsítsék a folyóiratot.¹⁰⁹ A rendi közigazgatás ilyen aktivizálása általában a folyóiratok, könyvek terjesztésére vonatkozott: a vármegye, fölhasználva hivatali apparátusát, előfizetőket gyűjthetett az adott kiadványra. A vármegye rendi-ellenzéki politikai aktivitásához komoly remények fűződhettek, így remélni lehetett egy ilyen kulturális természetű vállalkozás fölkarolását is. Ez a megoldás, a valóban egészen effektív társadalmi, sőt politikai tőke segítségével hívása egy utolsó, eredménytelen próbálkozás kísérletnek tűnik a szerkesztők részéről. Az utolsó felhívásban¹¹⁰ emellett előkerül a postahálózati megoldás is, s az ígéret, hogy javítanak a kiadvány minőségén – tipográfia, formátum, rézmetszetek –, s hogy az addigi három számot áron alul kínálják pluszban az új előfizetőknek.¹¹¹ Amint e kampányszerű ígéretek, kedvezmények, korabeli „akciós” ajánlatok nyomán látható, a projektum a folyamatos túlélés jeleit mutatja.

E felhívásokban ugyanakkor váltig azt hangoztatják Kármánék, hogy a negyedik szám mindenképpen ki lesz adva. A kidolgozott postai megoldás mindenesetre azt bizonyítja, szó sem volt arról, hogy az Uránia a cenzúra megkerülésével működött volna, hiszen hivatalos postahálózat útján csak a cenzori processzuson átesett sajtótermékek teríthették a felvevőpiacot. Minden arra mutat tehát, hogy az Uránia átment

¹⁰⁶ KazLev. II., 445. levél, 363. (Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, 1794, május 11.)

¹⁰⁷ *Első folyóirataink: Uránia*, 322.

¹⁰⁸ *Uo.*, 321.

¹⁰⁹ *Uo.*, 323. Ezzel a módszerrel egyébiránt a Magyar Museum is kísérletet tett. Vö. BATSÁNYI János *Összes művei*, II., *Prózai művek I.*, kiad. KERESZTURY Dezső – TARNAI Andor, Akadémiai, Budapest, 1960, 262, 304.

¹¹⁰ Magyar Kurír 1795. április 7; Magyar Hírmondó 1795. április 24.

¹¹¹ *Első folyóirataink: Uránia*, 323.

a szabályos cenzúráztatáson.¹¹² A folyóirat főnállásának rövidege, a gyorsan bekövetkező megszűnés mindenestre azt jelzi, hogy a szerkesztők éppúgy kudarcot vallottak az előfizetők gyűjtésével, mint a mecénási támogatás folyamatossá tételével. A valamivel több, mint száz hivatalos előfizető egészen egyszerűen elégtelen nagyságrendű ahhoz, hogy el tudja tartani a lapot. Indirekt módon ezt mutatja az a tény is, hogy Csokonai és Verseghy versein kívül feltehetően az összes többi szöveg a két szerkesztő munkája (vagy fordítása, átdolgozása), tehát valóban igen kicsi volt a folyóirat „klientúrája”. Az előfizetői kör mint igen szűkös felvevőpiac és a szerzőgárda – mint ez esetben is speciális, ám parányi kaláka – tehát egyaránt kevésnek bizonyult az elégséges szimbolikus (és gazdasági) tőkefelhalmozáshoz. Adott időpillanatban nincsen olyan „mezője” (Bourdieu) a magyar kulturális életnek, amely kellőképpen kiszolgálja egy efféle vállalkozást, vagy legalábbis érdemi környezetet jelentene számára, ám a szerkesztőket sem a lapmenedzselés professzionális megtervezése és ügyvitele miatt érdemes nagyra tartanunk.

Hogy a folyóirat üzleti szempontból igencsak sikertelen lehetett, azért is valószínű – mutat rá a forráskiadás –, mert a megjelentetésre vállalkozó Gottlieb érdemei közé sorolja kinyomtatását, hazafias tetteként értékelve azt. Az ideologikus indoklás, a presztízs felértékelése a haszon ellenében pedig alighanem a gazdasági megtérülés elmaradásával is összefüggethetett: mással ugyanis nemigen lehetett volna megokolni, miért is adta ki mindennek ellenére a periodikumot.¹¹³

Mint Kókay kimutatja, a folyóirat előfizetői között a nevesebb írók közül nem igazán találkozhatni mással, mint Kazinczy és Aranka nevével, ugyanakkor Kármánék – Kókay szerint főleg a Beleznay-ház révén – viszonylag sok főrangú előfizetővel rendelkezhettek, ami a pesti kapcsolati tőke mintázatának köszönhető, többek között Schediushoz köthetően, illetve ahhoz a protestáns szellemi körhöz (Rádayak, Prónayak, Podmaniczkyak), akikkel Kármánnak apja révén megalapozott nexusai voltak. Szilágyi Márton ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy gróf Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária igen jóindulatú kezdeti támogatása adatolhatatlan anekdotaelemnek tűnik,¹¹⁴ miként – mint látni fogjuk – a konkrét anyagi támogatás

¹¹² Uo., 321. Kókay markáns véleménye tehát erősen megkérdőjelezhető: „A szerkesztők, cikkírók és a mecénás nevének eltítkolása mögött nemcsak a szabadkőművesi titkolódzás, hanem az I. Ferenc-kori politikai és cenzúráviszonyok is magyarázatul szolgálnak. Ugyancsak a mostoha viszonyok teszik érthetővé minden valószínűség szerint azt a jelenséget is, hogy az Urániát nem Pesten, hanem Vácott nyomták, ahol talán kedvezőbb körülmények kínálkoztak a cenzúra megkerülésére.” KÓKAY, *A magyar sajtó története*, 225.

¹¹³ A megszűnés kérdése ugyanekkor talán annak ellenére sem szűkíthető le egy másik tényezőre, Kármán halálára, hogy Schedius már 1798-ban ezzel magyarázta a vállalkozás félbeszakadását. A lap finanszírozásában megmutatózó kudarc ugyanis – mondja a monográfus Szilágyi Márton – a legelhivatottabb szerkesztőt is megakadályozta volna a vállalkozás folytatásában. Vö. *Első folyóirataink: Uránia*, 324. Szilágyi máshol is kiemeli, hogy egyedül Schedius mondja, hogy az Uránia Kármán halála miatt szűnt meg: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999, 40.

¹¹⁴ Uo., 24. Vö. még: SZILÁGYI Márton, *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság*, ItK 2015/6., 769–777.

sem e főrendi kör felől érkezik.¹¹⁵ A második kötet elején a szerkesztők már utalnak rá, hogy előfizetőik, akiknek a száma száznégyről százharmincvolcra emelkedett, még mindig csak részben fedezik költségeiket. A harmadik kötetnek is csak száznegyvenkettő prenumeránsa adatolható. Utolsó előfizetési felhívásukban jellemzően azt írják, hogy legalább kétszáznyolcvankilenc előfizetőre lenne szükségük ahhoz, hogy a folyóiratot folytatni tudják.¹¹⁶ Volt ugyan bizonyos visszhangja az Uránia köteteinek tehát, de az az Orpheushoz hasonlóan elmaradt a Magyar Museum fogadtatásától. Kármán nem rendelkezett olyan szervezői képességekkel, mint Batsányi – értékel Kókay –, de az is igaz, hogy 1794-ben sokkal nehezebb helyzetben volt egy folyóiratszerkesztő, mint a nyolcvanas évek végén.¹¹⁷

Festetics – egy ajándék

Az Uránia első száma kizárólag gróf Festetics György adománya révén jelenhetett meg. Nem véletlen, hogy az első szám *Bé-vezetésének* végén olyannyira hangsúlyos a mecénásnak szóló köszönet kinyilvánítása. Kármán és Festetics egyaránt szabadkőművesek; a szintén szabadkőműves Nagyváthy János, Festetics titkára, jószágkormányzója benne van az előfizetői jegyzékben, ami szintén jelzésértékű. Az adományt – tehát nem visszafizetendő kölcsönt – Festetics közvetítőn keresztül juttatja el az ismeretlen szerkesztőknek. Festetics ajándékozó mecénási gesztusa intim, nem „agyonreprezentált”, mint a korábbi korszakok gyakorlatában.¹¹⁸ Vagyis ebben az esetben az ajándékozó oldaláról nem cél presztízstőke kovácsolása az ügyletből, nem szükséges bármiféle kiépítése a „lekötelezettségek rendszerének”. Minden jel arra mutat, hogy Festetics itt kulturális tőkébe (értékbe) investál, klasszikus értelemben vett kultúrapártoló mecénásként.

Kármán korábbi monográfusa, Gálos Rezső még egyértelműen a Rádayakat vélte a titokzatos támogatónak. Utóbb Kostyál István cáfolta azon feltételezését, hogy Ráday Gedeon fia, Ráday Pál lett volna a pénzforrás.¹¹⁹ Bár – mint mondja – Festetics Kármán Józseffel való összeköttetésének nyomaira közvetlenül nemigen bukkanhatni, tudható, hogy élénk érdeklődéssel kísérte az új művek megjelenését, és hatalmas vagyonából nagy összegeket áldozott az írók támogatására. Péteri Takács József (Festetics György fiának, Lászlónak a nevelője) Bécsből 1794. június 7-én írt

¹¹⁵ „Ezek a protestáns főnemesi családok nem túl régen kapták meg a főnemesi címüket, mentalitásukban inkább egy jómódú köznemesi szokásrend mutatkozott meg. Az arisztokrata mecénatúra viselkedési formái számukra idegenek voltak.” SZILÁGYI Márton, *Első irodalmi folyóirataink egyike: az Uránia = Uő., A második Prométheusz*, 118. Az Urániáról átfogóbban is, a legfrissebb szakirodalomként: Uő., 113–121.

¹¹⁶ KÓKAY, *A magyar sajtó története*, 227.

¹¹⁷ Uő., 226. Kókay ugyanott érvként még hozzáteszi: „Jellemző, hogy még a minden szellemi kezdeményezésre azonnal felügyelő Kazinczy is tájékozatlan volt Kármánék folyóiratával kapcsolatban.” Uő.

¹¹⁸ *Első folyóirataink: Uránia*, 319.

¹¹⁹ KOSTYÁL István, *Kármán József levele gróf Festetics Györgyhez az Urániáról*, OSZK Évkönyv 1959, Budapest, 1961, 316–320.

levelében közli, hogy bár még nem jelent meg az Uránia, a hirdetések szerint ez egészen hamarosan bekövetkezik. Tudatja, hogy Festetics kérését, az első lap megküldését ő nem tudja teljesíteni, mert ahhoz egész évre előre „prenumeráltatni” kell, de ha a gróf úgy rendeli, elintézi az előfizetést. Ugyanakkor – mint fogalmaz – „elősegítő Jótévejként” a „Társaság” el tartozik küldeni Festeticsnek a maga munkáját.¹²⁰ Festetics György neve nincs ott az Uránia előfizetői listájában, hiszen – mint Kostyál ítélt – „jótévő” mecénásként joggal elvárhatta, hogy a „Társaság” tiszteletpéldányt küldjön. Hogy milyen társaságról van szó, ugyanakkor nem derül ki világosan Takács leveléből: értelmezhetjük úgy is, hogy a kiadó pesti társaságra gondol – véleményünk szerint ez a valószínűbb a korszak megfogalmazásmódjainak gyakorlatát tekintve –, de talán nem túlzás azt feltételezni, mondja Kostyál, hogy a szabadkőművesek társaságára céloz. Ez utóbbi esetben Abafi Lajos feltételezése helytálló, miszerint a szabadkőművesek támogatásával jelent meg az Uránia (bár e feltételezés akkor is jogos lehet, ha az imént szóba hozott „Társaság”-ra vonatkozó nyelvi megoldás önmagában nem szabadkőműves vonatkozású), vagyis ez az exkluzív-szelektív, „klub-szerű” kapcsolati tőkekoncentráció állt a háttérben. Igazolhatja ezt az első kötet bevezetésének már szóba hozott befejező része is, ahol célzásokat találunk a „nagy-szívűségre”, *Magnanimitas*, azaz *Nagyszívűség* volt ugyanis annak a pesti szabadkőműves páholynak a neve, amelynek többek között Kármán József, Pajor Gáspár és Nagyváthy János is tagjai voltak. Magától Festeticstől tudjuk, hogy elsődleges bécsi páholya mellett e páholy munkájában is részt vett.¹²¹ Balogh Péter consiliarius ráadásul – akinek a neve ugyanúgy ott van az előfizetők között, mint a Nagyváthyé – 1795 januárjában külön levélben tudatja, hogy az Uránia kiadói Pajor és Kármán, akik „jeles Ifjak”, akiknek a „Kegyessen ajándékozott” 100 forintot átadta, s csodálja, hogy azok még nem kedveskedtek a grófnak ajándékpéldánnyal.¹²² Kostyál szerint az a tény, hogy Festetics nem ismerte a szerzőket és mégis pénzt ajándékozott a lap kiadására, csupán a szabadkőműves kapcsolatokkal magyarázható.¹²³

Kármán és Pajor Festeticsnek címzett 1795. március 28-ai köszönőlevelükben azt írják, hogy küldik az Uránia mindhárom eladdig megjelent példányát. Közlik, hogy még egy számot ki szándékoznak adni ígéretük teljesítése végett, aztán visszavonulnak, mert „háládatlan” a Haza és kedvezőtlen a „Tsillagzat”.¹²⁴ Kostyál arra jut, hogy a szerkesztők a debütáló *Bé-vezetés* megfogalmazásának idején valóban nem tudhatták, anyagi támogatóként ki áll a háttérben. Korabeli, Nagyváthy által írt levelekre hivatkozva jut arra Kostyál, hogy száz forintból mintegy tizenhat–tizennyolc ív (körülbelül kétszázhetven oldal) terjedelmű anyagot lehetett kinyomtatni, ötszáz példányban. Az Urániát húsz ívre tervezték, majd ezt tizennyég ívre csökkentették, az előfizetői jegyzék és más források alapján pedig nem valószínű, hogy a lapot

¹²⁰ A kéziratot levelet közli: *Uo.*, 316–317. (Festetics lt. 392. cs. 526.)

¹²¹ *Uo.*, 317.

¹²² A kéziratot levélből idéz: *Uo.*, 317. (Festetics lt. 607. cs. 88.)

¹²³ *Uo.*

¹²⁴ A kéziratot levelet közli: *Uo.*, 318. (Festetics lt. 393. cs. 387.)

ötszáznál több példányban kívánták értékesíteni. Ilyeténképpen Festetics adománya körülbelül az első kötet nyomdaköltségét fedezhette.¹²⁵

Ez a mai értékén mintegy 700 ezer forintos arisztokrata ajándékozás mindenestre nem anyagi természetű beruházási manőver, hanem immaterialitásokat érintő befektetés a kortárs kultúrába, erős szimbolikus, gazdasági, társadalmi és kulturális tőkével a háttérben – olyan kommerciális tranzakció, amit nem a magán-, hanem a közhaszon motivál. Ilyeténképpen pedig a „tőkefajták” jó felhasználásának olyan ritka példája, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy Uránia folyóiratról beszélhessünk.

Mennyit ér 1 forint, avagy a hízóvágásról

A Magyar Museumnál kezdetben egy negyedéves füzet 20 krajcárba kerül, amit a források szerint az emberek igencsak sokalltak. Batsányi ezekre megértően reagálja, hogy a dolgot nem lehet csodálni, hiszen kevés magyarnak van még kedve hat árkusért 20 krajcárt adni, hisz tíz krajcár is elég volna, legfeljebb tizenkettő.¹²⁶ A negyedévenkénti 20 krajcár (körülbelül 2600 HUF) tehát az általános toleranciaküszöb felett van egy átlagos, korabeli folyóiratolvasónál. 1791 elejére érik meg a már régebben is elő-előkerülő gondolat Batsányi fejében, hogy saját kiadásában, vagyis a költségeket egészében felvállalva adja ki lapját. Mint egyik Rádaynak írott leveléből kitűnik, kellő anyagi háttérrel az egyes számokat ekkor 12–14 krajcárért (körülbelül 1800 HUF) adná.¹²⁷ Ebből az időből származik levélbeni keserű kirohánása Aranka Györgynek, miszerint bár a bandériumok kiállítására „negyvenötvenezreket” költenek a „gazdagabb uraságok”, a Museumra „egynéhány száz” forintot sem szánnak.¹²⁸

A Magyar Museum legkidolgozottabb, igen koncepciózusnak mondható tervezete (a már szóba hozott 1791-es őszi *Tudósíttás*) a lehetőségekkel átfogó módon számot vető jelleget mutat. Ebben Batsányi négy-ötszáz előfizetőt remél, szemben a korábbi leveleiben megfogalmazott három-négyszázas kívánalommal. Ezen a ponton már némi nyereséget is vizionál, amelyet ugyanakkor állítása szerint hangsúlyosan vissza kíván forgatni kulturális vállalkozásába.¹²⁹ Egy előfizetői szám a korábbi 20 helyett itt már 25 krajcárba (körülbelül 3350 HUF) kerül. Ezek az összegek ugyanakkor már tartalmazzák a kötetítés árát is, ami másfél krajcár. Miként Debreczeni Attila összegez, a négy számból álló kötet ára így 100 krajcár, azaz 1 rénes forint 40 krajcárba rúgott, amihez a kötetenkénti 1 forintos postaköltség is hozzájött még.¹³⁰ A Magyar Museum egy esztendei előfizetői ára (vagyis négy összetartozó füzet ára) helyben, postapénz nélkül tehát 1 forint 40 krajcár (100 kr. = 13400 HUF), postai

¹²⁵ Uo., 319.

¹²⁶ NÉMETH, I. m., 200. (Batsányi János – Ráday Gedeonnak, 1790. április-május.)

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ BACSÁNYI János *Költevényei, válogatott prózai írásaival egyetemben*, [Levelek], kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1865, 240.

¹²⁹ MM, II., 49.

¹³⁰ Uo.

úton pedig 2 forint 40 krajcár (160 kr. = 21450 HUF), azoknak pedig, akik nem prenumeráltak, minden lapszám 28 krajcárba (körülbelül 3750 HUF) kerül.¹³¹ Ugyanez a tudósítás adja tudtul, hogy a pénzt minden „Posta-Tisztségnél” le lehet tenni, továbbá a könyvárus-boltokban, a könyvkötőknél, könyvkereskedőknél, „vagy más illy-féle pénzt bé-szedő Uraknál”.¹³² A segítők köre ebből következően meglehetősen tág lehetett, bár nem bizonyos, hogy valóban minden említett személy ennyire rendelkezésre állt, vagy egyáltalán kellően informálva volt (vö. az Uránia ezirányú problematikájával). Mindenesetre azzal próbálja a vállalkozás motiválni e „pénzbeszedőket”, hogy minden tizedik eladott kötet után hozzáadnak plusz egy példányt számára a postai küldeményhez, grátisz (az efféle beépített ösztönzők, illetve a „leakciózás” logikája egészen modern effektusnak tetszik ebben a 18. század végi történetben).

Kazinczy Orpheusának egy „heftje” (elvileg egy a tervezett évi tizenkettőből) 20 krajcárba került (hasonlóan, mint a Magyar Museum egy darab negyedéves lapszáma, tehát körülbelül 2600 HUF). Ez a példányérték (a postai költségekkel nem számolva) a nyomtató által meghatározott irányár volt.¹³³ Az Uránia első két kötetének előfizetői ára az előzőekhez képest jóval borsosabb, mint már szóba került, 3 rénes forint, a Mindenes Gyűjtemény éves 5 forintos áráról (mint egyszeri nagyszámú kiadásról) nem is beszélve. A viszonyítás végett: 1792-ben a Magyar Hírmondó május 25-i száma szerint nagy olcsóság van éppen, egy köböl (körülbelül hatvan kg) nagy zsák szemes kukorica, illetve zab 45–48 krajcár, ugyanennyi árpa 57 krajcár; fél kg szalonna 10 krajcárért kapható. A május 11-ei szám alapján a budai Magyar Játzó-Színi Társaság előadására a színházi páholy 1 forint, az első osztályú földszinti nézőtér helyjegye 40 krajcár, a másodosztályé 20, a legolcsóbb hely pedig 10 krajcár.

Meglehetősen drágának tűnnek a korabeli lapok, ugyanakkor a korabeli árszínvonalon nem is megfizethetetlenek. Bár megtévesztő lehet minden ilyen összehasonlítás, egy negyedéves Magyar Museum vagy egy havi füzet Orpheus átlagosan fél zsák kukoricába, egy kilogramm szalonnába, vagy éppen egy közepes színházjegybe kerül. Batsányi előzőekben rögzített véleménye, hogy a 20 krajcár tényleg elég sok, s 10–12 lenne a finanszírozható ár, ugyanakkor nem biztos, hogy záloga lett volna a „tömegesebb” előfizetésnek. Ezek az előfizetői számok – száz és négyszáz között – ugyanis eleve hihetetlenül alacsonyak országos szinten. Ahhoz a korabeli és jelenkori kalkulációk szerint valóban elég lehet háromszáz fizető olvasó, hogy a lapkiadás mint vállalkozás gazdaságilag fenntartható maradjon, de az országos merítés, a „két magyar haza” dimenziójában ezek mégiscsak megmosolyogtató adatok; vármegyénként tucatnyi ember, egyetlen eloszlásban.

Ugyanakkor valószínűleg sokkal inkább arról lehet szó, hogy nem az ár a döntő tényező itt, nem a 20 krajcár a sok vagy kevés, hanem az efféle tevékenységre – tudni-

¹³¹ MM, I., 490.

¹³² Uo.

¹³³ *Első folyóirataink: Orpheus*, 309.

illik esztétikai érdekeltségű folyóiratolvasás – költött pénz számít egyfajta értelmetlen luxusnak még ekkor. Amikor Batsányi kifakad a nem kellőképpen adományozó kedvű főrendiekre, akik ugyanakkor vagyonokat költenek bandériumaikra (amellett, hogy a „lelketlen nyomdász” melletti másik tipikus korabeli közhelyet, a „műveletlen nemes” toposzát mondja fel ő is, Kazinczyhoz hasonlatosan),¹³⁴ különböző, sőt inkommenzurábilis kiadási költségeket kever össze. A bandérium intézménye alapvető rendi kellék, identitásalkatrész, egyszerre hagyomány és speciális „infrastruktúra”, reprezentációs kiadás – míg kultúrfolyóiratot olvasni, azt előrendelni nem evidens e még definitive rendi társadalomban. Kultúrára költeni össztársadalmi szinten egy mentalitástörténeti attitűdváltáson innen van még a 18. század végén, ahol ez az össztársadalmiság az alfabetizált nemességet jelenti elsődlegesen. Pontosabban a majdani „középosztály” alapjának számító bene possessionati jobb módú birtokos köznemesi rétegét,¹³⁵ amelynek eleve lomhán változó, konzervatív-republikánus életstílusában – hovatovább habitusában – a takarékoság például fundamentális (catói) erény: mindig jól meg kell nézni, kétszer is átgondolni, mire költünk (nem mindegy, meddig égetjük a gyertyát, fogyasztjuk-e „feleslegesen”).¹³⁶ A korabeli háztartások költségnaplóinak, számadási könyvvitelének táblázataiban a bevétel (perceptio) és a kiadás (erogatio) rubrikáknak legalább egyensúlyban kellett lenni; minden pénzügyletnek megvolt a maga szokásos, többek között a gazdálkodás ciklikusságához, a gazdasági évhez kötődő helye és ideje, kimért volumene, hiszen a gyarapodás (sufficiat) üdvös folyomány, a hiány (deficit) azonban végzetes lehet – s ez a mai napig ismerős képlet. A családi gazdaságok efféle szigorú költségvetésének legattraktívabb kicsinyítő tükre a hízóvágásé; azé az ősi processzusé, ahol valóban minden ízület hasznosul, ahol az állat saját mosott beleibe töltik a feldolgozott belsőségeket, a tökéletes mikrogazdasági szisztéma, az optimalizált költségvetés allegóriájaként. Az efféle kőkemény bevétel–kiadás paradigmában pedig 1790 tájékán még egészen egyszerűen nincs helye olyan erogatio-itemnek, mint a szeriális lapelőfizetés, kivált olyan sajtókiadványok esetében, amelyek a bontakozó (szép)litteratura-ethosz „poézisét” és „tudományos” szövegtípusait kínálják, nem pedig a bene possessionati közköltészetten és rendi-alkalmi költészetten alapuló (illetve kalendáriumi jellegű avagy különféle híreket referáló) termékeit. Csokonai *Tempefői* című színdarabja ezt a világot pellengérez ki szatirikus keserűséggel egy szerzőként és főhősként is progresszív íróember

¹³⁴ DEBRECZENI, *Az Orpheus rejtett programja*, 32.; DEBRECZENI, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 205–208.

¹³⁵ Vö. VADERNA GÁBOR, *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Universitas, Budapest, 2017, 66. Vö. még Hanák Péter megállapításával, miszerint Magyarországon a középosztály „alapzatát és homlokzatát” a jómódú (egykoron: bene possessionatus) középirtokos nemesség képezte – amelyet nem osztrák „Bildungsbürgernek”, legfeljebb egyfajta „Bildungsadelnak” lehetne nevezni a hozzá lazábban kapcsolódó nemesi értelmiséggel együtt –, a városi céhpolgár, a nem-nemes honorátor, vagy éppen a kereskedő pedig hozzá képest csupán alárendelt szerepet játszott. HANÁK Péter, *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában*, Történelmi Szemle 1997/2., 165–166.

¹³⁶ A korabeli gyertyahasználat mint motívum és praxis külön tanulmányt érdemelne már csak a Kazinczy- és Berzsenyi-levelezés alapján is.

perspektívájából, de ez a világ ekkor még a normalitás, a műben megidézett szövegek, cselekvéselemek pedig egyáltalán nem ironizáltak még az aktuális életvilágban.¹³⁷ A korabeli pénzkultúra eredendő mássága, a korabeli piac termékkínálata (eleve jóval kevesebb késztermék vásárolható még ekkor), a családi háztartások likviditásának a maitól merőben eltérő karaktere mind olyan faktor, amely érthetőbbé teszi a rentábilis folyóiratfinanszírozás korabeli „lehetetlenségét”. Bajza József még 1822-ben is erre a fajta másik mentalitásra panaszkodik Toldy Ferencnek: „szeretnének a mi Magyarjaink olvasni, ha a könyveket közzé tudná valaki tenni, midőn azok kijönnek, de azt is csak úgy ha nékiek semmi költségbe sem jönnének, mert könyveket venni ma még nem módi; azoknál sem kik olvasni szeretnek.”¹³⁸

S mindehhez társul az időráfordítás komponense is, amellyel láthatóan még az elkötelezett szerkesztők is küszködnek: hiszen a folyóirat-előállításához ugyanúgy ráérő szabadidő kell, miképpen a folyóirat-olvasáshoz, minden egyéb teendő közepette, a napi/havi időkeret „betáblázottsága” (vagyis, hogy mindennek szabott ideje van) viszont ugyanúgy erősen kifejezett a kor rendi társadalmában, mint ama privát költségvetésé. A „kinek mit ér 1 forint?” kérdése bonyolult ügy tehát. Mint Kókay mondja, az angoloknál és a franciáknál egy-egy heti periodikát illetően a két-három, olykor a kilenc-tízezres előfizetői szám sem ritka ebben az időszakban.¹³⁹ Ezek a kontrollszámok elég monstruózusak minden területi-kulturális differencia figyelembevételével együtt is, illetve azzal együtt is, hogy a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása (Habermas) azokon a polgárosultabb vidékeken immáron megtörtént – e diszkrepanciák tehát inkább az előbb felvillantott mentalitástörténeti, attitűdinális fáziskésés, mintsem például a családi tőkeerő, a „fizetőképes kereslet” paramétereiből adódó lemaradás okaira vezethetők vissza.

Befejezés

Miként az eddigiekből, különösen az iméntiekből remény szerint kiviláglik, jelen dolgozat kevésbé hisz a korszak érdemi integráltságában; a rosszindulat hermeneutikája tehát végérvényes marad. A korabeli források és az utókor szakértői által feltételezett küszöbértéket jelentő 300 vevő igen bonyolult, mert körülmények sokaságától függő

¹³⁷ Témánk szempontjából izgalmas szöveghely a műben, amikor Páter Köteles egyebek mellett a Magyar Museum, a Mindenest Gyűjtemény, illetve az Orpheus íveit viszi egyszerű „papirosokként”, tűzijáték-alapanyagként szánva a kolostorvezető születésnapjára ünnepségére: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' méla Tempefői az az: az is bolond, a' ki poetává lesz Magyar Országban = Színművek 1. 1793–1794*, s. a. r. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Akadémiai, Budapest, 1978, 82–83. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei) Még két jellemző szereplői hozzáállás a főhős Rozália és Tempefői esztétikai típusú életviteléhez, szépirodalmi olvasásmódjához: „Éva: A' maga hitván Könyveit a' Magyar Világ alávalónak nevezi. Rá se néz, tsupa szemétnek tartja. A' fő rendektől fogva a kapásig. [...] Gróf Fegyverneki: Hohó barátom! 30 arany nem bolondság, én annyi teméntelen pénzt minden *haszontalanságra* nem adhatok ki. [...] Elég az, hogy én most 30 aranyat nem *lottsanthatok* ki minden alávalóságára.” *Uo.*, 29, 44. (Kiemelések tőlem – B. F. M.)

¹³⁸ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Akadémiai, Budapest, 1969, 47.

¹³⁹ KÓKAY, *A magyar sajtó története*, 223.

sikere vagy nagyon nem tör át, vagy épphogy (az egy Magyar Museum esetében), mindenesetre nem található az adott periódusban legalább minimális megelégedettséggel működő, rentábilis ügymenet a palettán Magyarországon.

Bécs környékén ugyanakkor más a helyzet, bár az ellenpéldánk a Görög Demeter-féle Magyar Hírmondó, ami sajtóműfaját tekintve hírlap, nem pedig esztétikai érdekeltsgű vegyes folyóirat. A már idézett Antal Alexandra tanulmányok példás füzérében vetett számot az illető sajtóorgánummal és a mögötte álló „tudós társasággal”, megállapítva, hogy a folyóirathoz szorosabban kötődő szerkesztőgárda tagjainak bécsi nevelői munkája – vagyis szintén egyfajta familiáris viszony – az a közös faktor, amely kapcsolati hálójukat, társadalmi tőkájüket biztosította a még intézményesített keretek nélkül működő támogatói rendszerben.¹⁴⁰ Mint írja, „[t]ámogatóik sorában találjuk többek között Széchényi Ferencet, Festetics Györgyöt és Teleki Sámuel is, akik leplezték nexusaikat, így főként a titkáraikon keresztül álltak kapcsolatban a hírlapszerkesztőkkel.”¹⁴¹ Széchényin – aki egyébként is folyamatos összeköttetésben állt a szerkesztőkkel – és Festeticsen túl a lap térképkiadó tevékenységét például Esterházy Pál és Pálffy Károly is ösztönzi anyagilag,¹⁴² sőt a lapkiadó társaság elég erős ahhoz (például könyvhirdetési révén), hogy több, pénzjutalommal járó pályázatot is hirdessen, továbbá egy könyvkiadó és -terjesztő vállalkozást kezdeményezzen.¹⁴³ A lap előfizetése éves szinten 10 forint, a megszűnés évében ezerháromszáz befizetővel,¹⁴⁴ a jellemzően főúri donációk mellett tehát a magából az újságértékesítésből származó jövedelmük sem éppen elhanyagolható. Jellemző, magyar területeken akkoriban elképzelhetetlen adat, hogy Kerekes Sámuel halála után Görög Demeter a hírlap következő társszerkesztőjének évente 600–800 forint jövedelmet kínál.¹⁴⁵ E bécsi vállalkozás, kondícióit tekintve, végeredményben összehasonlíthatatlanul eredményesebb tehát, mint a tárgyalt hazai projektumok, azzal együtt, hogy még ennek a császárvárosi ügyletnek is megvannak a maga kicsinyességei, esetlegességei: Kerekes Sámuel halála után Görög Demeternek például nem lesz igazán megbízható, állandó szerkesztőtársa többé, udvari nevelői kinevezése után pedig a lap el is veszti prioritását karrierjében, és megszűnik.¹⁴⁶ Ugyanakkor az is jellemző adalék, hogy a pályázataikra elkészült pályaműveket Görög bécsi magánlakásának postacímére várják, ahol később a díjkiosztás eseménye is történik, még ha ünnepélyes keretek közt is.¹⁴⁷

¹⁴⁰ ANTAL, A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) mecénási hálózata, 434–435.

¹⁴¹ ANTAL Alexandra, A bécsi Magyar Hírmondó mecénatúrájának működéséről. *Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez*, Magyar Könyvszemle 2013/4., 484. A másik fajta, nyilvános mecénatúráról: ANTAL, A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) mecénási hálózata, 435.

¹⁴² *Uo.*, 441.

¹⁴³ Az említett pályázatokról bővebben lásd Antal Alexandra idézett tanulmányait. A könyvkiadó projektről: ANTAL Alexandra, A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) programjának kapcsolódási pontjai más sajtóorgánumokkal, *Irodalomismeret* 2018/4., 8.

¹⁴⁴ ANTAL, A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) mecénási hálózata, 435, 445.

¹⁴⁵ *Uo.*, 446.

¹⁴⁶ ANTAL Alexandra, A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában, *Magyar Könyvszemle* 2012/1., 23.

¹⁴⁷ *Uo.*, 27. Kultsár István igen fontos lapja, a Hazai (és Külföldi) Tudósítások ugyanakkor sok mindenben követi Görögék már működő stratégiáit, s szempontunkból is lényeges, miért: „Kultsár például

Mint Debreczeni Attila részletezi, kulcsfontosságú a korszakban, hogy ki adja ki az illető periodikumot, vagyis ki és hogyan finanszírozza az adott sajtóterméket.¹⁴⁸ A mi esetünkben ezek az „előfinanszírozott”, illetve adományszerűen támogatott lapkiadói vállalkozások legfeljebb pár évig tudnak működni valahogy a 18. század végének Magyarországon. A kiadás, a terjesztés, az értékesítés faktorai már ekkor is döntő tényezők, a megtérülés ugyanakkor egyik esetben sem valósul meg. A kiadás intervallumát főúri tőkeinjekciók (jóindulatú, kamatmentes kölcsön Széchényitől, ajándék-adomány Festeticstől), informális kapcsolati háló segítségével történő magánmecenaturális donációk hosszabbítják meg rendszerint plusz egy-egy szám erejéig, pár hónapig. Intézményi, pláne állami mecenatúra, alapítvány, a reformkorra majd oly jellemző egylet nem működik még ekkor. Az előállított példányszám átlagosan ötszáz körül mozog, az előfizetők (olvasók) száma pedig a legtöbb esetben jóval háromszáz fő alatt, ami nagyjából a rentabilitás minimumának küszöbe lenne a korszakban. A kiadványok ára mindazonáltal nem megfizethetetlen, sokkal inkább arról lehet szó tehát, hogy a magyar nyelvű felvevőpiacon egészen egyszerűen nincs még kultúrája (divatja) pénzért literatúrát vásárolni periodikus rendszerességgel. A „tunya”, „lelketlen” nyomdászok soha nem bombaüzletre bólintanak rá, a bevétel mindig jelentősen alatta marad az előirányozott (vágyvezérelt) kalkulációknak, ugyanakkor inkább történik a szerkesztők részéről az üzleti kapcsolat megszakításának – előrefutó jellegű, sértődött – kezdeményezése, mintsem a „technikusok” részéről. A jellemzően németajkú nyomdászok ugyanakkor, egy korabeli üzleti világ magánvállalkozó-szerű ágenseiként, láthatóan súlyoznak vállalásaik között, a profit logikája egyértelműen uralja stratégiáikat.

Szimbolikus, jórészt immateriális tőkefelhalmozással kísérleteznek ezek a folyóiratok egyfajta kulturális termelés (és a „Haza”) szolgálatában, de a szerkesztők láthatóan azért nem bánnák, ha anyagilag is rendben lenne az üzlet – bár Batsányi egyik Ráday Gedeonhoz írott levelében erőteljesen kikel az anyagi haszonszerzés lehetséges vádjá ellen 1791 márciusában, sőt soha meg nem térülő privát tőkeinvestációját emlegeti fel, illetve azt a bizonyos „drága” időráfordítást, ami szintén soha nem térül meg már neki.¹⁴⁹ Speciális vállalkozásaikat a szerkesztők reputációjukkal próbálják katalizálni, de ez csak egy pontig hatótényező üzleti partnereikkel szemben, mindehhez azért nem elég. Akciójuk tehát „vállalkozás”, nem pedig „beruházás”, mert

---

még 1806-ban is, bár eleinte folyóirat alapítására gondolt, mégis – a kor sajtóviszonyaihoz alkalmazkodva – szintén inkább hírlapot indított, mert kulturális programjának megvalósításához a folyóiratok pár száz fős előfizetőinél nagyobb nyilvánosságra akart szert tenni, és a hírlapok ezerfős előfizetői gárdájukkal ekkor még mindig sokkal népszerűbbek voltak.” *Uo.*, 13.

¹⁴⁸ A lehetséges opciók a szerzői magánkiadás, a mecenatúra személyes, később intézményesültebb formái, továbbá az előfizetési rendszer, a kiadói magánvállalkozás, illetve ezek kombinációi (önfinanszírozás saját értékesítéssel, bizományba adás, könyvkereskedőkkel való kooperáció, nyomdász megnyerése előfinanszírozás céljából, kiszervezett értékesítés). *MM*, II., 41.

¹⁴⁹ „A mi pedig a nyereséget illeti: azt soha sem vártam, soha sem reményltem, s nem-is reménylhettem. Pénzbéli károm sem kerül vissza, a mint látom, soha-is; annál inkább nem reménylhetek el-töltött drága időmért leg-kevesebbet-is.” *Eötvös, I. m.*, 404.

nincsenek számottevő javaik, amelyeket az adott ügyletbe beleforgathatnának. Az úgynevezett „nevelési beruházás” ugyanakkor a kulturális tőke transzmissziója adott családban, amely beruházásnak erőteljes kalkulatív logikája van (a rendi és a modern társadalomban is).¹⁵⁰ A beruházási költségek eme legáttételesebb fajtájában pedig Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Kármán József egyaránt mélyen részes: igen művelt fiatal értelmiségiek, akiknek bár nincs tulajdoni tőkéjük, de kulturális, információs és némi tekintélyi tőkéjük azért akad, amit latba is vetnek – mérsékelt eredményességgel. Mert hogy a „lekötelezettségi tőke” kinek a térfelén található, vagyis hogy ki kinek tesz szívességet egy ilyen üzleti kooperációban, már egyáltalán nem biztos, hogy ezen politus és ambiciózus literátor férfiak oldalán keresendő.¹⁵¹ Kicsit olyanok ők, mint azok a szakképzett mérnökök, akik benzinkutasként kénytelenek dolgozni, vagyis szaktudásuk nem manifeszt, hanem látens, mert tudásuknak nincs kellő hatásköre. A látens tőke pedig társadalmi erő formájában nem játszik szerepet a különféle cselekvések és kölcsönhatások, valamint a különböző érdekek érvényesítésében. Az egyén ilyenkor jellemzően arra törekszik, hogy manifesztté formálja a látenset, hogy aztán valós tőkeként felhasználhassa. A látens tőke manifeszt tőkévé alakításának esélyét ugyanakkor alapvetően meghatározza a környezet, és ezzel összefüggésben az egyén meglévő gazdasági-társadalmi ereje is. A legszerencsésebb esetekben hatáskörátváltásról beszélhetünk, amikor az egyén szintet léphet, meghaladhatja addigi lehetőségkeretét.¹⁵² Ez azonban esetünkben nemigen következik be.

Batsányi, Kazinczy és Kármán elvileg készen áll arra, hogy nyomdászaiknak felkészült és méltó partnere, olvasóiknak pedig felkészült és méltó szolgáltatója legyen, a történeti hely és idő lehetőségfeltételei azonban nem nyújtják számukra a kellő hatáskör és pénzügyi kondíció szabadságát: a vágyak nagyobbak, mint a lehetőségek, legalábbis ekkoriban, a 18. század fordulóján. Az az objektívált kulturális tőke, amit lapjaikkal előállítanak – beleértve, nem magától értetődően, a hasábjaikon megjelentetett szöveganyagot mint jelentékeny „tartalmat” is¹⁵³ –, mindazonáltal irodalomtörténeti, kultúrtörténeti jelentőségüvé válik utóbb, ráadásul olyasféle „pozitív externáliákat” indukál mint a nyomdavárosok további fejlődése, később a kezdeti idők hősiességének mintaadó-lelkesítő példája, vagy éppen az általános olvasáskultúra ösztönzése a maga kedvező (művelődés)piaci, gazdaságélénkítő hatásaival. A költség-arányosan horribilis pluszkiadásokat jelentő postai terjesztés, vagy éppen a cenzurális engedélyeztetés bizonyos szempontból merev és fullasztó, ám bizonyos szempontból érthető és következetesen érvényesített birodalmi szabályrendszere persze soha nem könnyíti meg ezen „irodalmi vállalkozók” dolgát a klasszikus századforduló „piacgazdaságában”.

¹⁵⁰ BOURDIEU, *Gazdasági tőke...*, 173.

¹⁵¹ Vö. mindehhez, hogy a kiadók és a nyomdászok funkcionális differenciálódása ekkoriban még nem kifejezett, tehát lényegében a nyomdász a gazdasági processzus kulcsszereplője. MM, II., 41.

¹⁵² Vö. FARKAS, *I. m.*, 117, 119, 129.

¹⁵³ Ennek jelentőségéhez lásd: DEBRECZENI, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 241–489.; SZILÁGYI, *Kármán József és Pajor Gáspár Uránija*, 127–293.

Korhangulat lírában*

Radnóti Miklós *Pogány köszöntő* című kötetének expresszionista vonásai a háborús élmények tükrében

BRANCZEIZ ANNA

Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar,
Kultúraelméleti és Alkalmazott Kommunikációtudományi Tanszék

egyetemi tanársegéd

branczeiz.anna@pte.hu

ORCID 0000-0003-1329-8320

A B S Z T R A K T

Radnóti Miklós költészetének befogadástörténetét hosszú időn át uralták a halál perspektívájából közelítő, az élet és mű szoros egységét hangsúlyozó olvasatok. Így a korai pályaszakasz is lényegesen kevesebb figyelmet kapott az értelmezők részéről, mint a kései versek. A tanulmány Radnóti első, *Pogány köszöntő* című kötetével (1930) foglalkozik. A recepciótörténetben felvetett szempontok figyelembevételével amellet érvel, hogy ezek a versek a háborús éveket követő élményekre tett burkolt reflexióként érthetők: az idillikus hang a béke, az elégiikus hang a háború nyelvi reprezentációjaként fogható fel. Ezt a felvetést támasztja alá az Henri Barbusse-től kölcsönzött mottó, a *Jóság* antológia programjához illeszkedő poétikai megoldások, valamint az expresszionizmus és Kassák Lajos jól érzékelhető hatása is. A *Pogány köszöntő* versei közvetett módon utalnak egy békés, idilli világrend felbomlására és – Barbusse újrarájzolt Krisztus-képét idézve – a megváltás reménytelen lehetőségére.

* A Radnóti Miklós költészetére fókuszáló kutatás a 2023/2024-es tanévben a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatása mellett valósult meg.

Feltűnő, hogy Radnóti Miklós verseinek recepciója nagyrészt az utolsó versekre koncentrálnak, és retrospektíve, a kései versek és a halál perspektívájából, a holokauszt-narratívának alárendelve olvassa az életművet, és ebből következően homogenizálja is azt. Ezért írja Baróti Dezső már 1971-ben, *Írók, érzelmek, stílusok* című esszékötetének Radnóti pályaképét vázoló fejezetében, hogy „[a]z abdaki tömegsír, ahová utolsó verseivel együtt földelték el, mintha visszafelé hatóan is a halál fekete árnyékával borítaná be [Radnóti] életművét. [...] utolsó sorai [...], ma már szinte mindenki tudja ezt, a szó legbrutálisabb értelmében véve a sír közelében íródtak. [...] [Radnóti] mégsem poëta unius cantus, a halál egyénekű költője: színes, gazdag és eredeti világot ismerünk meg verseiből.”¹ Költészetének befogadástörténetében a fejlődéselvű gondolkodás összefonódott a „tragikus vég felől” közelítő értelmezésekkel. Pilinszky János megfogalmazása jól érzékelteti az ezzel kapcsolatos elgondolásokat:

Amit Radnóti életében egyedülállónak érzek, azt szánalmas elvontsággal „szituációs zsenialitásnak” nevezném. Tehetségét – amely minden úgynevezett alkotóban alig több néhány százaléknál – egy kiszámíthatatlan helyzet, s méghozzá egy olyan tragikum növesztette fel, melyre indulásakor aligha számított. Fiatalkori költészetét néhány szürrealisztikus elem beszívargása jellemezte, majd egy váratlan és tökéletes hangvételű bukolikus líra.²

A figyelem döntően a *Tajtékos ég* és a *Bori notesz* verseire irányul, a kritikai visszhang ezeket tartja a legjobban sikerült műveknek. Tverdota György amellel érvel, hogy a közösség „nemcsak egy tragikus sorsú embert, egy mártírt, hanem [az utolsó verseknek] a szerzőjét temette újra”.³ Az exhumálás során megtalált versek különösen megrázó erővel hatottak, és ezek aztán – írja Vári György – mérceként szolgáltak az életmű megítélésében.⁴ Meglátásom szerint Radnóti költészetének befogadástörténete *A 2x2 józansága* című kötet emlékező írásaitól⁵ kezdődően gyászfeldolgozásként, a holokauszttal való kollektív szembenézés gesztusaként értékelhető. Mintha az lenne a célunk, hogy megértsünk valamit egy felfoghatatlan tragédiából. Kappanyos András szavaival élve: ez az attitűd óhatatlanul „szűkítő, reduktív interpretációkhoz”⁶ vezet.

Az utolsó versekkel szemben a zsenigék és az első kötetek kevesebb figyelmet kaptak. Sőt, Pomogáts Béla, Bori Imre és Baróti Dezső monográfiáit olvasva az lehet

¹ BARÓTI Dezső, *Radnóti Miklós pályája* = Uő., *Írók, érzelmek, stílusok*, Magvető, Budapest, 1971, 331.

² PILINSZKY János, *Radnóti Miklós* = Uő., *Publicisztikai írások*, szerk. HAFNER Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 732.

³ TVERDOTA György, *Újratemetés és kisajátítás. József Attila és Radnóti Miklós „komor föltámadása”*, Műhely 2009/5., 75.

⁴ VÁRI György, „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”. *Kultusz, figuráció és kulturális emlékezet összefüggései Radnóti Miklós költészetében* = „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”. *Szegedi Radnóti-konferenciák*, szerk. OLASZ Sándor – ZELENÁ András, SZTE BTK, Szeged, 2009, 39–40.

⁵ *A 2x2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklósról*, Magvető, Budapest, 1975.

⁶ KAPPANYOS András, *Így gondozd Radnótídat, Élet és Irodalom* 2009. június 19., 17.

a benyomásunk, hogy a *Pogány köszöntő* és az *Újmódi pásztorok éneke* szinte ugyanaz a kötet, és így aligha lehet őket a maguk egyediségében tárgyalni. Vilcsék Béla Radnóti-életrajza éppen csak említést tesz az első kötet verseinek megjelenéséről, monográfiájának *Pogány köszöntő* című fejezete pedig a szegedi évek taglalásával indul: „Budapest és Reichenberg után [...] Szeged lett Radnóti Miklós harmadik otthona. Valóban otthon, amelynek nevelő hatása meghatározó módon érintette alakuló költészetét.”⁷ Ez nyilvánvaló anakronizmus. A *Lábadózó szél* ugyan valóban a szegedi évekhez köthető, hiszen 1933-ban, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának gondozásában jelent meg, a *Pogány köszöntőt* viszont 1930 márciusában adták közre, és az itt közölt verseket Radnóti egy-két évvel a szegedi tanulmányai megkezdése előtt írta. A *Pogány köszöntő* recepciója önismétlőnek is tűnik: az első kötet legjellemzőbb hívószavai az „idillikus” és az „elégikus” (Bori Imrénél „dekadens”)⁸ hang, a „forradalmiság” és a „lázaság”, a „bukolika”, illetve a „profán vallásosság”. Emellett 1977-es monográfiájában Pomogáts Béla részletesen foglalkozik az avantgárd és az expresszionizmus hatásával is, Radnóti költészetének mozgalmi kötődéseivel, és azt hangsúlyozza, hogy a versek „a külső világban, a társadalomban tapasztalt konfliktusok és gondok kifejezésére” vállalkoznak.⁹

Az expresszionizmus világképe a Jóság című antológia programjában és a Pogány köszöntőben

Pomogáts könyvének értékelése során feltétlenül figyelembe kell vennünk a szocialista éra irodalomfelfogásának sajátosságait. Amint arra Szolláth Dávid rámutat, ezekben a munkákban „a költészet [...] a politikai cselekvés szimbóluma. A művek hiánytalanul tartalmazzák azt (és csak azt) az ideológiát, amely létrehozta őket, kapcsolatuk osztályideológiájukkal szükségszerű, és akkor is fennáll, ha az ideologikum jelenléte nem intencionált.”¹⁰ Szolláth jól rávilágít arra, miért jelenik meg olyan nagy hangsúllyal Pomogáts Radnóti-képében a kommunizmus eszméjéhez való kötődés kérdése. Jóllehet Pomogáts monográfiáját áthatja az ideologikus szemlélet, az a felvetése megfontolandó, hogy Radnóti kötetét ne kizárólag annak a kornak a tükrében értelmezzük, amelyben megszületett. Ozsváth Zsuzsa először 2000-ben, angol nyelven kiadott monográfiájának az az egyik célja, hogy „Radnóti lírai eszközeit, lelki élményeit és esztétikai közegét az őt körülvevő társadalom, kultúra és kataklizmaszerű események [...] kontextusában próbálja értelmezni.”¹¹ Ozsváth értekezése a történelmi események kereszttüzeiben követi nyomon Radnóti életének és identitásának

⁷ VILCSÉK Béla, *Radnóti Miklós*, Elektra, Budapest, 2000, 18.

⁸ BORI Imre, *Radnóti Miklós költészete*, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2009, 53.

⁹ POMOGÁTS Béla, *Radnóti Miklós*, Gondolat, Budapest, 1977, 37–38. Lásd még: BARÓTI Dezső, *Kortárs útlevelére*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 37.

¹⁰ SZOLLÁTH Dávid, *A forradalmi költőtriász. A Petőfi–Ady–József Attila-kánon az ötvenes és a hatvanas években*, Literatura 2009/4., 448.

¹¹ OZSVÁTH Zsuzsanna, *Orpheus nyomában. Radnóti Miklós élete és kora*, ford. HERNÁDI Miklós, Akadémiai, Budapest, 2004, 14.

alakulását, és nem vállalkozik a versek értelmezésére, amelyek így illusztrációként kísérik a gondolatmenetét.

Meglátásom szerint a korszak eseményeinek figyelembevétele és Radnóti kötetének szöveggözpontú, kritikai olvasata jól kiegészíthetik egymást. Amint arra Takáts József *Kritikai eljárások* című esszéjében rámutat, a bírálatok úgy foglalkoznak az egyes alkotásokkal, hogy közben „értelmezői háttérrel, háttereket vetítenek” mögöttük. „Sokféle megoldás ismert: az író élete, életműve, nemzedékének, irányzatának leírása, a mű megírásának korszaka, a műfaj vagy téma története mind-mind gyakorta háttérre válik [...], hol érdekesen, hol érdektelenül. [...] A háttér megváltoztatja az előtérbe vont művek jelentőségét, s a róluk feltehető kritikai kérdéseket is.”¹² Radnóti esetében különösen gyümölcsözők lehetnek az egyes kötetekre, illetve azok egyedi történeti kontextusára fókuszáló kritikai olvasatok, mert ez segíthet elkerülni, hogy homogenizáljuk, egységes narratívába rendezzük az életművet. Az előzőekben megfogalmazott felvetések nyomán tanulmányomban amellet érvelek, hogy a *Pogány köszöntő* termékenyen értelmezhető az első világháborút követő korszak tükrében.¹³

Radnóti első kötetének legszembetűnőbb sajátossága, hogy szövegei a pásztor-gazdálkodás állat- és természetközpontú kultúrájának motívumaiból építkeznek. Deér József a következőket írja a sztyeppén gazdálkodó pásztorokról: „A nagy nyáj és csordák együtt tartása, a legelők kiszemelése és védelme nem is annyira testi munkát, mint szemlélődést és előrelátást követel.”¹⁴ Radnóti első kötetének versei a táj apró rezdüléseinek megfigyeléséből bontakoznak ki, de az ember több pusztá megfigyelőnél: élete összefonódik az őt körülvevő környezettel. Radnóti nemcsak lefesti, életre is kelti a tájat. Baróti Dezső szerint ezeknek a verseknek a tájai rendkívül mozgalmasak. „A csendélet, a »hallott természet« statikus világával szembeállítva talán dinamikus tájaknak nevezhetnénk őket. Legfőbb tulajdonságuk, hogy mindig »történik« bennük valami.”¹⁵

A gyakori sortörések, a központosítás hiánya, a meghökkentő, avantgárdhoz közelítő szókapcsolatok, a látványteremtés gesztusa valóban dinamikussá és vizuálisan gazdaggá teszi ezeket a szövegeket: például. „csók virágzik ujjaid csúcsán” (*Köszöntsd a napot!*); „karámba zárva fehéren torlódik a nyáj” (*Naptestü szüzek, pásztorok és nyájak*); „dércsipe fáink / megöszült fején” (*Pogány köszöntő*). Az imént említett jegyek impresszionista jelleget kölcsönöznek a verseknek, az érzelmek tájba vetítése

¹² TAKÁTS József, *Kritikusi eljárások*, Jelenkor 2021/10., 1143–1144. A kritikai olvasattal kapcsolatos módszertani megfontolásokról bővebben írok a disszertációm bevezető fejezetében: BRANCZEIZ Anna, *Címkezés helyett kritikai olvasat. A személyesség mintázatai John Berryman költészetében és poétikai gondolkodásában, komparatív kitekintésekkel*, disszertáció, PTE, Pécs, 2023, 9–11. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/44751/branceiz-anna-phd-2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Hozzáférés: 2024. október 27.)

¹³ Radnóti verseit a következő kiadás alapján hivatkozom: RADNÓTI Miklós, *Összegyűjtött versek*, Magvető, Budapest, 2016.

¹⁴ DEÉR József, *Pogány magyarság, keresztény magyarság*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 7.

¹⁵ BARÓTI, *Kortárs útlevélre*, 113.

viszont azt a benyomást kelti, hogy expresszionista szövegekkel van dolgunk. Bálint György kritikája éppen azért méltatja Radnótit mint „a költői *Kleinkunst* avatott művelőjét”, mert „apró hangulatrezdülésekből, egy felrajzolódó sziluettből, egy távoli, felbukkanó asszociációból, egy billentyű leütéséből finom és színes érzésskálákat tud kiépíteni.”¹⁶ A táj minden eleme, a benne élő emberek, az állatok és a növények is érzelmkifejező erővel bírnak. Ezt a gondolatot árnyalja tovább Rónay László az avantgárd hatások és az „izmusok” hatásának hangsúlyozásával. A *Pogány köszöntőről* írja: „Kulcsfogalma e kötetnek a »táj«, amely egy békés, boldog és telt antik bukolikus érzésnek épp úgy a kerete, mint egy harsogó, expresszív önvallomásosabb nyersanyag, amely szikrázó váratlanságával, nagy dimenzióival jellegzetesen avantgarde hatásokra utal.”¹⁷

Radnóti első két kötete nem mutat olyan „radikális nyelvi fordulatot” – jelzi Sütő Csaba András,¹⁸ mint azt egy expresszionista költőtől várni lehet, ugyanakkor szövegei kétségtelenül magukon hordozzák az avantgárd tipikus jegyeit. Amint arra Gintli Tibor rámutat, Radnóti verseit épp csak „átszínezik” az avantgárd megoldások; „nem született olyan költeménye, amelyet fenntartások nélkül avantgárd alkotásnak nevezhetnénk”.¹⁹ Gintli szerint Radnóti költészetében a szabad versforma mellett avantgárd jegynek tekinthetők „a meglepő, absztrakt kapcsolatokra épülő trópusok”²⁰ is, így például *Az áhítat zsoltárainak* egyes képalkotásai („karcsú ujjaid közt aranyló / narancs az életünk régi kedve”; „álomhegyeim sorra beszakadnak”; „lila madarak ülnek a ködben / a lámpák alatt” stb.).²¹ Az avantgárd hatását tükrözik a *Tavaszi szeretők versének* szinesztéziás sorai is. Az első két strófában a vers beszélője a látványra és a hangokra irányítja a figyelmet, de a szöveg egybemossa a látványt és a hangzást:

Látod!
boldog csókjaink öröme
harsog a fák közt és
árnyékkal áldja
testünket a táj! hallod,

hogyan terül a fűvön a
fény és pattan a fákon
dallal a hajtás!

¹⁶ BÁLINT György, *Pogány köszöntő* [1930] = *In memoriam Radnóti Miklós*, vál., szerk. RÉZ Pál, Nap, Budapest, 1999, 34–35.

¹⁷ RÓNAY László, *Avantgarde és klasszicizmus. Radnóti Miklós pályaképehez* = *Radnóti tanulmányok*, szerk. B. CSÁKY Edit, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1985, 67.

¹⁸ SÜTŐ Csaba András, *Referenciális és figurális beszéd Radnóti Miklós korai költészetében*, Műhely 2009/5., 57.

¹⁹ GINTLI Tibor, *Radnóti Miklós* = *Magyar irodalom*, főszerk. Uő., Akadémiai, Budapest, 2010, 826.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

Pogány köszöntő című kötetével Radnóti Miklós a harmadik nemzedék költőihez tartozik.²² Kenyeres Zoltán szerint e költő-nemzedék poétikai törekvéseinek megértése elválaszthatatlan a korszak történéseitől. „A líra »közvetett útjai« [...] nemcsak a művészi alkotófolyamat belső törvényszerűségeiben gyökereztek, hanem közvetlen összefüggésben voltak a kor politikai-társadalmi fölépítésével [is].”²³ A harmadik nemzedék költői a „kultúra-védőrendszer eszméjét” hirdették a társadalmi-politikai visszaságokkal szemben, ezért jut nagy szerephez a verseikben például az idill, a jóság, az antikvitás, vagy a mítoszok.²⁴ A harmadik nemzedék egyik emblemikus fórumában, az 1929-es *Jóság* című antológiában a következőket olvashatjuk: „Akik ebben a kötetben összeverődünk: különböző világnézetű, különböző korú, ismertebb és ismeretlenebb nevű emberek, akik emberek akarnak maradni a háború utáni nyomorúságban és embertelenségben is, s akik úgy vélnek magyarságuk mellett hitet tenni, hogy azt, ami összehozta őket, s amit könyvük címéül is választottak: *Jóság*, dalolják és éneklük.”²⁵ A *Jóság* antológia programja összhangban van az avantgárd és az expresszionizmus háborúellenes és a társadalmi igazságtalanságot és az elnyomó rendszereket elutasító nézeteivel. Az *Avantgárd* című kötet expresszionistákat felvezető szócikke szerint „[a]z alkotók az ember belső élményét, legtöbbször szorongó látomásait igyekeznek kivetíteni. Tiltakoznak az elgépiesedett világ, a törekeny emberi kapcsolatok, a társadalmi igazságtalanság és a háború ellen. Szolidaritást vállalnak a periférián élőkkel, az elnyomottakkal.”²⁶ Radnóti Miklós fordította, így biztosan ismerte az expresszionista Georg Trakl verseit, Trakl *Csend és nyugalom* című költeményének pásztoridillt idéző nyitó képe pedig egy Radnóti-vers részlete is lehetne: „Pásztorok ásták el a tar erdőn a napkorongot. / Szőrös hálóval / Egy halász a holdat a vácogó tóból kiemelte.”²⁷ A *Pogány köszöntő* és Trakl versei között a hasonlóság persze lehet pusztán véletlen is, Radnóti első Trakl-fordításai ugyanis csak 1938-ban jelentek meg.²⁸

Tolnai Gábor felvetésére utalva, miszerint a szabadvers „maga is baloldali állásfoglalás volt a 20-as évek végi Magyarországon”,²⁹ Ferencz megjegyzi, hogy „az a mondanivaló, amely [Radnótit] formai kísérletezésre ösztönözte, nem politikai, hanem poétikai természetű volt”.³⁰ Ferencz később azt is megjegyzi, hogy „az újnépíességgel [...] együtt járó szociális lázadó indulat [...] hiányzik a verseiből; és amikor Radnóti a legközvetlenebb formában mégis hangot adott társadalmi elégedetlenségének,

²² KENYERES Zoltán, *A „harmadik nemzedék” fogadtatása = Uő., Gondolkodó irodalom, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 130.*

²³ *Uo.*, 147.

²⁴ *Uo.*, 154–155.

²⁵ Idézi KENYERES, *I. m.*, 127–128.

²⁶ *Az avantgárd, vál., jegyz. OSZTOVICS Szabolcs – TURCSÁNYI Márta, Európa, Budapest, 2000, 9.*

²⁷ Tandori Dezső fordítása.

²⁸ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2009², 394.

²⁹ TOLNAI Gábor, *Bevezetés = RADNÓTI Miklós Válogatott művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1962, 5–66.

Idézi: FERENCZ, *I. m.*, 104.

³⁰ *Uo.*

a *Lábadózó szélben*, akkor már elkezdett kilépni ebből a szerepből.”³¹ Tanulmányomban amellet érvelek, hogy közvetett formában már a *Pogány köszöntő* versei is kifejezésre juttatják Radnóti „társadalmi elégedetlenségét”. A pásztoridillekbe keveredő elégikusság az expresszionizmus programjához kapcsolja az első kötet verseit.

„A szelídség cselekedetei felé.”

A háborúellenesség kifejeződése a Pogány köszöntő Barbusse-mottójában

Ferencz Győzővel ellentétben úgy gondolom, hogy a *Pogány köszöntő* sokkal szorosabban kötődik az első világháború utáni években tapasztalható társadalmi változásokhoz, mint azt első pillantásra sejteni lehet. (Erre később, a *Sirálysikoly* című vers Kassák-intertextusai kapcsán még visszatérek.) Értelmezésem szerint a kötet címe és a mottója is erről tanúskodik. Bori Imre nyomán Ferencz Győző amellet érvel, hogy a *Pogány köszöntő* címe Ady Endre *Góg és Magóg fia vagyok én* című versének jól ismert sorait („Szabad-e Dévénynél betörnöm / Új időknek új dalaival?”) idézheti fel az olvasóban. Ferencz a *Pogány köszöntő* kapcsán rámutat, hogy „Radnóti mindig nagy gonddal választotta meg köteteinek és verseinek a címét.”³² Ferencz szerint a „*Pogány köszöntő*nek mindjárt a címe figyelemre méltó: egyszerre jelzi, hogy új költő jelentkezik, és hogy önálló hangon, mintegy kívülállóként, társadalmon kívüliként szólal meg.”³³ A kötet címét Honffy Pál is a költői lázadás kifejezéséként érti, de értelmezését kiegészíti a korszak vallásfelfogására tett utalással: „Az úri Magyarország szellemi életét »keresztény kurzus«-nak is nevezik, mivel féltékenyen őrködött a vallás és az egyházi befolyás sérthetetlenségén. A jelző tehát lázadást fejez ki a kor hivatalos felfogásával szemben.”³⁴

Ferencz és Honffy értelmezése is helytálló, de meglátásom szerint a címnek van még legalább egy lehetséges olvasata, amely a mottó ismeretében fejthető fel. Radnóti Henri Barbusse *Jézus* című, franciául 1927-ben, magyarul 1928-ban közreadott kötetéből idéz egy rövid részletet, amely Hajós Károly fordításában így hangzik:

16. – Hová még, kishű?

17. – A szelídség cselekedetei felé.

18. – Ő megint mondá: Nem! Aztán hozzám, aki távozni készültem, így szólt:

Ha sok napok elvesztek, te visszatérsz ide egy napon.³⁵

Pomogáts Béla és Ferencz Győző is foglalkozik a mottóval, de egyikük sem fordít különösebben nagy figyelmet arra a kérdésre, hogy Radnóti miért éppen Barbusse *Jézus*ából emel át egy szövegrészt a *Pogány köszöntő* élére, és hogy miért éppen ezt a szövegrészt választja.

³¹ Uo., 147.

³² Uo., 152.

³³ Uo., 143.

³⁴ HONFFY PÁL, *Ha rám figyelysz...*. Radnóti Miklós verseinek elemzése, Krónika Nova, Budapest, 2005, 15.

³⁵ HENRI BARBUSSE, *Jézus*, Nótárius, Budapest, 1928, 32.

Pomogáts a szelídséget emeli ki a mottóból, mint írja, ez volt Radnóti „egyéniségének és költészetének ereje”. „A nemzedéki program, amely az 1929-es *Jóság* antológiában megfogalmazást nyert, a fiatal Radnótinál mindig visszatért, új meg új visszhangot kapott.”³⁶ Ferencz úgy véli, hogy a cím és a kötet Barbusse *Jézus* című kötetéből vett mottója feszültségben áll egymással. „Olyan pogányság ez, amely Jézusra utal. Az a lázadás, amit a pogány szó magában hord, a szelídség és jóság lázadása.”³⁷ Még ha egyet is értünk ezzel a felvetéssel, Ferencz akkor sem ad kielégítő választ arra a kérdésre, hogy esetlegesen milyen értelmezői szempontok következhetnek a mottóválasztásból.

Meglátásom szerint a Barbusse-mottó szoros párbeszédben áll Radnóti kötetével, és értelmezi is azt. Barbusse könyvének célja egy emberközeli Jézus-kép megalkotása, hogy ezzel megmutassa „a hatalmas párhuzamosságot, mely pontosan kirajzolódik a korunkbeli világ hanyatlása [...] és az antik világ hanyatlása között: a keletkező kereszténység és az új emelőrudak között, amelyek kezdik fölemelni a mindenséget.”³⁸ Barbusse tehát a háború utáni években azért értelmezi újra Jézus alakját, hogy a „gazdasági, társadalmi, politikai, intellektuális és erkölcsi végzetszerűségek” közepette új hitet adjon az embereknek. Abban a fejezetben, amelyből Radnóti idéz, Jézus az erőszakot és a szelídséget állítja szembe egymással: „Vannak, mondám, akik az erőszakosságot használják és olyanok, akik a szelídséget.”³⁹ És néhány sorral korábban: „Én mondám: a békét a béke teremti.”⁴⁰

Az első világháború kataklizmája vitathatatlanul felforgatta az emberek életét, és felborította a világ értékrendjét. Ha figyelembe vesszük a történeti kontextust és az imént idézett passzusokat, úgy a *Pogány köszöntő* mottóját és magát a kötetet is lehet az első világháború tapasztalatára vonatkozó utalásrendszerként érteni. Úgy vélem, hogy a Radnóti-kötet címének lehetséges egy olyan értelmezése is, amely szerint a *pogány* jelző a hitvesztésre, a kiábrándultság érzésére utal, a *köszöntő* pedig azt üdvözli, hogy a háború után lehetőség van egy békés, reményteli jövő megteremtésére. A mottó így már nem áll feszültségben a címmel sem. A „szelídség cselekedetei felé” tartó Jézus új utakat keres: olyan utat, amellyel eltávolodhat az erőszaktól, az agressziótól, és így megteremthet egy új vallást. A mottó „ha sok napok elvesztek, te visszatérsz ide egy napon” sora, arra utalhat, hogy a szelídség cselekedetei később megválthatják azokat, akik az erőszakot választják a szelídséggel szemben.

Feltűnő, hogy Radnóti kötetének bibliai utalásai az Ószövetségre, tehát a Jézus születése előtti időszakra vonatkoznak. Barbusse *Jézus*ának fényében a *Pogány köszöntő* is érthető egy új vallás keresésére irányuló gesztusként. Ez a gondolat összhangba hozható Ferencz Győző értelmezésével is. Ferencz szerint a *Pogány köszöntő* verseinek jóságra, szelídségre és áhítatra építő természetvallásának „politikai tartalma” is volt.

³⁶ POMOGÁTS, *I. m.*, 36.

³⁷ FERENCZ, *I. m.*, 144.

³⁸ BARBUSSE, *I. m.*, 139.

³⁹ *Uo.*, 32.

⁴⁰ *Uo.*

„A keresztény alapeszmék vállalása azt jelentette, hogy a keresztény nemzeti kurzus felfogása végső soron keresztény- és nemzetellenes; az ő pogánysága a maga jószág- eszméjével közelebb áll Jézus tanításaihoz.”⁴¹ Azaz akárcsak Barbusse, Radnóti is egy új kereszténység- és Krisztus-kép kialakítására törekszik. Jó példa erre a kötet *Sirálysikoly* című verse, amely egyszerre utal a háborús nemzedékre, a háború utáni évekre és a megváltás lehetőségére.

A háborús nemzedék képvisellete

Kassák Lajos Márciusok című versének hatása Radnóti Miklós Sirálysikoly című versében

A *Sirálysikoly* előképeként Baróti Dezső és Ferencz Győző egyaránt József Attila *Nem én kiáltok* című versét jelöli meg.⁴² A két szöveg között azonban több különbség, mint hasonlóság fedezhető fel. Ferencz felveti, hogy Radnóti versének „vészes sirálysikollyal ha fölsikoltok / nem hallja senki” sorai József Attila versének „nem én kiáltok, a föld dübörög” sorát idézik, holott a két szöveg jelentősen eltér egymástól, amit még Ferencz Győző is elismer.⁴³ Ferencz Győző életrajzi olvasata is kétségeket ébreszt: „Radnóti valóságos személynek, nevelőanyjának ajánlotta a verset”.⁴⁴ Az árvaság élménye sem párhuzamos a „meddő anyánk gyerekért könyörög” gondolat- tal.⁴⁵ Abban viszont egyetérthetünk Ferencz Győzővel, hogy a *Sirálysikoly* „testvéreim / a milliók” sorai akarva-akaratlanul is Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című versét („testvérim vannak, számos milliók”) visszhangozzák: „Radnóti Vörösmarty nyomán a költészetnek a közjót, a szenvedők képviselétét szolgáló szerepét hangsúlyozza.”⁴⁶

Radnóti és József Attila versének összevetése másodlagos jelentőségűnek tűnik, ha a *Sirálysikolyt* Kassák Lajos *Márciusok* című költeménye mellett olvassuk.⁴⁷ A *Pogány köszöntő* szociális érzékenységről tanúskodó mozgalmi versei (a *Sirálysikoly* mellett ilyen többek között a *Szegénység és gyűlölet verse*, a *Megbocsájtás*, illetve a *Májusi igazság* is) egyértelműen Kassák hatását tükrözik. A *Pogány köszöntő* verseinek természeti képei valóban felidézhetik Szabó Lőrinc *Föld, erdő, isten* című kötetének verseit,⁴⁸ de Kassák szövegeiből is vannak áthallások. A korábban említett avantgárd jegyek mellett Radnóti népieskedő képei is felidézhetik a kassáki szövegvilágot. Például: „mezőkön szülő erős anyákra gondolok cifra szavakkal”, „néha csók közben azt hiszem, hogy / rossz ő, pedig meddő csak és / szomorú, de szomorú vagyok / én is”

⁴¹ FERENCZ, I. m., 145.

⁴² Ezt a párhuzamot Bartói veti fel először. BARÓTI, *Kortárs útlevelére*, 89–90.

⁴³ FERENCZ, I. m., 151.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo., 151–152.

⁴⁷ Kassák verseire a következő kötet alapján hivatkozom: KASSÁK Lajos *Összes versei*, I., Magvető, Budapest, 1970.

⁴⁸ Uo., 146.

(Radnóti) – „mezőkön vad pipacsot nevetnek föl a húsos, / kéveköti lányok”; „mondom bizony, ma fáradt és nagyon szomorú vagyok / s időm sincs cifra szóra köszörülni nyelvem” (Kassák). Vagy: „lelkes földeken, csillanó földeken”, „napszagú földjeim” (Radnóti) – „téres, meghízott földek”, „uszályos, pipacsszemű földek” (Kassák).

Ha a *Sirálysikolyt* Kassák *Márciusok* című versével párhuzamosan olvassuk, feltűnhet, hogy Radnóti szövege a Kassák-vers intertextuális átíratára. Jóllehet a *Sirálysikoly* képpalkotásai nem nevezhetők merésznek, Radnóti jól érzékelhetően áttemel néhány motívumot. Az lehet a benyomásunk, hogy Radnóti a Kassák-vers „sikolytás / mindnyájunkért” sorait bontja ki, miközben Kassák versének képeit variálja, és hajlítja át saját, visszafogottabb költői nyelvébe. Lényeges adalék lehet a két költemény értelmezéséhez a keletkezés idő is. A *Márciusok* az 1921-es *Világanyám* című kötetben jelent meg, és 1918–1919 körül, az első világháború, illetve az „öszirózsás” forradalom idején született. A szöveg ennek a kornak a hangulatát – a kiábrándultság érzését és a kommunizmusba vetett hitet – érzékelteti.⁴⁹ A *Világanyám* című kötetének megjelenését követően Kassák a következőket mondja Németh Andorral folytatott beszélgetésében: „Irodalmam megindítói [...] nem a könyvek, hanem az élet. [...] A magyar forradalmak lezajlása után bennem mint emberben meghalt a humanizmus és így kellett, hogy irodalmamban is meghaljon a biblikus vagy humanisztikus pátosz.”⁵⁰ A többes szám első személy Kassákot és sorstársait jelöli: „[c]sak állunk s fölborzolt álmunk szétcsurognak az éjszakában”; „[á]rva homlokunkon énekelnek a megbolondult öklök”. Az olyan megrázóan erős képek, mint a „szeretettűzmáglyák szenvednek” vagy a „gépfegyverrel szakított seb” a háború fájdalmas élményeire emlékeztetnek. A *Sirálysikoly* több ponton is Kassák versére felel. A „milliók / akik helyett álmodom az álmot” az „álmunk szétcsurognak az éjszakában” felsorra utal. Az „akik helyett élek és szeretem árván / az adott asszonyt” sorok a Kassák-vers „árva homlokunkon énekelnek a megbolondult öklök” sorára reflektál. A „vérszínpiros” jelző a „gépfegyverrel szakított sebeket” és a „szeretettűzmáglyák” képét idézik. Ez a kontextus Radnóti versének ajánlását is átértelmezi: az „élő anyámnak” és az „adott asszony” a világ, az „anyaföld” metaforájaként is érthető, és vélhetőleg Kassák „világanyám” kifejezésére játszik rá.

A Kassák- és a Radnóti-vers közötti különbségek egy része a generációs távolságból fakad. Kassák szövege a háború közvetlen élményeiből táplálkozik, míg Radnóti versének beszélője az előző nemzedékekkel sorsközösséget vállalva veszi magára a krisztusi szerepet, hogy egy reményteli világ felé vezesse őket. A vers zárata („testvéreim / miattam szépek”) így a *Jóság* című antológiában is vállalt költői programra utalhat.

⁴⁹ MOHÁCSI Balázs, *Formanyelvi és poétikai tendenciák Kassák Lajos költészetében 1909–1921 között*, disszertáció, PTE, Pécs, 2019, 175. pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23488/mohacsi-balazs-phd-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Hozzáférés: 2024. augusztus 26.)

⁵⁰ NÉMETH Andor, *Kassák Lajosnál*, Jövő 1922. február 19., 2.

Elégikus idill
A háború utáni évek nyelvi reprezentációja
a Pogány köszöntő verseiben

Alighanem igaza van Ferencz Győzőnek abban, hogy Radnóti első költői önreflexióira, így például az 1928-as Hilbert Károlynak és Schwartz Ilonának címzett levélére, nem tekinthetünk úgy, mintha azokat „a mesterségbeli tudás magas fokán álló, érett költő mondta volna”.⁵¹ Ez azonban mégis arra utal, hogy Radnóti már a kezdetektől igyekszik tudatosan formálni költészetét.⁵² Pomogáts Béla és Rónay László mellett Gintli Tibor is hangsúlyozza, hogy a *Pogány köszöntő* verseiben a szépség és a jóság idilli képei és az elégikus hang, az esztétizáló hagyomány és az avantgárd stílusjegyek keverednek egymással,⁵³ akár egyetlen versen belül is.⁵⁴ Ferencz felvetése nyomán úgy gondolom, hogy a stíluskeveredésnek is lehet jelentősége a versek értelmezése szempontjából.

A *Pogány köszöntő* elégiába hajló idilljei nemcsak az életrajz felől, hanem a történeti kontextus figyelembevételével is magyarázhatók: a stílusjegyek vegyítése a kötetben érthető a felfordult világ és társadalom költői megmutatkozásaként is. Ennek szemléltetésére tanulmányomban három olyan verset emelek ki (*Köszöntsd a napot!; Naptestű szüzek, pásztorok és nyájak; Variáció szomorúságra*), amelyek mindegyikében más-más hangsúllyal kerülnek előtérbe az idill és az elégia sajátosságai. Amint azt a Barbusse-móttó is mutatja, Radnóti nem tesz direkt utalást a háborúra, de az idillikus hang a béke, az elégikus hang a háború költő nyelveként fogható fel.

Az *idill-költő* című esszéjében Radnóti Sándor arra utal, hogy Radnóti költészetében az idill valósággal szembeállított eszméje statikus; megkerül azt a kérdést, hogy vajon „nem tartalmaz-e minden idill egy csipetnyi öncsalást”.⁵⁵ Úgy vélem, hogy Radnóti ebben a kötetében relativizálja az idillt, azt sugallva, hogy a „nagy háború” után újra kell értékelnünk az idillhez, az erőszakhoz, a jósághoz és a hithez fűződő viszonyunkat. A kötet *Köszöntsd a napot!* című nyitó versében az idill csak látszólagos, az idilli képbe a kétely érzése vegyül. Baróti Dezső szerint a kötet *Köszöntsd a napot!* című nyitó verse boldogságról, mámoros érzésekről tanúskodik: „a felfelé [...], a nap felé törő s a maga teljességében az utolsó strófában megfogalmazott boldog kitárulás” a vers egyik leglényegesebb pontja.⁵⁶ A versben a naphoz és a napfényhez valóban a boldogság érzése társul: az olyan szó szerkezeteknek, mint a „lelkes földek”, „csillanó földek”, „csók virágzik”, „csörren ütődő szárba szökkenve a búza”, „bókol a tájék” pozitív csengése van. A boldogság érzetét kelti a „csörren”, „csillan”, „szökken” igeik hangzása, az alliterációk és az ismétlődésre épülő szerkezetek játékosága is

⁵¹ FERENCZ, I. m., 103.

⁵² Uo., 103–104.

⁵³ POMOGÁTS, I. m., 26–28.; RÓNAY, I. m., 66–67.; GINTLI, I. m., 826.

⁵⁴ POMOGÁTS, I. m., 33–34.

⁵⁵ RADNÓTI SÁNDOR, *Az idill-költő. Radnóti Miklósról*, Jelenkor 2023/7–8., 841–842.

⁵⁶ BARÓTI, *Kortárs útlevele*, 110.

(„most már”, „mert most még”, „szárba szökken”, „lelkes földeken, csillanó földeken”, „bókol a tájék, bókolva” stb.).

A *Köszöntsöd a napot!* olvasható szerelmes versként is. A második strófa első két sora félreérthetetlenül utal az együttlétre. A „szigorú táblán szerelmi címer” a szerelem rendbontó hevesességének képi megjelenítője. A „csörren ütődő szárba szökkenve a búza”, a „csók virágzik ujjaid csúcsán”, illetve a „tenyeredben megszületik az árnyék” egyaránt érhető a szerelemi együttlét és a termékenység metaforájaként is.

A versekben ugyanakkor nemcsak a tavasz és a nyár boldogságról árulkodó képei jelennek meg. A versfelütésben a „most már” időhatározós szerkezet arra utal, hogy nem mindig volt idill. A „paraszt bánat” feloldódik a szerelmi mámorban, de az utolsó strófában a „most még” pesszimista hangvételt sejtet. Azt az aggodalmat fejezi ki, hogy az idill nem tart örökké. Az első és az utolsó versszak csak látszólag ismétli egymást: a nyitó képsorokban a „napban állunk” a boldogságban lét képi megfogalmazásaként érthető, míg a zárlatban a „feléfordúlva [sic!] állunk” szintagma a boldog, mámoros érzések elmúlására utalhat. Az utolsó strófában visszafogott lelkesedés („Csöndben köszöntsöd!”) szintén azt jelzi, hogy a felfokozott érzelmek alábbhagytak. Az olyan kifejezések, mint az „álmos délután” vagy a sötétséget, szürkeséget idéző árnyék az idill végét vetítik előre.

A *Naptestű szüzek, pásztorok és nyájak* című vers Pomogáts Béla szerint arra mutat példát, hogy az idill és az elégia akár egyetlen versen belül is keveredhet egymással.⁵⁷ Pomogáts amellet érvel, hogy a költemény „első strófája a bukolikus idill és a képzeletbeli táj jellegzetes képeit mutatja be”, míg a második strófa „határozottan elégiikus”.⁵⁸ Ezeket a felvetéseket azzal egészíteném ki, hogy Radnóti versében fokozatosan távolodunk el az idilltől, sőt, már az első versszakba is elégikus hangok vegyülnek.

A vers egy vándorút helyzetképével indít („[a] pásztor is lassan lejön a hegyről”). A következő sorban („a karámba zárva fehérén torlódik / a nyáj”) a „karámba zárva” kifejezés arra utal, hogy a pásztor maga mögött hagyta a nyáját. A „fehérén torlódik a nyáj” rokokó finomságú képe egyszerre tűnik idillinek, a „torlódik” ige azonban a zsúfoltság érzetét kelti, aminek negatív felhangja is lehet. A következő két sor („napbafüldött szüzek is a / dombról ringó csípőkkel lefelé jönnek”) ismét egy kellemes hangulatú jelenet. A „napbafüldött szüzek” és a „ringó csípők” képének erotikus mellékszöngéje a termékenységre utalhat. Bori Imre szerint olyan, mintha Radnóti egy „giccses, vásári csendeletről” emelte volna át ennek az „eszményi” képnek az elemeit,⁵⁹ míg Baróti Dezső amellet érvel, hogy a vers első felének szavai életörömöt sugároznak: a nyáj a békeesség, a szelídség és a gyengéd szeretet szimbóluma; a „napbafüldött” jelző az életre, frissességre utal; a pásztorok pedig „az erős szexualitású” férfiak képét idézi fel.⁶⁰

⁵⁷ POMOGÁTS, *I. m.*, 33.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ BORI, *I. m.*, 27.

⁶⁰ BARÓTI, *I. m.*, 116.

Az ősz jeleinek felbukkanásával ebben az eszményi helyzetképben is megjelennek a szorongáskeltő gondolatok: a versnek ebben a szakaszában tobzódnak az elmúlásra utaló képek: „mint minden / ősszel, ha halnak a fekete ég alatt / a fák”. A második versszaktól kezdődően már csak a negatív hangulatok és érzések dominálnak. Gyakorlati a szövegben a fáradtságra, szomorúságra utaló motívumok: a „tükrös szem” a kiüresedett tekinteteket idézi; a „fekete árnyék” a szem alatt húzódó sötét karikák, a „meggyulladt szem” pedig a könnytől duzzadt, vörös szemek költői megfelelője. A vers „hajunk is balúl homlokunkba hull” soráról a hosszú vándorlástól kimerült, zilált arcokra asszociálhatunk.

A szöveg sorról sorra haladva, vertikálisan vezeti az olvasó tekintetét: a hegyről a dombokon át lefelé haladva jutunk el a faluig. Míg a hegy a pásztorok, a fehér nyáj képe és a „napbafüredt szűzek” tavasztól, nyártól ragyogó tájaira emlékeztet, addig a faluhoz a télbe hajló szürkesség, az árnyék, a fekete szín, a tél zordsága kapcsolódik. A záró kép („terhes felhőkben összegyűlt a bánat”) a vihar közeledtét jelző sötét felhőket idézi, és a nyomasztó szomorúság érzetét kelti.

Amint arra Baróti rámutat, a „mint minden ősszel” határozós mellékmondat arra utal, hogy a vándorlást a költő „nem csupán az élet esetleges, egyszeri jelenségének tekinti, hanem az évszakok törvényszerű változásának”.⁶¹ Ha a *Pogány köszöntő* idillikus és elégikus képeit a háborút követő évek metaforáinak tekintjük, úgy ebben a „mint minden ősszel” szerkezetben az is kifejezésre jut, hogy a szépség és a jóság mellett a rossz is mindig jelen volt és jelen lesz az emberek életében. Ezt a gondolatot támasztja alá az is, hogy az utolsó strófában ismét visszatér a naptestű szűzek, pásztorok és nyájak vándorlásának „életet sugárzó”⁶² képe.

A *Pogány köszöntő* című kötetben gyakoriak a vallási, ószövetségi motívumok. Az „És szólt és beszélt vala Káin Ábellel” című vers az első gyilkosságra utal, így az nemcsak Radnóti ikertestvérének halálára reagáló vallomásként, hanem a háborús állapotokra utaló allegóriaként is olvasható. Míg ebben a versben egyértelműen felfejthető az ószövetségi történet, addig a *Variáció szomorúságra* című versben alig érhetők tetten a bibliai motívumok. Értelmezésem szerint ez a vers a Paradicsomból való kiűzetést írja újra, átszínezve az Éden idilli képét.

Az Édent idézi a kert, a folyók, a ligetek és a „ringó zöld” gazdag, értéktelített képe, míg a „szűz arc” vagy a fáról leeső „érett alma” a bűnbeesésre utal. Az első versszak sűrűn tördelt, központosítás nélkül egymásba folyó sorai („a szél a nap az eső / a köd a hold a hó / az ég az ég az ég is!”) egy minden természeti jelenséget egybeolvasztó, misztikus tájra emlékeztetnek.

A Paradicsom eszményi képeinek az elégikus, sőt, rezignált hangulatú jelzők adnak negatív előjelet: „fájdalmak kertje”, „könnyes folyók”, „zokogástól rengő rét”. A föld felé repülő madár képe a zuhanás érzetét kelti – mintha a madár tehetetlenül érne földet: „egy madárnak röpködő íve / a föld felé hajolt és eltűnt / valahol a ringó

⁶¹ Uo., 118.

⁶² Uo., 119.

zöld mögött”. A „ringó zöld” az olajágakat idézi, a madár pedig a béke jelképe: a kötet és a Barbusse-mottó kontextusában a versnek ez a képe is érthető a háború metaforájaként.

A vers – a tömör, elliptikus megfogalmazásmódból adódóan – egészéssé össze nem álló narratívája a fájdalmas élmények felidőzésének működés módjára játszik rá. A némaság („jöttem némán könnyes folyókon”, „zokogástól rengő / réteken is némán”) arra utal, hogy a történetekre nincsenek szavak. A „h” hangzóval kezdődő alliterációk a konkrét utalás mellett egy halálra vált, sápadt arcot idéznek:

[...] sírásom csorgott szűz arcomon
mely már halovány mint a
hajnali hold hold mely
szégyen a hajnali hajnali égen.

A zárlat tagolása, a gyakori soráthajlások, az ismétléses szerkezetek a zokogás hangjára játszanak rá. A „mely már halovány” szerkezetben az időhatározó szó arra utal, hogy a versbeszélő arca korábban vörös volt a szégyentől. A szégyenérzet azt jelenti, hogy szembe kell néznünk önmagunk sebezhetőségével, azzal, hogy esetlenek vagyunk mások előtt. Amint azt Frank Crüsemann gondolatait referálva Fazekas Sándor kifejti, Ádám és Éva a bűnbeesés előtt meztelenségük ellenére sem szégyelltek magukat, a bűnbeesés után viszont meglátták egymást, észrevették fedetlenségüket, a másik előtti kiszolgáltatottságukat, hogy sebezhetőek, és hogy ők is megsebezhetik a másikat. „A szégyen visszaveti az embert egzisztenciája legmélyére: az elszigeteltség és kapcsolatnélküliség állapotába.”⁶³

Az eredendő bűn, az ószövetségi történet felidőzése Radnóti versében azt fejezi ki, hogy az édeni idill visszahozhatatlanul elveszett. Az „*És szólt és beszélt vala Káin Ábellel*” című vershez hasonlóan ez a költemény is olvasható életrajzi vallomásként. Az ószövetségi történet átpoetizálása azonban egyetemessé tágítja a személyes vallomást. A háború utáni években a Paradicsomból való kiűzetés története a különösen nagymértékű pusztításra, az alapvető emberi értékek elvesztésére utalhat: az első világháború második kiűzetésként is felfogható.

Radnóti Miklós költészetének recepciója nem bővelkedik a kritikai igényű kötetelemzésekben. Az előzőekben idézett munkákban ugyan felmerülnek a *Pogány köszöntő* irodalomtörténeti kontextusára, a korszak világgépére utaló szempontok, de hiányzik egy olyan olvasat, amely szisztematikusan vizsgálja az expresszionizmus és Kassák Lajos hatásának poétikai hozadékait. Radnóti első kötetében az idillikus és az elégikus hang keveredése egyfelől az érzelmkifejezés eszközének tekinthető; a *Jóság* antológia programja azonban arra enged következtetni, hogy ezek a versek

⁶³ FAZEKAS Sándor, *Egy új erkölcsi maxima. Ne szégyeníts, és ne szégyenkezzél! A szégyen teológiai értelmezése és szociálpolitikai relevanciája = A szégyen reprezentációi*, szerk. BALOGH László Levente – HORVÁTH Andrea – PABIS Eszter, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2017, 30.

önmagukon túlmutató, mélyebb üzenetet is hordoznak. A Barbusse-mottó mellett ezt a felvetést támasztja alá az expresszionizmus és Kassák jól tetten érhető hatása Radnóti első verseiben. A *Sirálysikoly*ban és a mozgalmi versekben ez a hatás egészen nyilvánvalónak tűnik. Az irodalom- és hatástörténeti kontextus fényében a *Pogány köszöntő* idilljei és az idillekbe keveredő elégikus hang a háborút követő évek tapasztalatát fejezik ki: Radnóti versei így közvetett módon utalnak egy jól működő, „szép” és „idilli” világ felbomlására, szorongató érzésekre, a háború elszenvedőire, az elnyomott társadalmi rétegekre, illetve a változás reményteli lehetőségére is.

„Égbolt kerül közéd s közé”

Szubjektivitás és alteritás a *Töredék Hamletnek* verseiben

JÁNOSA ESZTER

irodalomtörténész
noseszter@gmail.com

A B S Z T R A K T

Tanulmányomban az alteritáshoz fűződő viszonyt vizsgálom a *Töredék Hamletnek* (1968) verscsoportjaiban megformálódó különböző szubjektumkoncepciókkal összefüggésben. A szubjektivitás, a térbeliség és időbeliség poétikai reprezentációinak értelmezése során Ludwig Wittgenstein, Emmanuel Lévinas és Jacques Derrida gondolataihoz kapcsolódva a személy térbeliségének olyan alakzataira szeretném felhívni a figyelmet, mint az *egység* és a *töredék*, *távolság* és *közelség*, *kint* és *bent*, *határ* és *kapcsolódás*, *nyom* és *helyettesítés*, *azonosulás* és *elkülönböződés*. Merleau-Ponty és Derrida szövegei nyomán a versekben megformálódó szubjektivitás testi jellegére hívom fel a figyelmet, és arra mutatok rá, ahogy a Másikhoz fűződő, térbeliként artikulálódó viszonyban előtérbe kerülnek a szövegek érzéki aspektusai. Tandori korai költészetében a mozgás vágyként való megjelenítése, a Másik nyomainak őrzése, az illúzió és megtévesztés alakzatai Weöres Sándor lírájával mutatnak rokonságot. A *Félreérted* című vers elemzése során arra hívom fel a figyelmet, hogy Tandori lírája már az első kötettől kezdve reflektál a szubjektum hiányának nyelviségére, amely megteremti a jelenlét illúzióját, így végső soron szupplementumként működik. Az életmű későbbi szakaszát vetíti előre a *Töredék Hamletnek* élen álló *Hommage*, amelyben a ló lép be a Másik pozíciójába, az embertől különböző lények felé is megnyitva az etikai szférát. A *Nyers*-ciklus verseiben a személyesség a korábbiaktól eltérően nem a *kint* és a *bent* közötti mozgás, hanem a rögzíthetetlen nézőpontok sokasága, a fragmentumok közötti éles váltások és bizonytalan átmenetek által formálódik meg. A ciklusban a szubjektivitás kulcsfontosságú metaforája a nulla, amely értelmezésem szerint a hiány plurális jellegére utal, illetve a hiba, a szakadás poétikájához is kötődik. Tanulmányomban a verselemzések során Tandori korai költészetének olyan alapvonásait rajzolódna ki, amelyekkel az életmű a későbbiekben is folyamatos párbeszédet folytat.

Bevezetés

A *Töredék Hamletnek* verseiben megformálódó szubjektivitás kérdése kezdettől fogva fontos szerepet játszik a Tandori-szakirodalomban, az elemzések többsége ugyanakkor magányos, különálló lírai ént feltételez, aki saját hiányával, illetve a megsemmisüléssel kerül szembe. A következőkben olyan poétikai jelenségekre szeretném felhívni a figyelmet a kötet különböző ciklusaiban, amelyek a Tandori költészetében megjelenő szubjektivitást az alteritás viszonylatában rajzolják ki. A versek szoros olvasása során többek között Ludwig Wittgenstein, Emmanuel Lévinas és Jacques Derrida gondolatait vonom be az értelmezésbe anélkül, hogy közvetlen hatást tételeznék. A szubjektivitás, a térbeliség és az időbeliség poétikai reprezentációinak érzékeltetésére a térkonstruálás olyan logikai alapfogalmait emelem ki a *Töredék Hamletnek* verseiben, mint a *távolság* és *közelség*, *kint* és *bent*, *határ* és *kapcsolódás*, amelyek a szubjektum (disz)szeminációjának, az azonosulás és elkülönöződés, az egység és a töredék, nyom és helyettesítés játékának térbeli aspektusait teszik láthatóvá. Az alteritás kérdésének felvetése a verselemzések során gyakran a legkézenfekvőbbnek tűnő, domináns interpretációk vakfoltjaira világít rá, és a versek dekonstruktív olvasatát adja.¹ Lévinas és Derrida gondolkodása élénk párbeszédet folytat egymással, amelynek nyomán kölcsönös egymásra hatás is feltételezhető.² A dekonstruktív olvasás gyakorlata Simon Critchley szerint ugyanis lévinasi értelemben véve etikai aktusként is értelmezhető, mivel az alteritáshoz fűződő viszony a differencia előtérbe helyezésével a hagyományos gondolati sémák elmozdítását célozza. A kapcsolódások kiemelésével nem szeretném kitakarni vagy eltüntetni a feszültségeket az említett gondolkodók koncepciói között, sőt, a versek kapcsán több ízben rámutatok a különbségekre. Egyúttal hangsúlyozni szeretném azt is, hogy Tandori költészete sem homogenizálható, a szubjektivitás poétikai alakzatai – bizonyos jellegzetes vonásokat megőrizve és egymásra folyamatosan visszautalva – változnak, alakulnak az életmű különböző szakaszaiban.

Térbeliség, liminalitás, alteritás

A térbeliség és az alteritás összefüggésére Schein Gábor is rámutatott a *Töredék Hamletnek* szubjektumkoncepcióival kapcsolatban: „A személy olyan helynek bizonyul, amely egyetlen perspektívából nézve sem rögzíthető, szüntelenül eltolódik,

¹ Munkám ezen a téren szembefordul Tandori öninterpretációinak egyértelműsítő, jelentésszükítő szándékával is, ehhez lásd: SIMON CRITCHLEY, *The Ethics of Deconstruction*, University Press, Edinburgh, 2014, 22–23.

² „Állításom szerint Derrida és Lévinas gondolkodása között vannak bizonyos tematikus és stratégiai hasonlóságok, amelyek alapján a dekonstrukció etikai parancsként értelmezhető, és az etika dekonstruktív módon válik megközelíthetővé. Ez ugyanakkor nem azt jelenti, hogy a Lévinas és Derrida közötti párbeszédet azonosságá kívánnám redukálni.” (Uo., 12.) Az idegen nyelvű (angol, német, francia) forrásmegjelöléssel ellátott tanulmányok részleteit, ha másképp nem jelölöm, most és a továbbiakban is saját fordításomban idézem.

áthelyeződik, nyitottan a felcserélés és a helyettesítés mozgásai előtt. Így aztán a személy létét nem jelölheti semmiféle azonosság, csupán egy másik személy hasonló mozgása.”³ A kötet verseiben megjelenő szubjektív teret alapvetően meghatározza a Másikhoz fűződő viszony, az idegenséggel való találkozás, ami a liminalitás előtérbe kerülését vonja maga után. Ebben a poétikai kontextusban a saját is idegenként tűnik elő, ugyanakkor ez sem rögzített állapot, az alteritás játéka folyamatos mozgást tart fenn az azonos és a más között. A zuhanás, a helyettesítés, a kint és bent közötti mozgás, a közelség és távolság helycseréje, illetve a határ térkonstruáló motívuma is a lírai szubjektivitás és a Másik dinamikus kapcsolódása felé mutat. A liminalitás megnyilvánulási formái – kétségtelenül különböző értelmezési keretek között – Wittgenstein, Lévinas és Derrida gondolkodásában egyaránt fontos szerepet játszanak.⁴ A nyelvi mozgások liminális térbeliségét azért érdemes a Derrida által megalkotott *el-különböződés* (*différance*), illetve az *intervallum* fogalmi felől megközelíteni, mert az alteritáshoz fűződő viszony kiemelésével a szubjektivitás (de)konstruálódásának olyan jellegzetességei válnak láthatóvá a szövegekben, és a jól ismert művek értelmezésének olyan rétegei nyílnak meg, amelyek az eddigi Tandori-recepció számára nagyrészt rejtve maradtak. Természetesen nem arról van szó, hogy Tandori költészetének gondolatisága konzekvensen megfeleltethető lenne bármely filozófiai nyelv rendszerének. Lévinas, Derrida vagy Wittgenstein egymástól is nyilvánvalóan eltérő gondolatai éppen a filozófia és a költészet határterületéhez közelítve világíthatnak rá egy másféle Tandori-olvasat lehetőségére, különösen a szubjektivitás kérdésének tekintetében. Derrida és Lévinas gondolkodásának egyik kapcsolódási pontja éppen az *elkülönböződés* fogalmához kapcsolódik: „Az *el-különböződés* (*différance*) teszi azt, hogy a jelentés mozgása csak abban az esetben lehetséges, ha a prezencia színpadán minden »jelenlévőnek« mondott elem másra vonatkozik, mint önmaga [...]. Hogy önmaga lehessen, szükséges, hogy intervallum válassza el mindattól, ami nem ő, de ennek a jelent konstituáló intervallumnak egyúttal önmagában meg kell osztania a jelenlévőt, megosztva így a jelenlévővel mindazt, amit belőle kiindulva elgondolni lehet, azaz metafizikai nyelvünk minden létezőjét, különösen a szubsztanciát és a szubjektumot. Ez a dinamikusan konstituálódó és megosztó intervallum az, amit »térben-elhelyezésnek» nevezhetünk, az idő térré válása, vagy a tér idővé válása (temporizáció).”⁵ Derrida *Az el-különböződés* című előadásában több olyan gondolatot is megfogalmaz, amelyek különös figyelmet érdemelnek Tandori költészetével kapcsolatban. A szubjektivitás írásbeliségét ebben az értelemben a tér- és időbeli rögzíthetetlenség jellemzi, amely túllép lét és nemlét, jelenlét és távollét dualizmusán, és a logocentrizmus értelemrendszerében megszakításként tud megmutatkozni.

³ SCHEIN Gábor, „Ne higgyetek értetlen bűneimnek”. *A nyelv fenomenológiai és retorikai szférájának ütközése József Attila kései költészetében*, It 2005/4., 373.

⁴ Bár a háromféle filozófiai nyelv részletes összevetésére tanulmányom keretei között nincs mód, úgy gondolom, hogy Tandori költészetének szubjektumfelfogását gyümölcsöző lehet a határ ezen koncepcióinak értelmezői bevonásával megvizsgálni.

⁵ Jacques DERRIDA, *Az el-különböződés*, ford. GYIMESI Tímea = *Szöveg és interpretáció*, szerk. BACSÓ Béla, Cserépfalvi, Budapest, 1991, 51.

Az *intervallum* mint a liminalitás egyszerre térbeli és időbeli kifejezője összekapcsolható Lévinas filozófiájában a Másik transzcendenciáját biztosító és a szubjektivitás szempontjából fontos szerepet játszó *elkülönüléssel*, illetve Wittgenstein *határ*-fogalmával is. Ahogy a későbbiekben részletesen is kifejtem majd, a liminalitás alapvetően meghatározza a *Töredék Hamletnek* szubjektumkoncepcióinak térbeliségét.

Tandori a kötet második kiadásának utószavában a műveiben megjelenő szubjektumkoncepciókra utalva a wittgensteini *határ*hoz a mozgás képét társítja: „W. azt mondta: szubjektumunk nem önálló létező, hanem a világ határa, s e határon »túl« jön az a bizonyos »nem lehet beszélni róla«. A Kegyes, más munkáimat talán ismergetvén, tud Witti-értelmezésemről: hogy akkor folyton arrébb kell tolnunk határunkat, azaz a világ határát, hiszen a világ, mint trikót a légszennyezés és -nedv, átítat minket etc., örökké meghatározatlanok, meghatározhatatlanok vagyunk.”⁶ Tandori szerint a rögzíthetetlen szubjektivitás a határok folyamatos eltolódása által, a külsőhöz fűződő kapcsolatban, az idegenséggel való érintkezésben tűnik elő. Úgy értelmezi át tehát a korai Wittgenstein filozófiáját, hogy a liminális mozgás előtérbe helyezésével valójában Derrida gondolkodásához közelít. Henry Staten *Derrida and Wittgenstein* című könyvében Wittgenstein filozófiájának mértékletesebb attitűdjével összevetve Derrida írásainak alapvető jellegzetességeként a túláradást, a külső felé tartó mozgást, a határok egyértelmű átlépését említi: „Tudjuk, hogy Wittgenstein filozófiával szemben tanúsított ellenségessége az általánosításához való vonzódás és »az egyedi esetek megvetése« ellen irányult. Az ő módszere úgy írható le, mint egy szisztematikus és szabályozott szívárogtatás a megszilárdult kategóriák határain keresztül, egy olyan módszer, amely engedi, hogy a látszólag véletlenszerű kognitív centralitásra tegyen szert – legalábbis pillanatnyilag. A dekonstrukció nem a formátlanság védelme, hanem az intézményesült határokon való szabályozott túláradás, és Derrida ezen túláradás legátfogóbb elveként a konstitutív kívülséget nevezte meg.”⁷ Bár Ralph Shain vitatja Staten állítását, mely szerint a kései Wittgenstein konzisztens dekonstruktív álláspontra jutott, metafizikai szinten Shain szerint is termékenynek bizonyul Wittgenstein és Derrida filozófiájának összevetése, ami nem feltétlenül a különbségek feloldását jelenti, inkább a kétféle gondolkodás párbeszédére fókuszál.⁸ Shain értelmezése szerint a *Tractatus* hallgatásra vonatkozó felszólításával Derrida filozófiájában a beszéd szükségességére való felhívás (*il faut*) állítható szembe (a határok közelében Derrida Wittgensteinhez hasonlóan a nyelv deiktikus funkcióit helyezi előtérbe):

A filozófia elégtelenségei nem egyszerűen hibák, inkább hézagok, amelyek a ki-mondható határait jelzik. Amikor Derrida eléri ezeket a határokat, szövegei a filozófián túli felé mutatnak: megjelölik „azt a törésvonalat, amelyen át fölsejlik annak

⁶ TANDORI Dezső, *Harmincöt év után = Uő., Töredék Hamletnek*, Q. E. D., Budapest, 1995, 113.

⁷ Henry STATEN, *Wittgenstein and Derrida*, University of Nebraska, Lincoln–London, 1984, 24.

⁸ Ralph E. SHAIN, *Derrida and Wittgenstein. Points of Opposition*, *Journal of French Philosophy* 2007/2., 130–152. DOI: 10.5195/jffp.2007.217

a halovány fénye, ami a lezáruláson túl van, és ami számunkra egyelőre megnevezhetetlen” (*Grammatológia*, 23.) A filozófiai diskurzus ezirányú használata a *Tractatus* létráját idézi fel, egy nyilvánvaló különbséggel: Derrida sohasem hajtja el a létrát: inkább egyszerre elrúgja magától – különböző módokon távolságot tartva saját fogalmaitól, hipotetikusán használva vagy „törlés alá” helyezve őket – és belekapaszkodik.⁹

Míg Wittgenstein a *Tractatus* végén saját művére vonatkozóan is a megértéshez vezető létra elhajtását látja szükségesnek, Derrida Shain szerint érintkezésben marad azokkal a gondolatokkal, amelyeket rétegekre bont vagy megrendít, beleértve saját kifejezésmódját is.

A beszéd szükségességének hangsúlyozása szintén olyan Wittgenstein-átértelmezésként jelenik meg Tandori életművében, amely Derrida gondolkodásmódját idézi: „Mondjunk el mindent, ami elmondható, / aztán maradjon a rejtelen. Végszónak beillene: »Úgy jó, ahogy szar.« / Ha az valamirevaló rejtély, úgyszólván marad.”¹⁰ A *Tractatus* hallgatásra vonatkozó felszólítása ebben az értelemben tehát azért kérdőjeleződik meg, mert a nyelv határain túli mindenképpen kimondhatatlan marad, és így szabad tér nyílik a logosz terhe alól felmentett beszédnek. Derrida gondolkodásában a folyton elillanó szubjektivitás kapcsán az intervallum által meghatározott elkülönülés és a belső megosztottság, töredékesség kerül előtérbe. A liminalitás folyamatos mozgásában az idő térré és a tér idővé válik, ami végső soron a jelenlét végtelen halasztódásában nyilatkozik meg. Schein Gábor a *Minden hogy kitágult...* című vers értelmezése kapcsán utópiaként írja le a lírai szubjektivitásra való várakozást, egyértelműen a fent idézett Derrida-szövegre utalva:

Ebben a jelenben a térnek és az időnek ebben a posztulált pontjában a távollét összeolvad a jelenléttel, és a tér, valamint az idő között az egyneműsítés kódjai érvényesülnek, hiszen a következés ugyanannyira a tér, mint az idő eseménye. Ez a modern szubjektumnak a relativitás elméletétől áthatott utópiája, amit Tandori verse radikálisan ért, mert a jövőt megfosztja az eljövétel lehetőségétől, attól, hogy egyszer másképpen is jelen legyen, mint a várakozásban.¹¹

Az egyetlen motívuma és a töredékesség kérdése

Az *egyetlen* szó, amely Tandori eredeti szándéka szerint a kötet címe lett volna, a lírai szubjektum egységét kérdőjelezi meg, amennyiben paradoxont foglal magába: köznapi értelemben véve azt jelenti, hogy egy, csak egy, ugyanakkor a szóalakban rejlő fosztóképző az egy hiányára, vagy a benne foglalt hiányra utal. Ez a szó aztán a *töredék*

⁹ Ralph E. SHAIN, *Derrida's References to Wittgenstein*, *International Studies in Philosophy* 2005/4., 83. DOI: 10.5840/intstudphil200537415

¹⁰ TANDORI Dezső, *Non blond = Uő.*, *Vagy majdnem az*, Balassi, Budapest, 1995, 53.

¹¹ SCHEIN, „*Ne bigyjetek*”, 372.

párvaként újra és újra előkerül, amikor Tandori az első kötetéről beszél: „*Töredék Hamletnek*: ez a verseskötet 1968-ban jelent meg az egyik akkori irodalmi kiadónál; eredeti címe ez lett volna: EGYETLEN. Laposnak találtatott; semmi neheztelés ma részemről – hiszen a *Töredék Hamletnek* az én számomra is csak 1993-ban vált evidenciává, akkor jöttem rá, Wittgenstein dolgait megismergetvén, miről is volt szó.”¹² Amikor Tandori az *egyetlen* és a *töredék* kapcsán Wittgensteint említi, valószínűleg a *Tractatus* következő passzusára utal: „Ahogy egyáltalán nem gondolhatjuk el magunknak a térbeli tárgyakat a téren, az időbeli tárgyakat az időn kívül, úgy nem gondolhatunk el *egyetlen* tárgyat sem más tárgyakkal való kapcsolatának lehetőségén kívül.”¹³

Érdeemes összevetni ezt a szövegrészt a *Töredék Hamletnek* című vers kezdetével, amely a fentiek értelmében a kapcsolódásra helyezi a hangsúlyt: „ily egyetlen el-nem-gondolás tehet csak.” Wittgenstein korai filozófiája szerint a *tárgyak* oszthatatlanok, és csak egymáshoz való viszonyukban, a *körülmények* elemeiként elgondolhatók. Tandori ugyanakkor az oszthatatlanság kapcsán az *egyetlen* szó kettős értelmezhetőségével játszik, megnyitva azokat a belső határvonalakat, amelyek az egy eredendő töredékességét posztulálják. A kötet utószavában a leibnizi *monád* fogalmának jelentését elcsúsztatva az oszthatatlanságról a kapcsolódásra helyezi át a hangsúlyt: „Kínos önellentmondás – jó félretétel! Hagyjuk meg, is! –, önellentmondás, ha azt állítom: a TH nem volt anyagszerű. Mármost a legjava rétegében nem. Hanem relációanyagú.”¹⁴ Ebben a kontextusban egyértelműnek tűnik az áthallás az *egyetlen* és az *individuum* között, a fragmentáltság, a szakadás, a hiány pedig a Másikkal való kapcsolat elsődlegességéből fakad. Ahogy Wolfgang Müller-Funk fogalmaz *Theorien des Fremden* című könyvében: „Az individuum etimológiai értelemben érdekes módon olyan egzisztenciális entitásként fogható fel, amely – ahogy az 'in' előtag mutatja – nem felosztható (dividuum). Mai értelemben véve ugyanakkor ez az oszthatatlan én (Selbst) mégis fragmentált, és ez a 'felosztás' ismét egy másikkal köti össze. Ebben a kölcsönös másságban éppen a határvonal vagy az elválasztó keret közös.”¹⁵

Az *Egy sem* című versben a fragmentálódás indítja el azt a mozgást, amely egy bárkire vonatkozatható, ezért meghatározhatatlan egésztől a részekig, majd a töredékektől az idegenség pluralitásáig vezet:

Aki elveszti egészét,
megleli részeit.

Őrzöd pár töredékét,
idegen egészeit.

¹² TANDORI, *Harmincöt év után*, 111.

¹³ Ludwig WITTGENSTEIN, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. MÁRKUS György, Akadémiai, Budapest, 1989, 12.

¹⁴ TANDORI, *Harmincöt év után*, 117.

¹⁵ Wolfgang MÜLLER-FUNK, *Theorien des Fremden*, A. Francke, Tübingen, 2016, 24. DOI: 10.36198/9783838545691

A vers az *aki* vonatkozó névmással kezdődik, amelynek nyelvi funkciója a visszautalás, a helyettesítés: mindig valaki másra vonatkozik, a hiányzó személyes névmás helyén áll. Emellett tipikus gnómakezdetként bárkire utalhat, azaz valamiféle humán egyetemességet is jelöl, amelyet különbségek tagolnak. Az első versszak általános értelmű kijelentéséhez, az egészhez mint kiindulóponthoz tehát alapvetően a szupplementaritás kapcsolódik, az eredet helyét már a kezdet kezdetén valami más tölti be, a személy egységének helyén egy olyan pótlék áll, amely bárkire vonatkozhat: „Helyettesítőként nem egyszerűen a jelenlét pozitívitásához adódik, hiszen nem domborít ki semmit hozzá képest, és a struktúráján belül mindvégig egy hiány jelöli majd ki a helyét. Valahol valami nem képes önmagát teljessé tenni, és csak jelként és átruházásként tud azzá lenni.”¹⁶ Az egész elvesztése ilyen értelemben nem feltételes, hanem eleve adott. Megközelítésmódom itt eltér Doboss Gyula értelmezésétől, aki szerint a lírai én a „világ” töredékességét külső megfigyelőként vizsgálja, és az egész létrehozása érdekében folytat poétikai küzdelmet.¹⁷ Értelmezésem közelebb áll Bedecs Lászlóéhoz: „Az egész-ség – legyen ez a jelentés, a személyiség vagy a vers mint nyelvi tömb sajátja – megalkothatatlan az ebből a szempontból az utómodern horizonton feltétlenül túljutott Tandori-költészetben, hisz a dolgok létmódja itt a töredékesség, alapélménye pedig a hiány.”¹⁸ A töredékesség Tandorinál emellett etikai jelentéssel is bír, mivel a Másik elsődlegességéből fakad, aki mindig megelőzi az *én* jelenlétét.

Az *Egy sem* című versben értelmezésem szerint az *sem* egyértelmű, hogy ki az, aki „megleli részeit”, hogy a saját részeiről van-e szó, illetve az *sem*, hogy az egész eredetileg kihez tartozott. A második versszak az „örződ” személyragos igével kezdődik, itt tűnik fel a versben az E/2. személy, akihez egyértelműen valaki más (itt az E/3. személy) töredékeinek őrzése kapcsolódik. A Másik nyomainak őrzése olyan motívum, amely Weöres Sándor költészetére utalhat vissza. Ahogy számos versének beszélőjét és vershelyzetét, így a sokak által ismert *Harmadik szimfóniáét* is a térbeli és időbeli stabilizálhatatlanság határozza meg. A vers utolsó szakaszában a távollévő egyszerre jelenik meg nőként és madárként, nyomai feminin jellegűek. Az *Egy sem* lecsupaszított, absztrakt nyelvében viszont a hiányán és az idegenségén kívül semmit sem tudunk meg a Másikról. Érdemes e két vers kapcsolatának érzékeltetéséhez bevonunk Derrida *nyom*-fogalmát, amely a térbeliséghez, a távolléthez és a Másikkal való kapcsolathoz kötődik: „ez a nyom a kezdeti exterioritás megnyitása, az élőnek a másikhoz, a belsőnek a külsőhöz fűződő enigmatikus viszonya: térbeliesülés.”¹⁹ Az *Egy sem* utolsó sora visszakapcsolódik a kezdő sorhoz, ugyanakkor ebben az esetben az egész szó szokatlan módon, többes számú alakban tér vissza. Ezáltal az egész egyetlensége elcsúszik, felszámolódik: többes számú alakjában nem foglalhatja magába a teljességet, mert egy olyan topográfiai perspektívából látszik, amely túllép rajta,

¹⁶ Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. MARSÓ Paula, Typotex, Budapest, 2014, 167.

¹⁷ DOBOSS Gyula, *Hérakleitosz Budán. Tandori Dezső munkásságáról 1983-ig*, Magvető, Budapest, 1988, 33.

¹⁸ BEDECS László, *Beszélni nehéz. Tanulmányok Tandori Dezső költészetéről*, Kijárat, Budapest, 2006, 44.

¹⁹ DERRIDA, *Grammatológia*, 84.

és láthatóvá teszi a körvonalait. Térbeli felépítése így a töredékhez hasonlóan határvonalak által szabdalta, és a mással való viszony által határozódik meg. Az egész egyetlensége és homogén jellege valójában nem grammatikai vagy logikai képzet, hanem a nyugati metafizika egyik alapvetése, amely Tandorinál önmaga tagadását is magában hordozza. A szöveg ilyen értelemben az egészlegesség és a teljesség azonosításának metafizikai konstrukcióját bontja le: a hiányt is magába foglaló pluralitás nyitottságát, a kapcsolódást és a változást helyezi előtérbe. Feltehetjük azt a kérdést is, hogy a vers címe vajon nem a két versszak közötti térre utal-e, a hiányra, amely elválasztja és összeköti a két szövegrészt? Az *egy sem az egészeit* szó ellenpárjaként önmagát vonja vissza, valamint a belső és külső határvonalak által megrajzolja a töredékesség szerkezetét.

Az én és a Másik viszonyának térbelisége

Az én és a Másik relációja az első kötet több versében is absztrahálva, a térbeli viszonyok és liminális mozgások által jelenik meg. A kint és bent, a közelség és távolság folyamatos felcserélődése, illetve a térbeli tájékozódás támpontjainak lebontása kapcsán a Maurice Merleau-Ponty által kidolgozott „vad észlelés” fogalmának segítségével érdemes továbbhaladnunk. Ezen térbeli viszonyok érzékeltetésére három verset választottam ki, amelyekkel a továbbiakban részletesebben foglalkozom: *Egymás*, *Elenged...* és *Koan I*.

Az *Egymás* címe kölcsönös névmás, amely önmagában egy töredékes nyelvtani szerkezetben áll, egy hiányzó én és te közötti kapcsolatra utalva. Az E/2. személy a versben olyan térként jelenik meg, amely belül üres, és megkondul, mint egy hangtál vagy egy harang. Az E/1. személy mintha a hang elhalkulásával együtt távolodhatna, ugyanakkor ez a mozgás csak a Másikon belül lehetséges.

Megkondítod magad, mint egy teret,
melyben eltávolodhatom.
Látatlanul hagyom,
hogy körülvégy, és az legyek, ahol
vagyok. Háttal megyek, csak az kerül
élem, amit már elhagyok.

Az E/1. személyű beszélő olyan térben mozog, amelynek minden egyes pontja az E/2. személyű megszólítottéhoz, illetve az általa teremtett hiányhoz tartozik. A beszélő a Másiktól azért nem tud távolodni, mert az őt körülvevő térben nincs egyértelműen meghatározható viszonyítási pont, így mozgása közben bármerre fordul, az E/2. személlyel találkozik. A szubjektum térformaként való felfogása a versben a bibliai tetragramma átírásával válik hangsúlyossá. Míg a legtöbb keresztény bibliafordításban Isten nevét, amely az égő csipkebokor történetében Mózes kérdésére válaszul hangzik el, a jelen idejű „vagyok, aki vagyok” jelöli, Martin Buber és Franz

Rosenzweig a jövő idejű fordítást részesíti előnyben: „leszek, akiként leszek”. Tandorinál ugyanakkor elcsúszik a két tagmondat egyidejűsége, és az E/1. személy létének jövőbelisége bizonytalan várakozásként kapcsolódik össze a térbeliség jelenével: „az legyenek, ahol / vagyok”. Bár a *legyek* ige alakilag felszólító módú, mondattanilag inkább a kötőmód (konjunktívusz) funkcióját tölti be, amely ebben az esetben inkább lehetőséget, kétséget, vágyat, a jövőre vonatkozó kívánságot fejez ki. A bizonytalanság abból adódik, hogy a várakozás beteljesülése nem az *éntől* függ, hanem a megszólított Másikhoz kötődik. A távolodás tér- és időbeli rögzíthetetlensége Tandori versében úgy értelmezhető, hogy az *én* a Másik terében önmagához képest mozdul el, és ez a mozgás válik létének, egyszersmind hiányának a feltételévé. A szubjektivitás (illetve hiánya) azáltal teremődik meg, hogy a Másikhoz fűződő viszony hatására az *én* elmozdul önmagától, vagyis folyamatosan változik. A vers szerint mindez a Másikon belüli üres térben történik, amelynek határait az alteritás vonja meg, és éppen ez az elkülönülés teszi lehetővé a szubjektivitás mozgását. Wittgenstein a *Tractatus* egyik legismertebb passzusában hasonló térbeli konstellációt rajzol fel és helyez tágabb kontextusba: „A szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa.”²⁰

Az *Egymás* című vers Tandori költészetében a rögzíthetetlen szubjektivitás teremtetörténeteként is olvasható, amely a térbeli viszonyokat, illetve az én és a Másik közötti mozgást tekintve magában hordozza egy erotikus olvasat lehetőségét. Ebben az értelmezésben egymásra vetül az érzéki kapcsolódás absztrakt térbeliségének leírása és az ebből származó módosult testtapasztalat. A szubjektív testélmény Vermes Katalin szerint Merleau-Pontynál és Lévinasnál is úgy jelenik meg, mint az alteritáshoz kapcsolódó *nyom*: „Az érzékiség meleg nyom, mert a Másik beazonosíthatatlan jelenléte és hiánya egyszerre. Jelenlét és hívás egyben, valóság és lehetőség lezárhatatlan kettőssége. Érzékelése a legelemibb tapasztalatom, a valóság legközelebbi leírása. Ez az érzékiség azonban felforgatja a valóságomat, transzcendencia, amely formál engem. Állandó mozgás jelenlét és hiány, virtuális és aktuális, deskripció és preskripció, szó szerinti és metaforikus jelentés között.”²¹ Luce Irigaray feminista filozófus *Éthique de la différence sexuelle* című művének első fejezetében Arisztotelész *Fizikája* kapcsán foglalkozik a *hely*, illetve a *hely helyének* térbeliségével, amelyet pszichoanalitikus értelemben a női nemi identitáshoz kapcsol: „Ami a nőt illeti, ő maga a hely. Szükséges, hogy nagyobb és nagyobb terekben helyezze el magát? S egyben, hogy megtalálja, elhelyezze önmagában azt a helyet, ami ő.”²² A *hely* nyitott térbelisége összekapcsolható azzal a hiánnyal és ürességgel, amely a *Töredék Hamletnek* verseiben később a 0 számra való utalás formájában is megjelenik. Ennek kapcsán előtérbe kerül a határátlépés és a mozgás kérdése is, amely Irigaray filozófiájában az alteritáshoz, az anya és a magzat viszonyához, illetve az erotikához kötődik.²³ Irigaray

²⁰ WITTGENSTEIN, I. m., 71.

²¹ VERMES Katalin, *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatainak összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*, L'Harmattan, Budapest, 2006, 174.

²² LUCE IRIGARAY, *Éthique de la différence sexuelle*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1984, 41.

²³ Fontos megjegyezni, hogy a *hely* ezen értelmezése Irigaray gondolkodásában nem feltétlenül köthető biológiai jegyekhez, például egy férfi is válhat *helyé* a Másik számára.

Lévinas filozófiájával folytat párbeszédet, amikor a szexualitást mint a Másikhoz fűződő viszony egyik lehetséges formáját a nemi identitás és a szubjektivitás forrásának tekinti, amely eredendően etikai vonatkozásokkal bír.²⁴ Bár az *Egymás* című vers erotikája első olvasásra nem feltétlenül szembetűnő, a szövegben megformálódó *én* és *te* térbeli viszonya értelmezhető a hely Irigaray által kidolgozott fogalmának testi topológiája nyomán. Ezen olvasat szerint a megszólított teste az a hely (és egyszerre hiány), amely körülveszi az E/1. személyt, megteremtve a rögzíthetetlen szubjektivitásra való várakozás terét: „az legyek, ahol / vagyok”.

A női test térként való megjelenítése Weöres Sándor *Az ég-sapkájú ember* című művével folytat párbeszédet, amelyhez Tandori költészete több szinten is kapcsolódik. A versben a méh bejárata egy liminalitást kifejező metafora által, zárt kapuként jelenik meg, és a további térbeli viszonyok is a női testet mintázzák. Az ég-sapkájú ember egy testi topográfia relációjában mozog: nem juthat vissza a méhbe, a születés előtti állapotba, ezért a „hosszú kettős fasorban” vándorol, majd útja az „üres mezőre” vezet, ahol „a határ a határát veszti”. Így tulajdonképpen csak másfelől közelít az üresség, a végtelen tágasság felé, ahová ismeretlenként léphet át. Az üres ég mint kerek kék sapka metaforája ugyanakkor úgy is értelmezhető, hogy az E/3. személyű alak már a vándorlás ideje alatt ott van, ahová az útja vezet. Az *Egymás* szövegében szintén egy állandó mozgásban lévő, betöltetlen, jövő idejű térbeliséggel kapcsolható össze a tetragramma átírása. A női test spaciális absztrakciója Tandori és Weöres versében egyaránt az alteritáshoz fűződő viszony nyomán megformálódó szubjektivitás ígéretének helyeként is értelmezhető. Az *Egymás* szövegét erőteljesebb szikárság és absztrakció jellemzi, ugyanakkor az E/2. személyű megszólítás által hangsúlyosabbá válik a beszélő és a Másik személyes kapcsolódása is.

Az alteritás visszahúzódása mint térforma Lévinas korai gondolkodásában a kabbalisztikus teremtéstörténethez kötődik: „A Végtelen a mindent elárasztó teljességről való lemondással egy összehúzóadásban áll elő, mely helyet ad az elkülönült létnek. Az így kirajzolódó viszonyok a léten kívülre vezetnek. A végtelen, mely nem záródik körkörösén magába, hanem visszahúzódik az ontológia kiterjedtségéből, hogy helyet adjon az elkülönült létnek, isteni módon létezik. A teljesség fölött egy társasságot vezet be. Az elkülönült lét és a Végtelen között létrejövő kapcsolatok el-lensúlyozzák a Végtelen teremtő összehúzóadásával bekövetkező megfoghatóságot.”²⁵ Lévinas filozófiájának a kabbalához fűződő kapcsolatával többek között Jacob Meskin foglalkozott, aki szerint a cimcum (Isten teremtő összehúzóadása) Isaac Luriától származó fogalmának a filozófia nyelvére történő átfordítása központi helyet foglal el a *Teljesség és végtelen* gondolatmenetében.²⁶ Lévinas a nyugati teológiai hagyománnyal való szakítás érdekében nyúlt vissza a kabbalához, amelyet Mordechai Shoshani (Hillel Perlman) személyes tanításain keresztül ismert meg, így nem a kereszténység

²⁴ IRIGARAY, I. m., 55.

²⁵ Emmanuel LÉVINAS, *Teljesség és végtelen*, ford. TARNAY László, Jelenkor, Pécs, 1999, 81–82.

²⁶ Jacob MESKIN, *The Role of Lurianic Kabbalah in the Early Philosophy of Emmanuel Levinas*, Levinas Studies 2007/ 2., 65. DOI: 10.5840/levinas200725

és a német idealizmus közvetítésével jutott el hozzá. Meskin arra is kitér, hogy Lévinas misztikával (pontosabban az unio mystica gondolatával) szemben tanúsított fenn tartásai szintén Shoshani hatását mutatják, aki kabbalistaként antimisztikusnak tartotta magát.²⁷ Elliot R. Wolfson kifejezetten a nőiség kérdésének szempontjából vizsgálja a Lévinas filozófiájában megjelenő kabbalisztikus motívumokat.²⁸ Tanulmánya szerint a női test mint az egyszerre rejtett és felfedett titokhoz kapcsolódó térmetafora fontos szerepet játszik a zohári hagyományban.²⁹

Ahogy a későbbiekben több helyen is utalni fogok rá, a *Töredék Hamletnek versei* motivikus közelséget mutatnak Martin Buber *Száz chászid történet* című könyvének bevezetőjével és azzal az előszóval, amelyet Pfeiffer Izsák a mű 1943-as kiadásához írt. A bevezető mellett, hogy Martin Buber *Én és te* című írására is utal, a haszidizmus előzményeként részletesen foglalkozik a kabbalista hagyománnyal, és külön kitér a *cimcum* fogalmára: „Isten világgá zsugorította össze magát, mert Ő, a kettőség és viszonyosság nélkül való egység, akarta, hogy viszonyosság legyen; mert akarta, hogy ismerjék, szeressék, akarják; mert ősegy Létéből, melyben gondolkodás és gondolat egyugyanaz, a másságot akarta kibontakoztatni, amely ismét egységre törekszik. Így sugároztak ki belőle a szférák [...]”³⁰ A szövegben fontos szerepet játszik Isten női aspektusa (Sekina) mint a térbeliséghez, a testszerűséghez, a „lakozáshoz” kapcsolódó, mozgásban lévő jelenlét, aki az emberrel együtt száműzetésbe vonul: „Isten Sechinája egyre alábbszállt szféráról szférára, világoktól világokhoz vándorolt, héj és héj mögé száműzte magát, egészen a legszélső exiliumig: belénk.”³¹ A *Száz chászid történet* előszavában olyan, Tandori korai költészetében is meghatározó motívumok jelennek meg, mint az egyetlen, a töredék (szikra), a sugárzás és a héj, valamint olyan topográfiai jellegzetességek, mint a visszahúzódás és egyesítés, a hely és a hiány mozgásai, a tér és a test kapcsolódása. Emellett kulcsfontosságú az én és a Másik viszonyának előtérbe helyezése és az erotika jelenléte is. A szövegekben felfedezhető analógiák arra utalnak, hogy Tandori a *Töredék Hamletnek* keletkezése idején találkozhatott Buber könyvének 1943-as kiadásával, de annak feltárása, hogy a kabbalizmus ismerete pontosan hogyan léphetett be Tandori világába, további kutatást igényel.

Feltételezhető, hogy a *Száz chászid történet* Erdély Miklós közvetítésével jutott el hozzá. Az 1943-as kiadás bizonyíthatóan fontos szerepet játszott Erdély életművében, aki a *Töredék Hamletnek* keletkezése idején a kortárs magyar kultúra egyik legnagyobb hatású alkotója volt, emellett személyesen ismerte Tandorit és Korniss Dezsőt is. Erdély egy 1966-ban írt levelében, amelyet a Jeruzsálembé emigrált Hajdu

²⁷ Uo., 58.

²⁸ Elliot R. WOLFSON, *Secrecy, Modesty and the Feminine. Kabbalistic traces in the Thought of Levinas = The Exorbitant. Emmanuel Levinas Between Jews and Christians*, szerk. Kevin HART – Michael A. SINGER, Fordham University, New York, 2010, 62. DOI: 10.5422/fso/9780823230150.003.0004

²⁹ Uo., 64.

³⁰ Martin BUBER, *Száz chászid történet*, ford. PFEIFFER Izsák, Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, Budapest, 1943, 32.

³¹ Uo., 34.

Andrásnak címzett, a következőképpen fogalmaz: „[...] »Buberem« úgy szárítja fel zsidó eredetiségemet, mint a nap a pocsolyát, megnevelt nagyon, de még Apukámat is, képzeld, végre. Nála megtalálható minden gyönyörűen kidolgozva, ami úgy látszott, még nincs kitalálva.”³² Hajdu András a levélrészlethez kapcsolódóan megjegyzi, hogy Erdély Miklóst a zsidóság leginkább botrányként vagy katalizátorként, az avantgárdokkal összefüggésben érdekelte: „De akkorára már Miki maga is kereste a katalizátorokat, például az általa sokat említett Bubert, aki a haszidizmussal ismertette meg. Ez a felfedezés csodálattal és lelkesedéssel töltötte el. A népiességnek és egy vakmerően gondolkozó elitnek olyan dosztojevszkis keverékét találta itt meg, amelyben felismerhette a saját avantgardizmusának egy korai változatát.”³³ Martin Buber filozófiája központi szerepet játszott a Budapesti Dialogikus Iskola Tábor Béla és Szabó Lajos által alapított közösségében is, amely nagy hatást gyakorolt több avantgárd képzőművészre, például Vajda Lajosra, aki közeli kapcsolatban állt Korniss Dezsővel. Bár Tandori és Korniss barátsága Hegyi Lóránd szerint a hetvenes évek elejére nyúlik vissza,³⁴ Tandori már a hatvanas években bekerült azokba az irodalmi és művészi körökbe, amelyek az avantgárd hatásokkal összefonódva közvetíthették felé Martin Buber filozófiáját. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Tandori költészetében a kabbalához köthető motívumok nem autentikus formában, hanem – az Erdély Miklós művészetére gyakorolt hatáshoz hasonlóan – katalizátorként, elmozdítva, profanizálva és legtöbbször absztrahálva jelennek meg. A hiány térbeliségéhez például gyakran az élet mint üres hely, rés, szakadás, hiba képe kapcsolódik, ahogy az *Alsóváros* utolsó versszakában is.

Míg az *Egymás* szövegében az érzékiség lecsupaszított, absztrakt változata van jelen, Weöres Sándor *Salve Regina* című művében a Másikhoz mint nőhöz fűződő viszony térbelisége egyértelműen erotikus jellegű: „Élő tested falként körülövez / bizonytalan-messze, mégis husomban”. Bartal Mária a vers elemzése során a szubjektivitás forrásaként az elkülönülés, a hiány térbeliségét jelöli meg: „A versbeszéd úgy hozza létre megszólítottját, mint aki hajával, fátylával, ruhájával vagy egész testével keríti körül, rekeszti el és teszi élhetővé, otthonná a végtelen tér vagy úr egy darabját, amellyel metonimikus kapcsolatba lépett; jelenléte érzékelhető bár, de mindvégig megközelíthetetlen, birtokolhatatlan marad.”³⁵ A fent leírt térbeli szerkezet, amely a női test és ruházat által jelöli ki a szubjektivitás (illetve a hiány) határait, szintén emlékeztet a kabbalisztikus teremtéstörténetben kirajzolódó viszonyokra. Schein Gábor szerint Weöres verse arra tett kísérletet, hogy különböző kultúrák mítosz-töredékeit egyetlen narratív metafora által vihesse át egymásra, és ebben a mozgásban teremtsen meg a szubjektivitást: „Ez a metafora evokatív megszólalásokban Úrnőként, Anyaként jelenik meg. A versben megalkotott én ehhez a metaforához viszonyítva alakítja ki és változtatja helyzetét [...]”³⁶

³² ERDÉLY Miklós, *Levelek Jeruzsálembe*, bev., komm. HAJDU András, Múlt és Jövő 2008/2–3, 123.

³³ *Uo.*, 126.

³⁴ HEGYI Lóránd, *Tandori, a versrajzoló*, Tiszatáj 1988/12., 41–43.

³⁵ BARTAL Mária, *Áthangzások. Weöres Sándor mítoszpoétikája*, Kalligram, Budapest, 2014, 277–278.

³⁶ SCHEIN Gábor, *Füst Milán, Jelenkor*, Budapest, 2017, 212.

A feminin a *Töredék Hamletnek* verseiben legtöbbször a hiány és a hozzá kötődő mozgás által, térmetaforaként jelenik meg, majd Tandori költészetének későbbi szakaszában többek között a királynő³⁷ (illetve a Társnéra, Szpéróra és Virginia Woolfra egyszerre utaló *királynők*) alakja által tér vissza. Tandori egy későbbi művében – ismét egy sajátos Wittgenstein-átértelmezés nyomán – a szépséget a nemtudás nyitottságával kapcsolja össze: „[...] mert a Witt szerint / az igazán szexi, amit nem tudunk, az igazán / – az én kifejezésemmel – *egzisztenciálerotikus*, / e fogalmat ezennel bevezettem [...]”.³⁸ Az *Elengeted...* című versben szövegszerűen is megjelenik a teremtés motívuma, amely az E/3. személyű Másik érintésének nyomaihoz, illetve egy befelé távolodó mozgáshoz, a zsugorodáshoz kapcsolódik:

Elengeted, és érintései tűnt
nyomaiból mégegyszer megteremt:
úgy, ahogyan az ő számára megszűnsz.
Mintha egy gyümölcs húsa zsugorodna,
elhúzódva a héjtól, befelé.

A teremtés ugyanakkor a Másiktól való elválasztottságot, a Másik hiányát is maga után vonja. Az E/2. személy befelé való távolodása úgy jelenik meg, mint egy gyümölcs zsugorodó húsának a képe, amely a héjtól mint határtól távolodik. A héjak motívuma a Buber által felvázolt kabbalisztikus teremtéstörténetben is megjelenik, ahol a szférák tágulása Isten zsugorodó mozgásához kapcsolódik: „Szféra nyúlt ki szférából, világ kúszott világon túl, héj szökött héj fölé, az alakulások határáig; itt, a térben kitágasodott, időben megkötött anyag országában, szélső partján annak, amivé lett, az érzékelhető dolgok végsőségén megtörik az istenhullám.”³⁹ Bár a test és a lélek, az anyag és a szellem metafizikus ellentétét már Buber is megbontja, nyelvi- leg mégis fel-felbukkan a *Száz chászid történet* bevezetésében. Tandori költészetére ugyanakkor nem jellemző ez a dualizmus.

Az *Elengeted...* című vers másik fontos motívuma a zsugorodáshoz kapcsolódó gyümölcshús, amely a versben megjelenő viszonyok tekintetében feloldja külső és belső kettősségét: a kint és bent, az ő és a te helye nem rögzített, állandóan mozgásban van. Míg az első versszak a megszólított befelé való távolodását írja le a Másikon belül, a második versszakban az E/3. személy kerül a megszólított belsőre, ahonnan kifelé sugárzik. A két versszak ilyen értelemben egymást tükrözi:

Mije maradhatsz? annak, ami már
nem is a rajtad át való menekvést,
de a legbelső pontot keresi

³⁷ Például a *Szia, királynők*; a *Királynő kőszása* és a *Clyde Istennő* című versek a *Vagy majdnem az* című kötetből.

³⁸ TANDORI, *Non blond* = Uő., *Vagy majdnem az*, 54.

³⁹ BUBER, *I. m.*, 34.

ami belőled még elérhető,
hol sugározni kezdhet, mert egyetlen,
s csak önmagához ér, ami övé – :

A Más (*ami*) itt belül van, keres, folyamatosan mozog, és sugárzása a legbelső pontból indul, amelyhez az *egyetlen* motívuma kötődik. Ez a pont végső soron tehát egy hiány, a szakadás helye. Ami a megszólítottan belül csak önmagához ér, az a Másik sugárzása, de azt is mondhatjuk, hogy a hiány sugárzása. Az E/2. személy így az övé, a hiányé: a gondolatjel is erre a hiátusra utal. A versszak elején feltett kérdés ezen a ponton válik értelmezhetővé: Mi az, ami így megmarad neki? Mi az, ami az övé? A kérdést az utolsó versszak bontja tovább:

Égbolt kerül közéd s közé. De ha
nem az ő égbolton túljia
maradsz még így is, mi vagy? – ahol a
nem-mulás szíve hirtelen
kihagy? anyaghiba? – miben?

Ami mégis megmarad, az az égbolt mint határ, a *te* és az *ő* kapcsolata így univerzális távlatokba helyeződik. A szubjektum tehát ilyen értelemben is a világ határává válik, amelyen túl a Másik nyilatkozik meg. Mindez értelmezhető Wolfgang Müller-Funk Lévinas filozófiája kapcsán megfogalmazott gondolataihoz közelítve: „Nincsen abszolút egyedül-saját-magunkban-lét, mert relatív magányosságunkat mindig egy olyan horizont veszi körül, amelyet a Másik epifániája, az *ő* hangja és tekintete jelöl ki és határoz meg.”⁴⁰ Hasonló gondolat jelenik meg Martin Bubernél is annak vonatkozásában, hogy a kabbalisztikus hagyomány szerint a megváltásban ember és Isten, *én* és *te* teremtő társakként állnak egymással szemben a világ határain, ugyanakkor a kezdeményező szerep az emberé: „De a világ szélén, a kialakultság peremén, az ősfény megtörésének és elhomályosodásának eredményeképpen, valamennyi szféra elburjánzásából növe, olyan ellentét alakját öltve, mint amilyen a férfi s a nő, megint csak az ember áll, az elemek keverékműve, ez a földi, egyenként való, nevet viselő, anyagcserélő, megszámálhatatlanszor született és meghalt ember.”⁴¹ A vers végén a hiány, a hiba, a végesség mint a végtelen szívritmusában bekövetkező szakadás motívuma tér vissza, amely ebben az esetben is az élethez, a szubjektivitás születéséhez kapcsolódik. Kérdésként tevődik fel, hogy a Másik külső transzcendenciája vagy a benne megnyíló hiány teremt-e meg azt a szubjektivitást, amelyet végső soron mindkét esetben a Másikhoz fűződő viszony és a tőle való elkülönülés határoz meg. Az első két versszak a külső és a belső alteritás közötti cserével, a külső és a belső közötti mozgással játszik, majd a két dimenziót az utolsó versszak kérdései fűzik össze.

⁴⁰ MÜLLER-FUNK, I. m., 105.

⁴¹ BUBER, I. m., 35.

A vers nem ad választ ezekre a kérdésekre, inkább tovább bontja őket, míg végül egy olyan nyitottság marad, amely a léten túli felé mutat: a „mi vagy? –” kérdésére a gondolatjel másik oldalán a „ – miben?” felel.

A *tékozló* című versben az E/2. személy térbeli mozgása úgy jelenik meg, mint a távolság és a közelség állapotainak váltakozása:

Hogy vissza ne térhess sosem,
el sem hagyhatod teljesen.
Őrzöl belőle valamit,
és továbbbszökni kényszerít.

A távolodás és a közeledés egymást kioltó dinamikájának térbelisége egy viszonyhoz kötődik, és ezáltal felveti az idegenség kérdését is. A cím nem csak a *tékozló* fiú bibliai történetére, hanem Pilinszky *Apokrif* című versére is utal. Bár Pilinszky-nél is markánsan megjelenik a visszatérés ambivalenciája, Tandori költészetében végképp hiányzik az „ősi rend”, amely visszafogadhatná a *tékozló* fiút: a hazatérés vágya helyett inkább a visszatérés elkerülésének módozatai válnak hangsúlyossá, ez ugyanakkor azt a lehetőséget is magába foglalja, hogy a *tékozló* esetleg útnak sem indul. A távolság és a közelség térbeli viszonyaira való utalások váltakoznak az egymásra következő sorokban, ami elbizonytalanítja a megszólított helyét. Nem lehet tudni, hogy hol van, hogy a távolban fontolgatja visszatérését, vagy még el sem indult, de éppen szökni készül: soha nem lehet maradéktalanul egy helyen, mintha mindenképpen oda-vissza mozogna egy köztes térben. Az első két sor a visszatérés és az elhagyás ellentétpárja által vázolja fel a Másikhoz fűződő viszony topológiáját, majd a harmadik sorban megjelenik az őrzés szupplementáris motívuma, amely töredék és egész kapcsolódása felől rajzolja át ezt a teret. Az elhagyás ilyen értelemben sohasem lehet maradéktalan. A Másik nyoma ugyanakkor éppen a rögzíthetetlenség biztosítója, amely kényszerítő erővel bír, és továbbra is mozgásban tartja a megszólítottat. A továbbbszökni szükségszerűsége nem azonos az elhagyással, mivel a megszólított és a Másik helye is meghatározhatatlan, egymáshoz képest mozdulnak el maguktól.

A *Koan I.* című vers Bedecs László szerint „akár egy szerelmes verseket közlő antológiában is helyet kaphatna, hisz tulajdonképpen egy »szeretlek is, meg nem is« típusú dilemmát fogalmaz újra [...]”⁴² A vers valóban értelmezhető ezen a síkon, ugyanakkor a szöveg kérdésfeltevése azért alapvetőbb az említett dilemmánál, mert nem a lírai szubjektum érzelmeire vonatkozik, hanem az intimitás és az elkülönülés váltakozásának absztrakt térbeliségét nyitja meg, illetve vonja vissza. A közelség és a távolság olyan speciális mozzanatok, amelyek amellet, hogy kapcsolódásra utalnak, az idegenség kérdését is játékba hozzák:

⁴² BEDECS, *I. m.*, 52.

Tőled távolabb-e?
Hozzád közelebb-e?
Tőled se, hozzád se.
Távol se, közel se.

Az idegen olyasvalaki, akivel viszonyban állok, akinek a közelsége távolságot, a távolsága közelséget jelent: csak a hozzá fűződő kapcsolat által érzékelhetem Másikként. A vers első két sorának aposztrofikus kérdései egy E/2. személyű megszólított felé irányulnak, interszjektív poétikai teret hozva létre. Ugyanakkor a szöveg nyitva hagyja annak a kérdését, hogy ki az, aki a Másikkal ilyen viszonyban áll. Maguk a kérdések arra vonatkoznak, hogy az elhagyás valóban távolságot, a visszatérés közelséget jelent-e. Az utolsó két sor ennek következményeként feloldja a Másikhoz fűződő viszony nyelv által meghatározott, külsődleges térbeliségét, amely a távolodás és a közeledés mozgásában nyilvánul meg, illetve visszavonja a közelség és a távolság kettősségét is. Ahogy Horváth Iván *A magyar ritmus* című tanulmányában részletesebben is kifejti, a vers logikai szerkezete által önmagát törli el.⁴³ A kioltódás ebben az értelemben mégsem a teljes megsemmisüléshez vezet. A vers hiányként teszi láthatóvá azt a viszonyt, amely korábban a távolság és közelség kérdései által rajzolódott ki, ezen térbeliséget kifejező kategóriák nyelviségének visszavonásával ugyanakkor eloldódik minden tájékozódási ponttól. Bányai János így fogalmaz: „Tandori [...] pontosan azzal számít és szándékosan arra céloz, ami a versben nincs, illetőleg, ami csak a vers mentén van meg. Ez a másik, a megnevezhetetlen – Tandori ezt paradox módon így fogalmazza meg: »Megnevezés: stb., folytatható, megvan.« – nem idegen a vers látható anyagától, nem is ellensége annak, csak egyszerűen a látható anyagon túl van, ahogyan a koan értelme is, az »értelmetlenség« értelme, a rejtvény megoldása a látszólag áttörhetetlen realitáson túl érhető utol, ha utolérhető...”⁴⁴ Az idegenség relációként mutatkozik meg és spaciális összefüggéseket feltételez. Ahhoz, aki túl van távolság és közelség kettősségén, úgy viszonyulok, mint egy másik bolygó lakójához, egy földönkívülihez: ez a kapcsolat abszolút hiánya, amely a másik létezését is megkérdőjelezheti. Ugyanakkor ez az idegenség fogalomkörén túllépő idegen (alien) olyasvalaki is lehet, aki végtelenül közel áll hozzám, akivel úgy fonódom össze, hogy az lehetetlenné teszi a látást, és emiatt észre sem veszem a jelenlétét. Egy viszony spacialitásának tekintetében a közelség gyakran távolságot, a távolság pedig közelséget von maga után.⁴⁵ Tandori verse a térbeli tájékozódás alapfogalmainak felfüggesztésével a határok érzékelését is lehetetlenné teszi. Ezzel egy totalitás létrejöttét vagy a megsemmisülést kockáztatja meg, ami az idegenség, illetve a személyesség elillanásával járna. A szöveg önmagát kioltó logikai szerkezete ugyanakkor arra utal, hogy nem a Másik idegenségének eliminálásáról vagy a szubjektivitás teljes

⁴³ Lásd HORVÁTH IVÁN, *A magyar ritmus*, Alföld 2000/2., 3–21.

⁴⁴ BÁNYAI JÁNOS, *Tandori zen(es) jelversei* = Uő., *A szó fegyelme*, Forum, Újvidék, 1972, 724.

⁴⁵ Müller-Funk az idegenség szociokulturális vonatkozásait vizsgálva tér ki Georg Simmel fejtegetéseire a térbeliség és az alteritás összefüggéséről: MÜLLER-FUNK, *I. m.*, 138.

megszüntetéséről van szó, hanem a saját és az idegen kettősségének feloldásáról. A térbeli viszonyokat jelző fogalmak visszavonása után végletesen lecsupaszítva, nyomként rajzolódik ki az általuk indukált reláció. Így olyasmivá válik érzékelhetővé, ami kezdetből fogva hiányként volt jelen a szövegben, ugyanakkor a vers nyelve ezen hiány viszonylatában formálódott.

Erdély Miklós a koan műfajának lényegi vonásaként a megválaszolhatatlan kérdés által elindított körforgás mellett az önkioltó jelleget említi meg: „A koánok mechanizmusa különben a legtisztábban képviseli azt a bizonyos művészi esszenciát. Mert egymást kioltó, önmagukat kioltó mondatok. Ez Marly-téziseimből is kiderül, hogy a jelentéseket úgy kell csoportosítani, hogy egymást kioltásuk. Ekkor szakadhat be vagy szakadhat föl az a bizonyos inspiráció.”⁴⁶ Ahogy korábban említettem, (a zen buddhizmus mellett) a kabbalisztikus gondolkodás is erős hatást gyakorolt Erdély Miklós művészetére, és feltételezhetően az ő közvetítésével juthatott el Tandorihoz. Martin Buber *Száz chászid történet* című könyvének fent említett előszavában Pfeiffer Izsák hasonló gondolatot fogalmaz meg: „A chászidizmusban nem arról van szó, hogy a lélek a másikkal való egyesülésben megsemmisítse magát, hanem arról, hogy a lélek a másikkal (teremtény, ember, Isten) szellemével való, abba belenövő kapcsolatában kiteljesedjék, annak magába ölelésével teljesebbé váljék, s így azt a magába ölelt szellemet önlelkében megvalósítsa és a maga számára valósággá élje. Az ekstázis néma, valósággá akkor lesz, mikor szólni kezd.”⁴⁷ A *Koan I.* önkioltó mondatai a fenti gondolatokhoz közelítve olyan összefonódást tehetnek érzékelhetővé, amely elsősorban hiányként mutatkozik meg. Érző és érzett egymáshoz fűződő viszonyában visszavonódnak a közelség és távolság, külső és belső, a tér és az idő nyelvi kategóriái. Vermes Katalin a Merleau-Ponty filozófiájában megjelenő *vad észlelés* kapcsán szintén a térbeliség hagyományos felosztottságának elbizonytalanodását írja le: „Érző és érzett nem abszolút különbség, távolságuk maga az érzéki szövet kiterjedése, viszonyuk megfordítható, reverzibilis, változékony. Azért érzékelek, mert érzékelhető vagyok, ki vagyok téve egy érzékileg magába ölelő univerzumnak.”⁴⁸ A *Koan I.* műfajából adódóan megfejtethetlen rejtély marad, amely további elmélkedésre ad alkalmat. Értelmezésem csak egy lehetséges gondolati utat vázol fel, amely a távolság és közelség kettősségének feloldásától a saját nyelviség logikai visszavonásán keresztül egy hiányként kirajzolódó kapcsolódás felé tart.

A hiány nyelvisége

A *Félreérted* című vers a hiány nyelviségének és az ebből származó illuzórikusságnak a kérdéskörét bontja ki a személyesség keletkezése kapcsán, és láthatóvá teszi

⁴⁶ Ez az interjú Tandori versének keletkezésénél később született, ugyanakkor az itt megfogalmazott gondolatok időbeli elhelyezése azért ütközik nehézségekbe, mert Erdély csak elszórtan publikálhatott. ERDÉLY Miklós, *Új misztika felé. Sebők Zoltán beszélgetése Erdély Miklóssal*, Híd 1982/3., 370.

⁴⁷ PFEIFFER Izsák, *Martin Buber = BUBER, I. m.*, 27.

⁴⁸ VERMES, I. m., 87.

Tandori szubjektumkoncepcióinak azon jellegzetességeit, amelyek mentén a *Töredék Hamletnek* lírája elkülönбöződik a későmodernség poétikai hagyományaitól.

Félreérted nélküledet:
 legjobb esetben nélkülednek,
 félreértesz egy *nélkület*,
 miatta hiszed csak *velednek*.

Így keletkezik egy személy,
 még csak híjának a helyén se.
 Valamint minden esemény
 egy nincs-mi-hogy félreértése.

A vers kiemeli, hogy nemcsak a személy, hanem a hiánya is nyelvi természetű, ami automatikusan megteremti a jelenlét illúzióját. A félreértés tehát abból adódik, hogy a nyelv elválaszthatatlanul összefonódik a szubjektivitással, és ez nem csak azt jelenti, hogy a szubjektivitás a nyelvben teremтődik meg, hanem azt is, hogy kitörölhetetlen nyomokat hagy rajta: „A szubjektivitás kifejezése olyannyira rajta hagyja nyomait (a nyelven), hogy másfajta felépítéssel valószínűleg nem is működhetne nyelvként és nem is hívhatnánk annak.”⁴⁹ A vers ezeket a nyomokat teszi láthatóvá azáltal, hogy a *nélkül* szót kiemeli szokásos grammatikai kontextusából, és megpróbálja eloldani a nyelv által megteremtett jelenlét összefüggérendszerének illúziójától, és másfajta viszonyokat emel ki. A *nélkül* szót a hétköznapi nyelvben nem használjuk önmagában, ami rávilágít arra, hogy a nyelv még egy hiányt kifejező szó esetében is feltételezi a szubjektum grammatikai jelenlétét (*valaki nélkül, nélküled*). A hiány nyelvisége tehát megteremti a személy negatívját és végső soron a jelenlét illúzióját: „miatta hiszed csak *velednek*”. A vers ugyanakkor nyomatékosítja, hogy a *nélkül* hiányként és jelenlétként való értelmezése ugyanúgy félreértés, ami arra utal, hogy Tandori poétikájában a szubjektivitás ezen dichotómia alapján nem meghatározható, mivel a hiány és jelenlét között zajló áttűnések és helyettesítések nyelvi mozgásai során az alteritáshoz fűződő viszonyban keletkezik. Ez a poétikai attitűd összekapcsolható azzal, amit Derrida a szupplementaritásról ír: „A szupplementum ekkor a totális jelenlét és a hiány között kap helyet. A helyettesítés játéka egy meghatározott hiányt jelöl ki és tölt be.”⁵⁰

A *Félreérted* első versszakában a grammatikai viszonyok felderítése egy dialogikus szituáció keretében zajlik, a megszólított E/2. személyű, és a *nélkül* is ez alapján kap személyragot. A szupplementum ebben az esetben tehát maga a nyelv, az a beszédhelyzet, amelynek személyességébe beágyazódik a hiány: a beszélő az, aki a távollévőhöz vagy potenciálisan távollévőhöz fordul. A *nélküled* állapota így nem az E/2.

⁴⁹ Émile BENVENISTE, *Szubjektivitás a nyelvben = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla – SZAMOSI Gertrud – SÁRI László, Osiris, Budapest, 2002, 61.

⁵⁰ DERRIDA, *Grammatológia*, 181.

személyű megszólítottira, hanem a beszélőre utal, akinek hiányzik a Másik. A személy tehát így keletkezik az alteritáshoz fűződő viszony által, amely a Másikhoz képest állandóan mozgásban tartja, ezért saját üres helyéhez sem köthető, mert nem a jelenlét és a hiány kettőssége határozza meg. Lévinas szerint a szubjektivitás forrása a léten túli, mert a lét és nemlét annyira egymásra utalt, hogy a lét által üresen hagyott helyet elkerülhetetlenül betölti az „il y a” (*there is*), a jelenlét személytelen és kísérteties moraja: „Lét és nem-lét kölcsönösen megvilágítják egymást, és egy olyan spekulatív dialektikát bontanak ki, amely a lét meghatározója. Máskülönb a negativitás, amely megpróbálja eltaszítani magától a létet, azonnal alámerül a létben. A megnyíló űrt azonnal betölti a van (*l’ il y a*) néma és névtelen susogása, ahogy az éppen eltávozott (*mourant*) üresen hagyott helyét betölti a várakozók (*postulants*) mormolása. A lét esszenciája uralja magát a nem-létet.”⁵¹ Lévinas filozófiája alapján a *nélküled* nyelvi félreértése tehát a halálra vonatkoztatva is érvényesül, mert nem a semmi tölti be annak a helyét, aki meghal, a hiány nem őt érinti, hanem azokat, akikhez kapcsolat fűzte, akiknek hiányzik. Az aposztrophé alakzata persze önmegszólításként is értelmezhető, de nyelviségét tekintve az önmegszólítás is a dialógus egy formája, amelyben a személy alteritásként kerül szembe önmagával.

A *Körjáró ballada* (a *Celsius* című kötetből) a *Félreérted* alapkérdéseire visszakapcsolódva ezt az interpretációs lehetőséget bontja ki:

Hiányozni fogunk magunknak
már hidegebbhez készülöben,
a nagy fény csak látszólag untat,
de megijeszt már kihülöben:
csak egy nagy átejtés vagyunk?
de ha mind, ki kit kivel ugrat?
ha más se másnak: mi magunk
hiányozni fogunk magunknak.

A beszélő ebben az esetben T/1. személyben szólal meg, a szubjektivitás tehát alapvetően pluralitásként formálódik meg a versben. Az átejtés, az illúzió itt is a nap motívumához kapcsolódik, miközben a félreértés társas jellege és játékossága kerül előtérbe. A beszélő nyelvét átszövi az ironikus humor, amely teljes mértékben egy interszubjektív szituációra épít, amikor magára vonatkoztatva mondja ki azt, amit másoktól szeretne hallani, és így rejtett módon tulajdonképpen a Másikhoz beszél, sőt, feleletet provokál. A *Talizmán* című versben meg is fogalmazódik a kérdés, amelyet a *Körjáró ballada* közvetett módon tesz fel: „Én is hiányoznék nekik? Vagy ezt csak most képzeltek?” Horváth Iván a *Félreérted* elemzése során nem érzékeli a *nélküled* szó által feltételezett interszubjektivitást, pedig a sakkversek kapcsán éppen

⁵¹ Emmanuel LÉVINAS, *Autrement qu’être ou au-delà de l’essence*, Martinus Nijhoff, Boston–London, 1978, 14.

ő hívja fel a figyelmet azokra a jelekre, amelyek a játékosok kapcsolatának gyengéd-ségére utalva alakítják a lépéseket. Értelmezése a saját halál problematikája felől közelíti meg a szöveget, és egy olyan gondolatmenet logikáját követi, amelyben a *nélküled* szó a mindenkori *énre* vonatkozik, míg végső soron a kapcsolódás és a személyesség teljes hiányáig jut el: „Mivel azt gondolod, hogy ha nem leszel már itt, akkor nélküled lesz, ebből arra következtethetsz, tévesen, hogy míg itt vagy, addig veled van, köztünk vagy, benne vagy a világban. [...] Csak e nyelvi eredetű félreértés következtében gondolod, hogy a világon, köztünk vagy, holott még csak nem is hiányzol.”⁵² Bár az idézett szövegrészt – Lévinas fogalmával élve – a személy üresen hagyott helyét elkerülhetetlenül betöltő *il y a* kísérteties jelenléte uralja, egy nyelvi fordulat mégis csak játékba hozza az alteritásra utaló kulcsszót: (nem) *hiányzol*. A tanulmány ugyanakkor nem reflektál az így kirajzolódó nyelvi viszonyokra: ha *te* nem hiányzol *nekem*, az a hozzád fűződő kapcsolatom színezetét tükrözi, tehát feltételezi az alteritást.

A *Félreérted* utolsó mondata az események létrehozására vonatkozóan fogalmazza meg ugyanazt a kérdést, amelyet az *Egyre...* és később *A pusztá léti szomorúsága* is felvet. Az *esemény* szóban az esés, a zuhanás motívuma bukkan fel, amely – ahogy korábban részletesebben is kifejtettem – erős szálakkal kötődik a *Töredék Hamletnek* szubjektumkonceptióihoz, és nem értelmezhető a lét és a semmi ellentétpárja alapján. A „nincs-mi-hogy félreértése” összetétel azt a paradoxont sűríti magába, hogy ha valami nincs úgy, ahogy szeretnénk, akkor megteremtődik annak az illúziója, hogy úgy lehetne. De ha megvalósul, akkor a létige rögtön múlt időbe kerül, ezért a vágy abban az esetben is elérhetetlen marad, ha beteljesül, mert a Másikkal való találkozás pillanata nem rögzíthető a létben. A szubjektivitás ezen egyszerre térbeli és időbeli áttűnései ugyancsak Weöres Sándor költészetével mutatnak rokonságot. A *Nyolcadik szimfónia* első részének vége szintén a *van* és a *nincs* kategóriáit bontja fel egy olyan mozgás által, amely egyszerre megérkezés és eltűnés: „de aki a határon túlra látna, / itt nincs és nem lehet soha; / mert ha van: nem fönny-lebegőben, / már érkezéskor eltűnőben.” A *Félreérted* című vers a *Nyolcadik szimfóniához* hasonlóan az alteritáshoz fűződő nyelvi viszony által lép ki a *lét* által kiszabott keretek közül, és a létben túli felé mozdul.

A *Töredék Hamletnek* lírája a szubjektivitás megformálásának folyamatait tekintve elkülönböződik a Pilinszky által megújított rilkei hagyománytól, és a Weöres Sándor költészetében megjelenő szubjektumkonceptiókkal mutat szorosabb rokonságot. Pilinszky kései költészetében a szubjektum betöltendő térként, sugárzó negativitásként, fény és sötétség, kint és bent, jelenlét és hiány ellentétpárjait ütköztetve jelenik meg.⁵³ A *Félreérted* című vers fenti értelmezése arra mutat rá, hogy már a *Töredék Hamletnek* versei is reflektálnak a hiány nyelviségére, ami egyértelműen jelzi a későmodernség hagyományától való eltérést. Tandori lírájában a szubjektivitás alakzatai nem határozhatóak meg a jelenlét és a hiány dichotómiája alapján, mert az alteritás-

⁵² HORVÁTH, I. m., 17.

⁵³ Erre talán a „semmi napja” paradox metaforájára lehet a legszemléletesebb példa.

hoz fűződő viszony nyelvisége által, a paradoxonok közötti áttűnések és helycserék folyamatos mozgásában keletkeznek. Ezen mintázatok olyan Derrida által leírt nyelvi mozgások alapján értelmezhetőek, mint az elkülönböződés, a szupplementaritás, az iterabilitás és a disszemináció. A differenciák játéka az alteritás viszonylatában, a térpoétikák és a testrepresentációk összekapcsolódása, a mozgás vágyként való megjelenítése, a Másik nyomainak őrzése, az illúzió és megtévesztés alakzatai emellett olyan jellegzetes vonások, amelyek Weöres Sándor költészetéhez kapcsolódnak. Ugyanakkor az a mitikus háló, amely Weöres lírájában különböző kultúrák mítosztöredékeit összeszöve tesz kísérletet egy ahumán szubjektivitás érzékeltetésére, Tandori költészetében magánmitológiaként jelenik meg: hangsúlyozottan profán, a hétköznapi apró mozzanataiból épül fel, amelyeket a madarak esetében szintén ahumán Másikhoz fűződő kapcsolat, a gyengédség számai tartanak össze. Weöres költészetének áramló zeneiségével, ritmikai kísérletezésével és személytelenítésre való törekvésével szemben Tandori lírájára az absztrakció, a minimalizmus és a fecsegés kettőssége, illetve a személyesség reflektált felvállalása jellemző.

Az Hommage etikai vonatkozásai

Tandori életművének későbbi szakaszát áldozatként és a bűn megtestesítőjeként. vetíti előre a *Töredék Hamletnek* élén álló *Hommage*, amely a haldokló lovakhoz való kapcsolódás által már a kötet elején egy etikai szférát nyit meg. A szöveg párbeszédet folytat azzal a magyar irodalmi hagyománnyal, amelyben a ló kitüntetett szerepet tölt be, de nem az embertől különböző lényként, hanem a vitalitás, a társadalmi haladás, a nemzet közösségével szembeni elkötelezettség és a nagy történelmi távlatok jelképéül. A vers korai recepciójának fontos állomása volt Király István tanulmánya, amely *Ady Endre Új s új lovat* című versének⁵⁴ ellenpárjaként tekint az *Hommage*-ra: „Látószög-váltás ment végbe. A történelem csinálója, a büszke, vágató ember helyett a történelem elszenvendője került előtérbe. Az áldozatok felé fordult a tekintet.”⁵⁵ Király pontosan érzékeli, hogy világnézeti elkötelezettségéből adódóan nem érthet egyet a vers gondolatiságával, ugyanakkor mintha nem tudna szabadulni attól a provokáló másságtól, amelyet Tandori lírája hordoz számára.⁵⁶ Bojtár Endre strukturalista alaposságú elemzése a marcangoló önvád és a tehetetlenség kettőssége felől közelíti meg a verset, nem érzékelve a kezdő kérdésekben rejlő burkolt felszólítást. Értelmezése szerint a ló szimbolikus jelentéssel bír, és a társadalommal szembeállított természet vitalitására utal: „A ló rendszerint az életet, a halállal viaskodó, pusztuló vagy elpusztult életet jelenti. Gépzajos századunkban a ló mindinkább a természetes

⁵⁴ „Az Irgalmatlant küldd társamnak, / A rohanó, büszke hevet / S az emberségem ezután már / Legyen kegyetlenebb. // Ne rendeld romló nyámaidnak / Sorsa alá a sorsomat, / Az embered, ha nem ma-ember, / Kapjon új s új lovat. // A nagy Nyíl kilövi alóla / Kegyelmed egy-egy szép lovát, / De ültess szobor lóra az embert, / Hadd vágatasson tovább.”

⁵⁵ KIRÁLY István, *Egy befogadói élmény nyomában*, Tiszatáj 1988/12., 72.

⁵⁶ „Belső tartalmait tekintve proteszt, tiltakozás volt ez a provokáló másság. Kihívást jelentett a konvekciók világa: a történelem, a társadalom uniformizáló erői ellen.” (Uo., 73.)

élet, a modern nagyvárosi civilizáció által egyre inkább kiszorított természeti világ szimbóluma lett.⁵⁷ A tanulmány a továbbiakban a bűn, vezeklés és megváltás hármasságának merev értelmezési keretébe helyezi a verset, majd arra a némiképp egysíkú következtetésre jut, hogy a szövegből hiányzik a megváltás mozzanata, és helyette az önvádé lesz az utolsó szó. A büntudat súlya alatt ugyanakkor nem nyílik lehetőség cselekvésre, a ló ebben az interpretációs térben egyszerre tételeződik áldozatként és a bűn megtestesítőjeként.

Bedecs László szerint az *Hommage* jól példázhatja az első kötet határhelyzetét az utómodernség és a posztmodern között az *én* versbeli megalkothatósága iránti nosztalgiát tekintve, amit a szerző által is elismertnek vél, amennyiben a felülírás gesztusaként tekint a vers későbbi változataira. A korszakhatár kritériumainak ezen meghatározása a *Töredék Hamletnek* verseiben megjelenő szubjektumkonceptiókat figyelembe véve különösen is félrevezető. Bedecs a ló motívumát Bojtár Endre elemzésére támaszkodva szimbólumként érti, az élet elvesző értékeinek, illetve a halál elkerülhetetlenségének kettősségében helyezi el, hozzátéve, hogy az „áldozatszerep is megoszlik ló és lovasra között: mindketten egy irányba tartanak”.⁵⁸ A ló végső soron tehát a lovasra való utalásként, az emberi élet és halál jelképeként értelmeződik, az emberhez hasonlóan áldozat, ugyanakkor a bűn megtestesítője is. Értelmezésem szerint a vers egyértelműen párbeszédet folytat a ló alakját szimbólumként kezelő hagyománnyal, de a szubjektivitás kérdése kapcsán arra az etikai viszonyra is felhívja a figyelmet, amely a megszólított és egy embertől különböző lény szenvedése között jöhet létre. A ló úgy jelenik meg a szövegben, mint akit az emberi lét „kardél-nyargalása” kettészeli, feloszt, így az E/2. személyű megszólítottnak azzal kell szembeülnie, hogy az útja valaki mást hasít szét, hogy előrejutását mások halála övezi: „Kardél-nyargalásod két oldalán / még kettészelve is ez állatok”. Az utolsó versszakban a visszánézés pillanata az, amikor a megszólítottal együtt a szöveg maga is visszafordul: „most még, nem deszka-földes-álsruhásan, / visszánézhetnél e hűlő vetésre –”. Mivel a vers vége következményként vonja maga után az első versszak kérdésfeltevéseit, a mozgás innentől kezdve visszafelé, a történelem által kettészelt Másik felé tart. A folyamatos halálhoz a „hűlő vetés” képe kapcsolódik, utalván arra is, hogy az E/2. személy azt látja meg, hogy a léte más lények pusztulásából sarjad. Hogy a visszánéző tekintete pontosan mivel is találkozik, annak a helyét egy gondolatjel tölti ki a szövegben. Csak az utolsó sor utal vissza a lovak „tört szemére”, de már egy üres koponyán belül, a zokogáshoz kapcsolódva: „hogy zokogás kockázzon koponyádban, / kopogjon tört szemük dióverése”. A szemek megtörtsége tehát a megszólított meghasonlott állapota által jelenik meg, aki az önmaga felé tartó nyargalás után visszafelé indul el, „értük”.

A vers alapszituációja felidézi azt az ismert történetet, amely szerint Nietzsche 1889. január 3-án Torinóban egy ütlegelt ló védelmére kelt, átölelte a nyakát, és zo-

⁵⁷ BOJTÁR Endre, *Tandori Dezső: Hommage (verselemzés)*, Kritika 1971/9., 21.

⁵⁸ BEDECS, I. m., 46.

kogni kezdett. Ezt követően szellemileg összeomlott, és élete hátralévő részét némán töltötte. Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regénye hasonló jelenetet fest le Raszkolnyikov álmának elbeszélése során, amelyben a főszereplő kisgyerekként nézi végig, ahogy egy muzsik agyonveri a lovát. A kisfiú végül a bámészkodók tömegén áttörve a halott lóhoz szalad, ölelgetni és csókolgatni kezdi az állat véres fejét. Az álomleírásban különösen hangsúlyos az ütlegelt ló szemének megjelenítése, amely végső soron összekapcsolódik a jelenetet néző kisfiú szemével: „Ő a lovacska mellett ugrál, előreszalad, látja, hogy csapkodják a szemét, pontosan a szemét! Sír. Majd megszakad a szíve, könnye csak úgy ömlik. Egy ostoros az ő arcába csap, de nem érzi, kezét tördeli és jajgat.”⁵⁹ Az állat szeme („tört szemük dióverése”) az *Hommage* szövegében is a lovat néző szemhez („visszanézhetnél”) és a síráshoz („zokogás kockázzon koponyádban”) kötődik. A zokogás Tandorinál ugyanakkor befelé, egy üres koponyán belülrre irányul, a könnyekhez pedig a sorsvetés, a kockák képe kapcsolódik. A dióverés metaforája a lovak szemét a kockákkal és végső soron a visszanéző befelé hulló könnyeivel azonosítja, így két lény tekintetének találkozása által az érintettség pillanatában olyan egymástól különböző minőségeket köt össze, mint a gömbölyűség és a szögletesség, a folyékony és a szilárd. Az állati tekintet és a sors (kockák) összekapcsolódása Rilke nyolcadik duinói elégiájára is utalhat: „Vagy egy néma állat, / látjuk, felnéz, s át – rajtuk át, nyugodtan. / Ennek neve sors: szemben lenni egyre, / és semmi más, csak ez, hogy – szembe mindig.”⁶⁰ A lovak tekintete az *Hommage* szövegében is áthatol az őket néző testén, a tört szemek „dióverése” a zokogással együtt a koponyán belülrre kerül. A nyíltság, amelyre Tandorinál a gondolatjel utal, Rilkénél az állati tekintethez kapcsolódik. Ezzel szemben áll az emberi szem zártsága: „A teremtett lény, mindmegannyi szemmel, / nézi a tártat. Csak a mi szemünk / zárja ki magát ebből, csapdaként / állja el szinte a szabad kijárását.”⁶¹ Az *Hommage* esetében a zártságot a koponya, az emberi szem hiánya jeleníti meg, amely magába zárja a haldokló állatok tekintetét, és Rilkéhez kapcsolódva arra is utalhat, hogy a halál csak az ember számára látható. Tandori verse ugyanakkor *A nyolcadik elégiával* ellentétben nem lép át a ló perspektívájába, kifejtetlenül hagyja, hogy az állati tekintet végül ki tud-e szabadulni a koponya fogságából, és át tud-e nézni az öröklét felé. *A Szonettek Orpheuszhoz* huszadik darabja a nyitottságot egy vérző ló alakjához köti, ami szintén összekapcsolható Raszkolnyikov álmával: „Forrvá-buzogva szökött fel a vére! // Érezte – de hogy! – kitágul a táj.”

A dió és a diótörés motívuma többször is előfordul az *Így szólott Zarathustra* szövegében, a titok, a rejtély és a megfajtás metaforájaként, például a legocsmányabb emberrel való találkozás során: „Bölcsnek képzeled magad, te büszke Zarathustra! Fejtsd hát meg a talányt, te kemény diótörő – a talányt, mely én magam vagyok!

⁵⁹ Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSZKIJ, *Bűn és bűnhődés*, ford. GÖRÖG Imre – G. BEKE Margit, Európa, Budapest, 2023.

⁶⁰ Rainer Maria RILKE, *A nyolcadik elégia*, ford. TANDORI Dezső = TANDORI Dezső, *Rilke és angyalai. Önéletírás égiakkal*, Kortárs, Budapest, 2009, 63–64.

⁶¹ Uo., 63.

Szólj hát: ki vagyok én? – E szavak hallatára pedig – mit gondoltok, Zarathustra lelkelével mi történt vajon? *Részvét töltötte el; és lerogyott nagy hirtelen [...]*⁶² Zarathustra a halál birodalmában az Isten gyilkosával találkozik, aki emberforma, de mégsem ember, és a részvét elől menekül. A lény láttán, aki azért ölte meg Istent, mert nem bírta elviselni a nézését, még Zarathustrát is hatalmába keríti a szájalom, és egy pillanatra összeomlik. Nietzsche írása úgy kapcsolható az *Hommage* értelmezéséhez, hogy ironikus módon rajzolja meg a Másikkal való találkozás pillanatát, amelyet Raszkolnyikov álma is megjelenít. Végső soron a szubjektum eredendő töredékességére hívja fel a figyelmet, illetve arra, hogy a Másikkal szembeni felelősség felvállalása nem tudatos döntés eredménye: Zarathustra számára éppen emiatt veszélyes a részvét. Wolfgang Müller-Funk Lévinashoz kapcsolódva arról ír, hogy a befogadás etikája a szubjektum alapvető fragmentáltságából, önmagával való meghasonlottságából fakad, amelyet a Másik elsődlegessége idéz elő: „Kezdetből fogva meg vagyok hasadva önmagamban, és ez az előzetesség, a másik által való megelőzöttség bennem, az etika egy formáját nyitja meg, amelyben döntő szerepet játszik a fogadás pillanata. Az elsődlegesség annyit tesz, hogy már eleve ott van előttem valaki más, hogy sohasem én vagyok az első.”⁶³ Az *Hommage* szövegében a töredékesség egyszerre külső és belső, a ló mint Másik, ugyanúgy értelmezhető külső és belső Másikként. A vers körkörös szerkezetű, a befejezése visszakapcsolódik az első versszak kérdéseire. A szövegben megfordul az a feltételezett alapszituáció, amely szerint az ember a ló hátán ül, és az ember lesz az, aki „nyakába veszi” a lovat. Ezáltal az állat alávetett pozíciója megkérdőjeleződik, és végül a megszólított válik alávetetté: a szó eredeti értelmében így tud szubjektumként megnyilvánulni. Ahogy Wolfgang Müller-Funk fogalmaz Lévinas filozófiájához kapcsolódva: „Ezen az »interszubjektív« szinten a klasszikus szubjektum éppúgy feloldódik, mint a szubjektum és objektum, a saját és az idegen antik görög filozófiáig visszanyúló koncepciói. A szubjektum Lévinasnál eleve a Másik által fragmentált, a Másiknak alávetett. Ez egyúttal a latin *subjectum* szó második jelentése: az alávetett.”⁶⁴

Az *hommage* szó hagyományosan a tiszteletadás, az emlékezés, a hűség gesztusaként egy másik alkotóhoz, egy másik személyhez fűződő kapcsolatra utal. Tandori verséből ugyanakkor nem derül ki, hogy kinek szól a felajánlás. Ahogy az sem egyértelmű, hogy minek a helyén áll az a gondolatjel, amely a *hűlő* vetés képe után következik. Nem tudjuk pontosan, hogy mit lát a visszanező. A szöveg ilyen értelemben a hiányok köré szerveződik. A nyelvi mozgás elindítója az a felismerés, hogy a megszólított léte mások pusztulásából sarjad, előrejutását mások halála övezi: a visszafordulás a lovak szenvedése és haldoklása felé tehát tulajdonképpen a gyilkosság gondolatából adódik. A Raszkolnyikov álmában megjelenő ló és az *Übermensch* fogalmát megalkotó Nietzsche ütlegelt lova is kapcsolatban áll az ölés kérdésével,

⁶² Friedrich NIETZSCHE, *Így szólott Zarathustra*, ford. KURDI Imre, Helikon, Budapest, 2016, 352. (Kiemelés tőlem – J. E.)

⁶³ MÜLLER-FUNK, *I. m.*, 104.

⁶⁴ *Uo.*, 109.

de nem válik valamilyen meghatározott emberi minőség jelképévé, inkább egy rögzíthetetlen utalásrendszer részeként fejt ki hatását. Tandori versének kontextusában a lovak haldoklása a gyilkosságként értelmezett emberi léttel szemben áll, és olyan szenvedés kötődik hozzá, amely mindenütt jelen van, mégis észrevétlen marad, amely nem tud kimondódní, ezért csak az ahumán szférájában mutatkozhat meg. A felajánlás, a hűség deklarációja ennek összefüggésében az áldozatok felé történő visszafordulás mozdulatában valósul meg, amely ellentétes az élet irányával, fordított alapállás.

Ahogy az *Hommage* szövegében is érzékelhető, Tandori egész életművét átszövi egy olyan kizökkent valóságtapasztalat, amely Beckett műveinek abszurditását idézi. Tandori versei egy olyan etikailag kikezdett nyelven szólalnak meg, amely erős szákkal kötődik Auschwitz emlékezetéhez. A koncentrációs táborok világa ebben a lírában már nem konkrét utalások formájában jelenik meg, hanem szinte nyomtalanul, a hétköznapi legjelentéktelenebb mozzanatait is átítató létállapotként. Az Auschwitz szóhoz – amellet, hogy egy történelmi helyszínt jelöl – ebben a tágabb értelemben véve bizonyos meghatározhatatlanság is kötődik, de a haláltáborok tapasztalata talán éppen e rögzíthetlenség által mutatkozhat meg a maga univerzalitásában. Ahogy Kertész Imre a *Sorstalanság* kapcsán fogalmaz: „Én egy állapotról írtam, s ugyan a regény a haláltáborok kimondhatatlan élményét igyekszik emberi tapasztalattá formálni, mégis, elsősorban a megélés és a túlélés etikai következményei foglalkoztattak. Ezért választottam a *Sorstalanság* címet. A haláltáborok élménye ugyanis ott válik emberi tapasztalattá, ahol rábukkanok az élmény univerzalitására. Ez pedig a sorstalanság, a diktatúráknak ez a specifikus vonása, a saját sors kisajátítása, tömegsorsá tétele, az embernek a legemberibb lényegétől való megfosztása.”⁶⁵ Tandori lírája esetében Becketthez hasonlóan ez a hiányként jelenlévő enyészpont a töredékesség, az abszurditás forrása, amely magát az irodalmiságot kezdi ki, ugyanakkor felmérhetetlen etikai tartalékot hordoz. A verebek gondozásának szentelt élet abszurditása egy olyan poétikai attitűdhöz kapcsolódik, amelynek kulcsszava a *hiába*, amely a hiányból, az ürességből táplálkozva az idővel ellentétes irányba indul el: „ki teszi meg mégegyszer az utat / értük, visszafelé, hiába?” A *Töredék Hamletnek* nyitóverse a hűség abszurd gesztusa által, a visszafordulás mozdulatában tárja fel azt az etikai dimenziót, amely lévinasi értelemben a Másik szenvedéséhez és halálához fűződő viszonyból fakad. Tandori későbbi költészetét is áthatja az *Hommage* hiába-való felajánlásának poétikai attitűdje, az élet ennek alapján az írásnak, de az írás a madarak gondozásával töltött életnek szentelődik.

A Nyers-ciklus szubjektumkonceptiói

A továbbiakban a kötetet lezáró *Nyers* című ciklus szubjektumkonceptióit vizsgálom. Mivel a *Nyers* és a *Személy* című versek részletes elemzésére tanulmányom keretein belül nincs mód, ezért olyan fragmentumokat emelek ki a szövegekből,

⁶⁵ KERTÉSZ Imre, *K. dosszié*, Magvető, Budapest, 2006, 85.

amelyek megvilágítják az utolsó ciklusban megjelenő személyiségkoncepciók jellegzetességeit. A személyesség ezekben a szövegekben a korábbiaktól eltérően nem a kint és a bent közötti mozgás, hanem a rögzíthetetlen nézőpontok sokasága, a fragmentumok közötti éles váltások és bizonytalan átmenetek által formálódik meg. Az értelmezés lehetőségeit szétszórt beszédtöredékek és emlékfoszlányok áttűnései, asszociatív kapcsolódásai alakítják. A ciklus személyiségkoncepcióinak kulcsfontosságú metaforája a nulla, amely a hiány plurális jellegére és az alteritás köztes terére utal. A hiba, az esendőség poétikája, amely a kötet korábbi verseiben is fontos szerepet játszott, a *Nyers*-ciklusban a beszédmód tágabb értelemben vett alakítójává válik: az „együgyűség”, a „bolondság”, a „tréfa” előtérbe kerülése a sűrítettség fellazulását, az ironia megjelenését és többféle hang egymásmellettségét eredményezi.

Fogarassy Miklós a ciklus kapcsán szintén a nyelvi koncentrátság oldódására és a váltásokra helyezi a hangsúlyt: „A kötetet a *Nyers*-ciklus három költeménye zárja le (mindegyik 1967-ből), s ebben megint más arcát mutatja Tandori. »Felengedek / egy élő résnyit« – kezdi az elsőt, a címadót, s valóban úgy látszik, hogy a végsőkhig vitt sűrítettséget, a vers magenergiáinak zárt kohézióját, vagy – más hasonlattal – a megszólalásnak azt a keménységét, mely csonthéjazatként zárta a verseket, itt megnyitja, s egy közvetlenebb (a fák testében lévő csomókhhoz hasonló »zárványokkal« közbeékelte) versbeszéd indul el.”⁶⁶ A hangnem az előbeszédhez, a fecsegéshez közelít, de ez sem egységesen jellemzi a szövegeket, hanem egymástól különböző, ready made-szerű fragmentumok közbeékelésére ad lehetőséget. A szövegtöredékek deiktikus utalásai meghatározhatatlan irányokba mutatnak, a beszélő nézőpontja, a szám és a személy folyamatosan változik. Ez a poétikai attitűd, amely a montázstechnikához hasonló eljárásait tekintve Albert Langlois képkivágásaira emlékeztet, a második kötet bizonyos verseiben folytatódik (például *Az estély*), illetve kifejezetten Duchamp ready made-jeihez és a sakkhoz kötődve, a madarakkal való találkozás kapcsán fontos szerepet játszik az életmű további alakulásában. A beszédmód kötetlensége, a fecsegés Tandori korábban említett (Derridához közelítő) Wittgenstein-átértelmezésével hozható összefüggésbe, amelyet a *Wittgenstein Angelus Silesiust olvas Szpérónak* című vers (*Vagy majdnem az*) a következőképpen összegez:

Amiről csak lehet, beszélni kell. Miért ne?
Ahogy mindennek épp a *mi* nem a mikéntje.
Végül úgymarad, jelben is jeltelen:
csak önmagához ér a *teljes* rejtelem.

Mivel a nyelv és a lét határain túli úgymarad, a hallgatásra való felszólítással szemben a beszéd szükségességére (Derrida kifejezésével *il faut*) helyeződik a hangsúly. A *rejtelem* szó József Attila költészetét idézi, tehát egy olyan erősen metaforizált versnyelvre utal, amely éles ellentétben áll a korai Wittgenstein nyelv-

⁶⁶ FOGARASSY Miklós, *Tandori-kalauz*, Balassi, Budapest, 1996, 23.

felfogásával. Ahogy korábban részletesebben is kitértem rá, Wittgenstein a *Tractatus*-ban tulajdonképpen nem tesz eleget az általa ideálisnak tartott logikai grammatika követelményeinek, amelyek szerint egyedül a természettudomány előfeltevései érvényesek, illetve leképező viszony van nyelv és valóság között. Ennek alapján a filozófia és az etika kérdésfeltevései – bár rendkívül fontosak Wittgenstein számára – kívül esnek az értelmes kijelentések körén.⁶⁷ A *Tractatus* mégis kitér a kimondhatatlan kérdésére: „Kétségtelenül létezik a kimondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.”⁶⁸

Nem véletlen tehát, hogy Tandori versének címe szerint Wittgenstein éppen Angelus Silesiust olvas Szpérónak, a misztikum ebben az esetben talán madár és ember viszonyában mutatkozik meg, amely nem feltételezi a Másik megértését. A kimondhatatlant csak kerülőutakon lehet megközelíteni, alapvetően csak „mellébeszélni” lehet, de a határok érintése vagy megmozdítása, a kockázat felvállalása szükségszerű egy olyan poétika számára, amely az alteritás kérdéseit teszi fel. Ennek fényében viszont az egyetlen lehetséges céltévesztés a kimondás illúziója, azaz ha valaki nem véti el a célt, mert ha a rejtelem elérhetetlen, és minden más együgyűség, akkor az esélytelenséget felvállalva nem lehet hibázni sem. A *Nyers* című vers első mondata ennek a poétikai attitűdnek a megfogalmazása, amelyben a hiba mint élő rés korábban részletesebben is elemzett metaforája kapcsolódik össze a beszédmódot alakító oldottsággal:

Felengedek
egy élő résnyit.
Valóban boldogok a praktikus együgyűek,
mert szólni csak egy elmúlt állapotban lehet.

Így csak olyan, mintha tréfálkoznék:
„Mindent, de nem bármit.”

A *Nyers* cím a szöveg megoldozatlan, előzetes állapotára utal, mintha a vers alakulásának egy korai mozzanatára nyernénk rálátást. Az első versszak Jézus egyik boldogmondásának átiratát is magában foglalja: „Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa” (Mt 5,3). Tandorinál a hiba poétikájából adódóan a „praktikus együgyűek” a megszólalással kerülnek kapcsolatba, a boldogság és a „bolondság” így a költészethez kötődik. A hegyi beszéd szerint a „mennyek országa” nem a jövőre vonatkozó ígéret, hanem a valóság egy másik dimenziója, amelyből a lelki szegények a jelenben részesülnek. A *Nyers* szövegében ugyanakkor a kimondott szó múlt idejűsége válik hangsúlyossá, a boldogság jelene tehát állandóan elillanóban van, de éppen így, az örökös késés állapotának esélytelenségéből születik újjá. A beszéd szabadságának forrása a vers szerint a jelenlét időbeli és térbeli rögzíthetlensége, mert

⁶⁷ A *Filozófiai vizsgálódások* ennek tekintetében eltávolodik a *Tractatus*-ban felvázolt állásfoglalástól, és a nyelvhasználatra, a nyelvjátékok társas jellegére helyezi a hangsúlyt.

⁶⁸ WITTGENSTEIN, *Logikai-filozófiai értekezés*, 89.

a megszólalás folyton elvétí a boldogság pillanatát, de a költészet játékának, a „tréfának” éppen ez nyithat teret.

A bolond kibukfencezik. Nem érdem,
ha valaki nem ilyen-olyan csörgősipka.

A szöveg ezen a ponton az örültséggel vádolt Hamlet alakját is felidézheti, aki a néhai udvaribolond, Yorick koponyájával a kezében utolsó tréfaként az emlékezet és a halál következményeinek elkülönöződésével kerül szembe.

A csörgősipka toposza – Shakespeare *Lear királyára* is utalva – a költő mint bolond privilégiumát jelzi arra vonatkozóan, hogy bizonyos dolgokat csak ő mondhat ki, a tréfalkozás tehát csalóka. Az együgyűség, a gyerekesség látszatát keltő sapka Weöres Sándor *Az ég-sapkájú ember* című versében a hiány és a folyamatosan mozgó szubjektivitás metaforája, amely a távolság és a közelség térbeliségét is relativizálja: a vándor, akinek semmije sincsen, sapkaként hordja az üres eget, amelyet így az ő feje tölt ki. Albert Langlois is a bolondos csavargó alteritáshoz kötődő figuráját jeleníti meg, az általa viselt kalap szintén a hiányt jelzi, az emlékezetvesztést okozó fejsérülése helyét takarja el. Tandori életművének későbbi időszakában, a kilencvenes években, a különös kalapokat hordó Linda Perry hasonló okokból válik fontossá, stilizált figuraként a beszédmód újabb fellazulásával, a dal-formával és a populáris kultúra felé történő nyitással kapcsolódik össze. A *Non blond* című vers (*Vagy majdnem az*) az énekes alakját a felvállalt esendőségből fakadó autentikus megszólaláshoz és a kommerszhez fűződő viszony változásaihoz köti.

[...] Hát egy nagyot a közepibe, ezt
mondja eleve a Linda Perry, aki, kettő, vállalja
a dal formáját, annak, három, a kommersz részeivel is,
na és, négy, a dilit és a devianciát, hogy például
aztán mindig épp úgy éneklí ki, amit, ahogy kiéneklí.

A vers mottója („Linda Perry én vagyok”) a *Bovarynéhez* és áttételesen Weöres Sándor *Psychéjéhez* kötődve női alteregóként jeleníti meg a 4 Non Blondes énekesét. A Tandori által viselt sapka tehát az eddigiek értelmében az esendőség poétikájához, a hiányhoz kötődik, ugyanakkor az álcázás egy formájaként is funkcionál, amely az együgyűség látszatát keltve a költői megszólalás privilégiumait és szabadságát védelmezi. Emellett az élet és a mű összekapcsolódását úgy teszi szemmel láthatóvá, hogy a költő biográfiai személyét elfedi, költészetének egy figurájává alakítja, vagy legalábbis összecserélhetővé teszi a szöveg alakzataival, ami lényeges része a Tandori-jelenségnek. A félrevezetés alakzatai ebben az értelemben tehát az alteritáshoz kapcsolódnak és a rögzíthetetlen személyesség játékának adnak teret.

A *Nyers* című versben a látszólagos együgyűség mellett a hiány pluralitása is fontos szerepet játszik a szubjektumkonceptiók alakulásában. Az oldottabb hangnemű

szövefragmentumok laza kapcsolódását egyetlen szikárabb, csupa nagybetűvel írt rész szakítja meg, amely formáját tekintve egy találókérdésre emlékeztet:

SZÁMOS, DE NEM KÖVETKEZIK.
NEM KÉRLELHETI KÖZTEDIK.
ÍGY EGYETLEN.

Bár a hasonló rejtvények vagy koanok nem igényelnek megfejtést, értelmezésem szerint ez a szövegrész a nullára mint a hiány jelölőjére utalhat, amely a matematikai műveletekben másképp viselkedik, mint a többi szám. A 0-ban a semmi absztrakt fogalma először öltött formát, de ez annyira idegen volt a nyugati gondolkodástól, hogy Arisztotelész az arab matematikából átemelt számjegy elvetése mellett foglalt állást.⁶⁹ A 0 a számsor kezdete, nem negatív és nem is pozitív, minden egész szám osztója, tehát plurális természetű. A számtan jelenleg elfogadott szabályai szerint nem lehet vele osztani, ugyanakkor a VII. századi indiai matematikában, Brahmagupta iskolájában a 0-val való osztás a végtelen definiálására szolgált.⁷⁰ Páros, de úgy van meg benne a kettő, hogy a pár tagjai hiányoznak. Számjegyként szupplementáris jellegű, azt jelöli, ami nincs, de nem negatív, ezért az *egyetlen* motívumához is kapcsolódhat. A nulla Tandori poétikájában egyszerre utal a halál és a születés köztes terére, a hiányra és a szubjektivitás plurális jellegére, illetve a léten túli „nem ismert tartományára”. A versben a megszólalás nézőpontja is plurális és folyamatosan változik, mert az alteritást tükrözi: „Mindig egy tükör fedte el az arcát.” A „Van itt valaki?” kérdésre egy üres szoba visszhangja felel. Schein Gábor a *Vissza az égbe*, a *Koan bel canto* és a *Nyers* ciklusok költeményeinek szubjektumkoncepcióiban a későbbi neo-avantgárd kísérletek megelőlegezését látja: „Tandori költészete legkorábban és legintenzívebben az én metaforizálódásának poétikai következményeként mozdította el az újhordas hagyományt a neoavantgárd kísérletek felé, amelyek második kötetében már meghatározó szerephez jutottak. Az *Egy talált tárgy megtisztításának* konkrét versei, csakúgy, mint a későbbi piktogramok, annyiban mindenképpen folytatásai a *Vissza az égbe*, a *Koan bel canto* és a *Nyers* című ciklusokban található költeményeknek, hogy a szerzőiség és a beszéd énszerűsége már ezekben sem háttérként szolgál. Tandori versei egyre inkább lemozdulnak mindenről, amit a szöveg megértésének szempontjából háttérnek lehet nevezni, maga a beszéd mint jel válik önmaga viszonyítási alapjává. A beszéd perspektívája pedig vagy rögzítetlen, vagy folyamatosan változik.”⁷¹ A *Nyers* című vers szerkezetét a nézőpontváltások alakítják, a nyelv ugyanakkor a szövegtörédek pluralitásában is megőrzi a szubjektivitás kifejezésének nyomait, a személyesség tehát nem eliminálódik, csak az válik bizonytalanná, hogy ki az, aki éppen megszólal:

⁶⁹ Simon SINGH, *A nagy Fermat-sejtés*, ford. PAPPNÉ KOVÁCS Katalin, Park, Budapest, 1997, 58–60.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ SCHEIN Gábor, *A metafora esetei. Poétikai változások a 60-as évek magyar költészetében*, Alföld 2000/6., 74.

Teve púpja. Még csak azt sem
mondhatni ezentúl: nem hordja senki.
De hogy nem biztosan én
mondhatom: ez hiányzik.

A megszólalás még akkor is a szubjektivitás nyelviségének jegyeit viseli, ha a kijelentés tartalmát tekintve éppen ezt tagadja. A „teve púpja” szürrealisztikus metaforája értelmeseim szerint arra utalhat, hogy a nyelv személyességét mindig magára veszi valaki, de hogy az *én* szó deixise az adott szituációban éppen kire utal, az végképp bizonytalanná válik. A nyelvbe kódolt szubjektivitás a vers szerint idegen, állati testrészként nő az ember hátára. A következő fragmentum a különböző grammatikai személyeket összevetve közelíti meg a szubjektum nyelviségének kérdését:

Feladom a jogomat,
hogy becsületesen
kérdezhessem: ha ő, meg ő, meg ő igen s nem –
– miért akkor én? vagy én is miért ne?

A megszólaló nézőpontja abban különbözik az ő látószögétől, hogy a nyelv performatív funkciói csak E/1. személyben működnek, és a Másikkal való találkozásból fakadó felelősség is csak így érvényesülhet. A szöveget ugyanakkor az E/1. személyű megszólalás önmagában nem teszi személyessé, és ilyen értelemben nem különbözik az E/3. személytől.

Az *én* és az *ő* perspektíváinak összevetése a második kötetben, *Az amatőrség elvesztése* című versben is visszatér. Mivel a szubjektivitás alapvetően a nyelvhez kötődik, nem lehet kilépni belőle, „kifelé nincs ajtó”. Ugyanakkor éppen ezért nem is áll rendelkezésre, mert csak az alteritáshoz fűződő viszony által születhet meg. Lévinas filozófiája szerint a kilépés lehetetlensége a halálra vonatkozóan is érvényesül: „A halál szorongás, mivel a meghaló lény nem végződik be, amikor véget ér. Nincs több ideje, más szóval, nincs hová irányítania lépteit, így viszont arrafelé megy, amerre nem lehet, levegő után kapkod; de meddig?”⁷² A *Nyers* utolsó szakasza egy halottak napi jelenet felidézéséhez kapcsolódva az egyedüllét és a társasság kérdéseit veti fel, amit Tandori életművének későbbi alakulása szempontjából érdemes megvizsgálni:

Nem ütöttek le Halottak
Napján, egyedül voltam este
a bekerítetlen temetőben,
gaz-dombok közt, márvány közt égtek a mécsek.
Felhívtalak előtte

⁷² LÉVINAS, *Teljesség és végtelen*, 39.

s utána. Egyedül voltam a lakásban,
hasaltam a nagyszoba szőnyegén,
szétterpesztettem a lábam és te is,
majdnem egész sötét volt a szobában,
csak még a szemed is behunytad,
feküdtél ágyadon a telefonnal,
akkor utoljára egyedül.

Volt egy idő, mikor
velem is bárki
találkozhatott, akár minden nap,
mint a faluból kifelé menet a cigánnyal,
megkérdezhetted, hova mész, cigány –

Most már tudom,
ezeknek a dolgoknak vége.

A versben az egyedüllét társas jellege válik hangsúlyossá, amely összekapcsolja a halottakra való emlékezést az egymástól távol lévő beszélgetők viszonyával. A kivilágított temető képét két telefonhívás emléke keretezi, így a hiány pluralitásának a halálhoz és az erotikához kötődő módozatai egymásra vetülnek. A szöveg kihagyásokkal van teli, nem tudjuk, hogy a „te is” az egyedüllétre vagy a lábak szétterpesztésére vonatkozik. Az „utoljára egyedül” egyszerre utalhat a beszélőre, a megszólítottra, illetve kettejükre. Az én és a te távolsága elbizonytalanodik azáltal, hogy a leírás olyan részletekre is kiterjed, amelyek csak akkor lennének érzékelhetőek, ha a beszélgetők ugyanabban a szobában feküdnének. A következő versszak egy másik beszédtröredékbe lendül át, de szintén a találkozás és a visszavonultság problémakörét bontogatja tovább. A beszélő a faluból, a közös térből kifelé tartó cigány alakjához hasonlítja magát, akit – mivel társadalmon kívüli – bárki leszólíthat, bárki megkérdezheti tőle, hová mész, senki nem tiszteli a magánszféráját. A versben tehát két szélsőséges lehetőség vetődik fel: vagy teljes elzártság, vagy teljes nyitottság, akár az erőszak elszenvedéséig is. Az utolsó két sor a kiszolgáltatottságnak véget vetve radikális választ ad erre a kérdésre. A cigány ugyanakkor a költő alakjának helyettesítője is lehet, aki a periférián, a határok köztes terében mozog, és a vele való találkozás azért nem adatik meg akárkinek, mert jelenléte az írás által valósul meg. Derrida szerint a visszavonultság és az írás ugyanakkor éppen a kapcsolódás, a Másikkal való találkozás, a beszélgetés visszaszerzésére irányul: „A *Vallomásokban*, ahol Jean-Jacques azt szándékozik elmondani, hogyan vált íróvá, az írásra való áttérést a beszéd során önmagában csalódott jelenlét helyreállításaként írja le, amely egy bizonyos távollét és kiszámított eltörlődés által következik be. Az írás tehát az egyetlen lehetőség arra, hogy megőrizzük, vagy újrakezdjük a beszédet, hiszen ez utóbbi éppen

működés közben vonja meg magát.”⁷³ A visszavonultság és társasság kérdései már a *Töredék Hamletnek* verseiben is felvetődnek, az egyedüllét ugyanakkor hangsúlyozottan nem magányként, hanem a kapcsolódás visszaszerzésére irányuló nyelvi kísérletként jelenik meg a szövegekben.

A *Személy* című vers a Nyershez hasonlóan fragmentumokból, beszédtöredékekből és emlékfoszlányokból épül fel, amelyekben a megszólalás nézőpontja folyamatosan változik. Ahogy Schein Gábor fogalmaz: „A *Személy* című versnek lényegében minden szakaszát törés választja el, és ezeket a töréseket semmilyen illesztési szabály nem töltheti ki, a szakaszok mégis csak egymás viszonylatában válhatnak értelmessé. A személy megalkotódását és szüntelen lebomlását a vers az emlékezet terébe utalja, de az emlékezetbe itt nem a személyesség eljövételének, hanem visszahúzódásának és fölcserélhetőségének története íródik [...]”⁷⁴ A felcserélhetőség ugyanakkor a Másik viszonylatában jelenik meg, ezért értelmezésem szerint elsősorban a kapcsolódás mintázataira hívja fel a figyelmet. Ha az én és a te helyettesíthetik is egymást, felcserélődésük különböző formái eltérő értelmezési lehetőségeket hoznak létre. A *Személy* a Nyershez hasonlóan a hallgatás és a megszólalás kérdéseinek felvetésével kezdődik:

Megér ennyit egy élő:
egy személyt; hogy ne mondjuk:
itt vagyok, szóljatok egymásról, mondjátok el
bátran; nem mondjuk: fülelésünk
likacsos kő, ott kotyog a hang
korsójában; megéri.

A *megér* szó a személyhez kapcsolódik, egyszerre utalva az értékre és a megélésre, tehát olyan dolgokra, amelyek esetében a mennyiség meghatározhatatlan marad. A szöveg hallgatásra szólít fel, ugyanakkor rögtön ki is mondja azt, amit tiltás alá helyez: „itt vagyok”. A nem mondás parancsa tehát az E/1. személy helyhez kötött jelenlétére vonatkozik, ugyanakkor a kimondás valójában nem változtat semmin. A szöveg perspektívájának rögzítetlensége arra utal, hogy az élet, a rejtély így is hozzáférhetetlen marad. A versben az egyes és többes szám összes személye előfordul, a szubjektum a különböző látószögek váltakozásának sokaságában bomlik fel: az „itt vagyok” után átmenet nélkül a „szóljatok egymásról” következik. A második versszakban is a nézőpontok pluralitása válik hangsúlyossá, és felvetődik az a kérdés, hogy egyáltalán ugyanaz a valóság-e, amit különböző perspektívákból lát minden egyes ember:

Ahogy már a kórók közül
látszott a tüzijáték,
s az alagút tulsó feléről is
ugyanaz: csak a másik fele.
De mind kint álltak.

⁷³ DERRIDA, *Grammatológia*, 164.

⁷⁴ SCHEIN, *A metafora esetei*, 74.

A szövegben pillanatképek, helyszínek és olyan emléktöredékek váltakoznak, amelyek senkihez sem tartoznak, nem rögzíthetők. Az utalások, a rámutatások körben forognak és nem vezetnek sehová: nem tudjuk, hogy kik nézik a tűzijátékot, kinek a gyerekkoráról van szó, honnan *visszafelé*, ki *miatt*, kinek a számára és mihez képest *kivételes*. A névmások, határozószók és módosítószók hiányos mondat szerkezetekben állnak, nem tudjuk, hogy mi volt az előzmény, mi a következmény, ami a versben megjelenik, az a puszta viszony. A lazább szerkezetű fragmentumok közé két E/1. személyben megfogalmazott csupa nagybetűs rész ékelődik:

EL KELL FELEJTENEM
 HOGY NEM VAGYUNK SEHOL
 S LEGALÁBB RÓLAD AZT KELL
 HINNEM HOGY ITT VAGY

A vers az alaphelyzetként felvázolt plurális hiány elfelejtéséből vezeti le a Másik jelenlétét, amely a szubjektivitás forrásaként a beszélőre is visszahat. Ugyanakkor a szöveg szerint a kapcsolat a hiánytól és a jelenléttől független, én és *te* viszonya a *seholban* is megvan.

MINTHA MAGAM HELYETT
 TÉGED HAGYNÁLAK EL
 AZTÁN MEGBÁNVA MÉGIS
 HELYETTED MAGAMAT

A távolodó mozgás a Másikhoz viszonyítva, elhagyásként jelenik meg, ugyanakkor a távolság és a közelség azáltal relativizálódik, hogy a beszélő és a megszólított helyettesíthetik egymást, míg végül a *te* örződik meg az én helyett. A mozgás törvényszerűen változást von maga után, és a beszélő végül – mintha a Másik mozgását követné – a tőle való távolodás helyett önmagától mozdul el, ami végső soron az alteritáshoz fűződő viszony által a szubjektivitás születését eredményezi. A verset egyetlen különálló sor zárja, amely a mű elejére visszautalva az elkülönülés kérdését az élethez, az értékhez kapcsolja: „eleven elzárkózásunkat megéri”. A T/1. személyű megszólítás az elkülönülés alapvető pluralitására hívja fel a figyelmet. Az egyedüllét már a *Töredék Hamletnek* verseiben is a Másikhoz fűződő viszony lehetséges formájaként értelmeződik, amely végső soron a nyelvviség, az írás előtérbe kerülését vonja maga után. Lévinas szerint az elkülönülés a nyelvi kapcsolat feltétele: „A nyelvi kapcsolat feltételezi a transzcendenciát, a radikális elkülönülést, a beszélgetőtársak idegenségét, a Más feltárulkozását előttem. Másképpen mondva, a nyelv ott szólal meg, ahol hiányzik a viszonyban állók közössége, ahol hiányzik vagy ahol elő kell állnia a közös síknak. A nyelv ebbe a transzcendenciába helyeződik.”⁷⁵ Ahogy már a *Nyers* kapcsán

⁷⁵ LÉVINAS, *Teljesség és végtelen*, 54–55.

is említettem, az elkülönülés Tandori költészetében nem a társasság hiányára utal, éppen ellenkezőleg, a kapcsolódás nyelviségének feltétele, amely a viszonyokat a jelenlétnél radikálisabb formában képes megőrizni.

A kötet utolsó verse, a *H. királyfi, mostohaapja előtt* szintén töredékes szerkezetű, de inkább a korábbi ciklusok sűrítettebb szövegeihez hasonló. A cím a megszólalót Hamlet alakjához köti, és megjelöli a beszéd címzettjét is: a dán királyfi ahhoz beszél, akit meg kell ölnie, és aki később áttételesen a gyilkosává válik, így a halál és a Másik összekapcsolódása a beszédhelyzetből adódóan is meghatározza az értelmezés kereteit:

...Elgondolásaim nem oly titokzatosak,
sokkal nyilvánvalóbban félrekezelnek.
Például nyugtalanítóbb, hogy közben kezdődik majd,
s egybemosódik a kettő.
Egy még túl, jobb már két, de
visszakeresnek onnan is.
Jobb lesz itt is ugyanolyan kevés.

Az első sor a *Töredék Hamletnek* című verssel folytat párbeszédet: „– ily egyetlen el-nem-gondolás / tehet csak”. Az elgondolások így a pluralitással hozhatók kapcsolatba, amit a vers a továbbiakban meg is erősít. A „félrekezelnek” szó arra utalhat, hogy Hamletet örültnek tartották, ugyanakkor felidézheti a *Félreérted* című verset is: a „lenni vagy nem lenni” kérdését a szöveg így a léten túli felől közelíti meg, és arra világít rá, hogy valójában már Hamlet monológja is túllép a lét és a nemlét dichotómiáján. Az álmok, a „nem ismert tartomány”, az alteritás kísérteties közege félelmetesebb a megsemmisülés képzeténél, mert a halállal nem törődnek el az etikai konzekvenciák, és ez Shakespeare drámáiban az öngyilkosság és a gyilkosság kapcsán is felmerül. Tandori versében is a liminalitás, a köztesség, a vég és a kezdet nyugtalanító összemosódása jelenik meg, ami értelmetlenné teszi a bosszúállás Hamletre rótt köteleességét. A halálhoz Lévinas gondolkodásában is a léten túli liminalitása kapcsolódik: „A szakaszosság vagy a halál intervalluma a lét és a semmi között elhelyezkedő harmadik fogalom.”⁷⁶ A vers utolsó mondataiban az *egyetlen* motívuma mellé a kettő dualitása kerül, amelyből az *egy* még mindig levezethető, de azt, amit a beszélő keres, a léten túli pluralitását, csak a legkisebb természetes szám, a 0 jelölheti. A halálhoz kapcsolódó köztesség Lévinas szerint nemcsak a szorongás, hanem a remény tere is, amelyet egy Tandori életművében később különösen fontosá váló latin mondással a lélegzethez köt: „A remény nem úgy járul a halálhoz, mint holmi *salto mortale*, logikai következetlenség: a remény az a mozgástér, ami a halni készülő szubjektum számára adódik a halál pillanatában. *Spiro-spero*. A halál felvállalásának képtelenségét a *Hamlet* tárgyalja ki részletesen. A semmi lehetetlen.”⁷⁷

⁷⁶ Uo., 40.

⁷⁷ Emmanuel LÉVINAS, *Az idő és a másik*, ford. GULYÁS Péter, Világosság 2007/10., 52.

Tandori a *Töredék Hamletnek* második kiadásának utószavában a „nem ismert tartományt”, amely Shakespeare-nél a halálhoz kapcsolódik, az alteritás belső tereként említi, amely nyitottságát tekintve a külső befelé fordításának is tekinthető. A szubjektum utazóként, nomádként mozog a Másik közegében, amely kívülről és belülről is körülveszi, vándorlása során folyamatosan változik, más lesz, mégis ugyanaz marad: „A »nem ismert tartomány«, ld. Hamlet Wittti-elemét, vagy fordítva, ott van az emberben, ott utazó ő, abból vagy megtér, vagy nem. A trióban jelzett kísérlet megtörtént. Annyi elmondható róla, hogy Szpéróék és Főmedvéék létrejöttek általuk, ennél több akarható-e?”⁷⁸ Tandori az alteritás kérdését ebben az esetben is Wittgenstein határ-fogalmának elmozdítása felől közelíti meg, aki szerint a halál nem az élet, hanem a belátható, megismerhető világ végét jelöli ki, és ilyen értelemben a maga időtlenségében a mozgásban lévő szubjektivitás születésének tere: „Életünk éppúgy vég nélküli, ahogy látóterünk határ nélküli.”⁷⁹ Tandori a *Nyers*-ciklus kapcsán a madarakra és medvékre, az életmű későbbi alakulására utal, amelyet egyszerre jellemez a visszavonultság és a kapcsolatok pluralitása. Ahogy a korábbi verselemzések megmutatták, az egyedüllét társasságának kérdése a nyelvi viszonyok fenntartásának feltételeként már a *Nyers* és a *Személy* című versekben felvetődik, Tandori költészetének alapmotívumai tehát kezdetleges formában már az első kötet megírásának idején kirajzolódnak.

⁷⁸ TANDORI, *Harmincöt év után*, 115.

⁷⁹ WITTGENSTEIN, *Logikai-filozófiai értekezés*, 88.

Álláspont*

Kassák vitái az osztálytudatról a mozgalomban és a bíróságon

DOBÓ GÁBOR

MNMKK – Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum
tudományos munkatárs
dobo.gabor@pim.hu
ORCID 0009-0005-2238-4003

A B S Z T R A K T

A magyar avantgárd kutatásában mindig is kiemelt figyelmet kapott Kassák Lajos 1920 és 1926 közötti emigrációs időszaka, amely periódusban folyóiratszerkesztőként jelentős szereplője volt a modern művészet transznacionális hálózatainak. Az ezt követő budapesti korszakát elsősorban mint a szürrealizmus hazai változatának megteremtésére irányuló törekvést, majd az 1928-tól induló Munka körét mint a munkáskultúra, a modern életmódkísérletek és az avantgárd művészet ötvözésére tett erőfeszítést elemezték. Azonban keveset tudunk a bécsi és a budapesti időszak közötti (disz)kontinuitásról. Tanulmányomban eddig ismeretlen levéltári források bevonásával azt vizsgálom, hogy a hazatérő Kassáknak milyen egyezkedési folyamat során kellett egyrészt bebizonyítania politikai ártatlanságát egy, a bethleni konszolidáció kontextusában értelmezendő jogi eljárás során. Másrészt, hogy miként tudta meggyőzni reménybeli szövetségését, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetését arról, hogy támogassa hazatérését. Hipotézisem szerint túl a jogi és politikai dimenzión, a körülbelül 1924-től 1933-ig tartó időszaknak Kassák számára elméleti tétje is volt: az osztálytudat kérdése. A problémakör az egyezkedési folyamatban is fontos szerepet játszott. Hogyan védekezett Kassák a bíróságon az osztálytudattal legkomplexebben foglalkozó, 1924-ben kiadott *Álláspont* című füzetével kapcsolatban indított eljárásban? Hogyan és miért vitázott a kérdésről a szociáldemokrata sajtóban? Miként lehet újraolvasni avantgárd és posztavantgárd folyóiratait e felől a fogalom felől a Mától a Munkáig? Tanulmányomban azt mutatom be, hogy milyen erősen formálta egymást elmélet (vagyis az osztálytudattal és az avantgárd művészettel kapcsolatos koncepciók) és gyakorlat (vagyis az említett egyezkedési folyamat) ebben az időszakban a teoretikus, a hazatérő politikai emigráns, a folyóirat-szerkesztő és a közösségépítő Kassáknál.

* A tanulmány a *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái* című OTKA-pályázat keretében készült. Az FK 139325 azonosító-számú projekt fogadóintézménye a MNMKK – PIM – Kassák Múzeum.

Kassák Lajosnak annak érdekében, hogy Bécsben töltött politikai emigrációjából hazatérhessen Budapestre, kényszerű egyezkedésbe kellett lépnie a magyarországi jogi-politikai hatalommal.¹ Ez azonban nemcsak kompromisszumok és lemondások sorozatát jelentette, hanem tanulási folyamatot is. Szerves fejlődésről, adaptációról és irányzatának folyamatos újrastrukturálásáról beszélhetünk. Ennek folyamán alakította ki stratégiáját, amelynek köszönhetően a be- és kitiltások, elkobzások és sajtóperek ellenére is az avantgárd folyóiratainak szívós és egyben rugalmas működtetését sikerült megvalósítania.

A tanulmányban egyrészt arra keresem a választ, hogy a hazatérő Kassáknak milyen egyezkedési folyamat során kellett bebizonyítania politikai ártalmatlanságát a hatalom számára. Másrészt, hogy miként tudta meggyőzni reménybeli támogatóját, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségét arról, hogy megjelenése a nyilvánosságban nem veszélyezteti a parlamenti baloldal pozícióit a kényes belpolitikai helyzetben. Nehezebben megragadható, de legalább ilyen fontos kérdés volt az MSZDP számára, hogy Kassák visszatérése a hazai közegbe nem lazítja-e fel a párt hátszínjének kulturális (esztétikai és életmódbeli) normáit. Elemzem, hogy miként hatottak egymásra Kassák hazatérése során a jogi, a politikai és az esztétikai dimenziók. A történet legnagyobb horderejű tanulságát mégsem abban látom, hogy Kassák hazai pozíciója heteronóm módon stabilizálódott, hanem abban, hogy ennek az időszaknak a rejtett középpontja az akkori baloldalra jellemző módon – végső soron – egy filozófiai koncepció volt: Kassák saját értelmezése az osztálytudat kérdéséről. Hipotézisem szerint ez a téma már a forradalmak bukása után, és még az 1930-as évek elején is központi jelentőségű volt számára. Amellett érvelek, hogy Kassák osztálytudat-koncepciója az 1924 és 1933 között tartó időszakban mindvégig vezérfonalként szolgált munkájához, függetlenül attól, hogy mennyi lehetősége volt annak tényleges követésére. Ugyanakkor a történeti esetlegességek – ideértve a cenzurális viszonyokat és a nyilvánosság korlátozásának más módjait – és Kassák állhatatos alkalmazkodása ezekhez magát az elméletet is alakították, amint ez aktuális folyóiratában és csoportjainál nyomon követhető.

Hazatérni hova?

A visszatérő emigránsok választásai és perspektívái

Kassák hazatérését érdemes folyamatként felfognunk, amelynek áttekintéséhez vissza kell térnünk Kassák bécsi tartózkodásának kezdetéig. Valószínűleg attól fogva, hogy a Tanácsköztársaság bukása után, az ellenforradalmi rendszer megtorlásaitól

¹ Kassák valamikor 1926. november 3. és 10. között tért haza. A Bécsi Magyar Követség által kiállított arcképes hazatérési igazolvány az előbbi dátumon kelt, és az utóbbi napig volt érvényes. Az iratot a Kassák Múzeum őrzi (2011-től megtekinthető az állandó kiállításban). A Nádass Józsefnek 1926. október utolsó napjaiban írt levél, valamint az 1926. november 19-i ügyészségi kihallgatási jegyzőkönyv alapján a hazatérés napja minden bizonnyal 1926. november 5-e, péntek lehetett. Kassák Lajos – Nádass Józsefnek, [1926. október vége] = KM-lev. 2000, a Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum archívuma (a továbbiakban: KM-lev. és KM-an.); BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

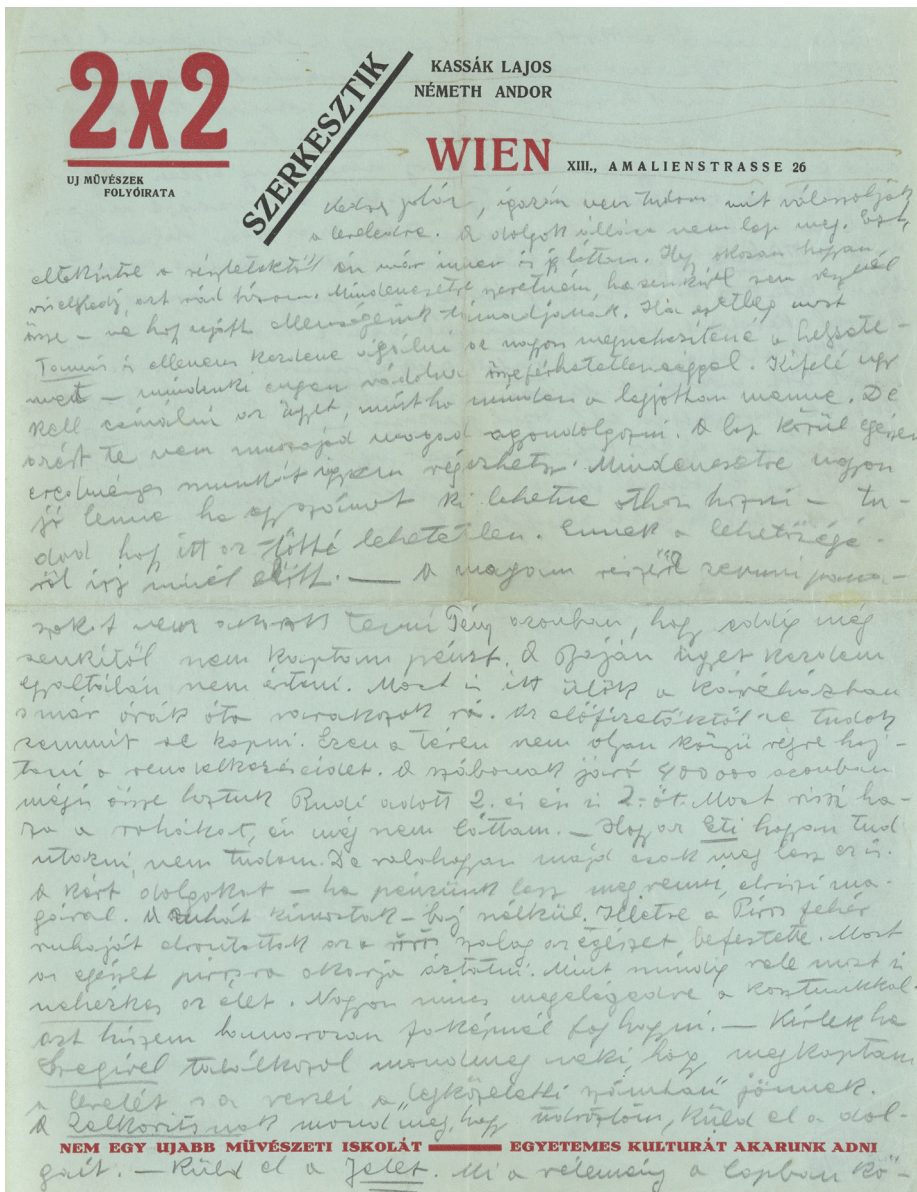
tartva 1919 és 1920 fordulóján emigrált Magyarországról, vagy, ahogy a hazatérési igazolvány pecsétjén olvashatjuk, „rendeletellenesen távozott”,² haza akart térni. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen a szorosabb és megengedőbb definíció szerint is az emigráns a hazájából politikai okokból távozni kényszerülő személyt jelenti.³ Ha pedig kényszerű elutazásról beszélünk, akkor az implikálja, hogy az érintett, amint erre reális lehetősége nyílik, szuverén döntése alapján hazafelé fog törekedni. Ez nagy vonalakban Kassákra is igaz, bár az ő helyzete ennél bonyolultabb volt. Közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után sokakkal egyetemben arra számított – és ez ekkor nemcsak kommunista remény, hanem széles körben osztott antikomunista félelem is volt –, hogy a forradalmi hullám ismét eléri Magyarországot. Kassák egy 1920-ban írott levelében azt tervezgette, hogy hamarosan a második proletárdiktatúrába (vagy ahogy a résztvevők egymás közt frivol módon hívták: „diki-be”) tud majd visszatérni. Így fogalmazott Kassák: „Igaz, most határozgatom rá magam[,] hogy egy hosszabb munkát próbáljak meg a Művészet és Forradalom címen. Ez már régebbi tervem, és mielőtt még új dikibe haza kerülünk készen szeretnék vele lenni. No majd meglátjuk.” A Mihályi Ödön költőtársának írott küldemény további érdekessége, hogy abban talán a tanulmányban bővebben tárgyalandó *Álláspont* című szöveg elődjére utal. A *Művészet és forradalom* című, valószínűleg végül nem publikált manifesztum ekkor még egy új forradalmi rendszer programját körvonalazhatta⁴ – szemben az *Álláspont*tal, amely már a forradalom kudarcának okait elemzi. A későbbiekben, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a közeljövőben nem fog bekövetkezni a világforradalom, Kassák hazafelé törekvésének a fő motivációja szerényebbé vált, és abban találta meg, hogy ismét közeget teremtsen az avantgárd kultúrának. Erre valódi lehetőséget Magyarországon látott. A közösségépítés szándéka rajzolódik ki mind emigrációbeli publikációiból, mind korabeli magánlevelezéséből – ideértve a pályakezdő költők felé forduló figyelmét, az együttműködés keresését, valamint a magyarországi modernista művészeti szcéna folyamatos monitorozását. Korábbi és későbbi lapjainak történetéből következtethetünk arra, hogy az új belépők (pályakezdők, nem professzionális művészek) bevonása és fluktuációja a Kassák-folyóiratok motorja volt. Az ebből adódó dinamika azonban feltételez egy viszonylag széles, a potenciális közreműködőket is magában foglaló olvasóközönséget, amely az egyre szűkülő, bennfentesebbé és zártabbá váló bécsi emigrációban fokozatosan megszűnt.⁵

² Bécsi Magyar Követség, *Hazatérési igazolvány*, 1926. november 3. = KM-an. 19/11.

³ *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*, szerk. John NEUBAUER – Borbála Zsuzsanna TÖRÖK, De Gruyter, Berlin, 2009, 9.

⁴ Összhangban Kassák ekkor írott hasonló témájú, de rövidebb szövegeivel, így például: KASSÁK Lajos, *An die Künstler aller Länder!*, *Ma* 1920/1–2., 2–4 (1920. április 15-re datálva). Megjegyzendő, hogy *Művészet és forradalom* címen tesz közzé Adolf Behne művészeti és építészeti írótól egy szöveget a *Ma*: 1920/4., 43–49, ford. BORTNYIK Sándor. Kassák az *Álláspont* 1924-es megjelenéséig számos további, rövidebb programszöveget közölt, elsősorban a *Mában*, amelyben művészet és forradalom viszonyát tárgyalta.

⁵ A hazatérés szándékáról és motivációiról 1926 tavaszán Kassák explicit módon is írt Osvát Ernőnek: „az én meggyőződésem, az emigráció elejétől fogva, hogy minden ember iparkodjon minél előbb

Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925. június–július] = KM-lev. 378/13
 (MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum)

hazakerülni – ha valaki szocialista, annál inkább.” Kassák Lajos – Osvát Ernőnek, 1926. augusztus 9. A levél magánygyűjteményben volt, amikor Sasvári Edit felhívta rá a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. A dokumentum jelenleg lappang. A levélközlések esetében egyes jellegzetes nyelvi megoldásokat megtartottam, de helyesírásukat a könnyebb olvashatóság kedvéért modernizáltam. Szövegű közlésüket a kritikai kiadásban végezzük el.

Bárhogy is, az az érzés, hogy Bécsben megszűnőben van az avantgárd közege, és az a remény, hogy Budapesten viszont felépíthető lenne egy új közösség, felerősítette Kassák hazatérési szándékát.⁶ Kassáknak az avantgárd miliő kérdése elsődleges volt, hiszen nemcsak egyéni író- vagy művészkARRIERE aspirált, hanem mozgalmárszervezői szerepre is. Ekkor úgy tűnt, hogy ennek legkézenfekvőbb módja az, hogy Magyarországra visszatérve, a „fiatalokat” összefogva, trendformáló avantgárd csoportot hozzon létre. Miközben hazatörekedett, világosan látta a saját, avantgárd lapszerkesztői pozíciójába kódolt ellentmondást: a magyarországi szellemi életet leíró legenyhébb kifejezése ekkor a „sivatag” volt.⁷ Már emigrációja idején attól tartott, hogy hazatérve, bár ismét stabilizálja helyzetét, egyidejűleg elveszti a nemzetközi tájékozódás képességét. Akár veszteségként, akár adaptációként értelmezzük a folyamatot, tény, hogy a Ma modellje egy törekeny egyensúlyi állapotban működött jól: a néhány évig pezsgő bécsi magyar emigrációban.

⁶ Számos helyet lehetne idézni korabeli levelezéséből, amelyek jövőbeli magyarországi lapszerkesztői ambícióit tükrözik. „Az én ügyeim otthon formálisan elévültek és így egy hónapon belül Pestre megyek. Ott elülről kezdem a dolgot. Lapot fogok csinálni és számítok a maga munkásságára is. [...] De lehet, hogy Pesten megint össze lehet egy valamire való csoportot hozni. Ha ezt sikerül megcsinálnom, talán magának is némi új energiát ad majd. De így is és addig is dolgozzon. Küldje el eddigi munkáit. Gyűjtöm az anyagot. Komoly és szép lapot szeretnék összehozni.” Kassák Lajos – Reiter Róbertnek, [1926 ősz]. Közli: BALÁZS Imre József, *Kassák Lajos és Reiter Róbert, Tiszatáj 2017/12.*, 57–64. Lásd továbbá: SZEREDI Merse Pál, *Kassákizmus. A MA Bécsben (1920–1925) = Művészet akcióiban. Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig (1915–1927)* szerk. BALÁZS Eszter – SASVÁRI Edit – SZEREDI Merse Pál, PIM – KM – Kassák Alapítvány, Budapest, 2017, 105–140. (Az avantgárd és folyóiratai 3.)

⁷ Erre szintén számos helyen utal. Kétségeiről egy szűk válogatás alapján is képet nyerhetünk. Például: „úgy érzem[,] mégis csak haza kellene menni. Bár az egész társaságot nagyon utálok. Milyen szörnyen reménytelen ez az egész helyzet.” Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925. június–július] = KM-lev. 378/13. Keltezi és közli: CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos levelelőadójából, Új Symposium 1979/1.*, 3. Vagy máshol: „fogalmam sincs róla ugyan, hogy mit fogunk otthon [Budapest] csinálni – de itt [Bécsben] nincs tovább életlehetőségünk. Nem mondhatnám valami fényes jövő vár rám, de lehet, ha én nem is[,] de te tudsz majd valami munkát kapni. Beláthatod, hogy az én irodalmam szart ér. Én magam részéről már rég be láttam [sic!], hogy fenét se érek. De mért is győztelek én meg erről még téged is.” Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925 karácsonya előtt] = KM-lev. 2031/6. A források azt mutatják, hogy a Budapesten is mozgó Simon Jolánnal gyakran erősítették is egymásban a hazai közzeggel szembeni szkepszisüket. „Sivatag ez fiam! De még se [sic!], mert a sakálók ordításától van tele a levegő.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. április 10. után] = KM-lev. 2063/118.; „Itt [Budapest] tudod fiam, hajszálnyira olyan a művészi, mint a politikai élet, gyökeréig rohadhat [sic!] és hacsak egy lehetősége lenne sorsodat másképpen megoldani, bizony lebeszelnék a hazajövetelről. Most már egész tisztán látom[,] itt változást művészetben csak egy teljes rendszerváltozás hozhat. Itt gyökerében van minden elromolva. [...] még azokba sem lehet valami érdeklődést bele rázni, akik különben [sic!] nem igénylik az itt jelenlevő rosszat. Úgy járok itt hetek óta[,] mintha temetőben járnék, mindennek és mindenkinek, hullá szaga van. Teljes közöny az egész vonalon. Szinte az az érzésem sokszor, hogy itt megszűnt minden kulturális fejlődésnek még a lehetősége is. Még, aki szeretne is valamit, valami mást itt megteremteni, az is csak úgy tudja elgondolni ezt, hogy össze akarja egyeztetni az itt élő pocsolya művészettel. Mintha bizony, ha egészséges anyagot összepárosítunk beteg anyaggal, attól az a beteg, de nem is beteg, hanem dög szagú hullá, megegészségesedne. Persze, hogy az egészséges döglik bele, mint ahogy itt minden új művészi próbálkozás, ebbe dögölt bele.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. április 27. előtt] = KM-lev. 2063/126.

Ismeretlen fotós, *Kassák Lajos és Simon Jolán*, [Bécs, 1925], 53 × 54 mm, KM. F. 81.10
(MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum).

Kassák hazatérésének megszervezése már 1924 körül elkezdődött, és nyomós érveket lehet felsorakoztatni amellet, hogy integrálódása a hazai közegbe még 1926 után is évekig tartott. A történet két párhuzamos, de különböző logika szerint működő, és ezért jól elkülöníthető adminisztratív-jogi-politikai, illetve kulturális-szimbolikus szálon futott. Ebben a viszonyrendszerben dönt el, hogy Kassák egyáltalán hazajöhet-e Magyarországra; és ha igen, indul-e eljárás ellene, és ha igen, esetleg bebörtönzik-e. Kassák perspektívájából nyilvánvalóan ezek voltak az akut kérdések, és ez a Franz Kafka-i fordulatokban bővelkedő eseménysor jelentősen formálta Kassák tervezett magyarországi programját, művészi és közéleti szerepének újragondolását is.

A bethleni konszolidáció viszonya a „vörös emigrációhoz”

Mit tartogatott Kassák számára a bethleni konszolidáció, amelyhez már hazaérkezése előtt, Bécsben viszonyulnia kellett, onnantól kezdve, hogy megtette az első konkrét lépéseket visszatérésének megszervezésére? Milyen feltételek mellett térhetek haza az 1919-es emigránsok, köztük Kassák? A rendszer a háborút, a forradalmakat és a fehérterrort követő demobilizációra, vagyis mind katonai, mind kulturális értelemben vett leszerelésre épült, visszaszorítva, illetve folyamatos egyezkedésekre vonva jobb- és baloldali ellenzékét. Mindez kihatott Bethlenéknek az 1919-es emigráció szereplőivel kapcsolatos politikájára is. A Bethlen-éra saját politikai identitását az 1919-es eseményekkel, valamint az 1920-as években is aktív „vörös emigrációval” szemben konstruálta meg. Ennek nemcsak mélyreható kulturális hatásai voltak Magyarországon,⁸ hanem a sajtókörnyezetet is meghatározta annak a közkeletű vélekedésnek megfelelően, amely szerint a forradalmak kitörésében kulcsszerepe volt a sajtónak a „tömegekre” ható közvetlen mozgósító erejének.⁹ Mindez a kormány emigránspolitikáját is formálta.

Az emigránsok visszatérésének lehetőségeit nem egy mindenkire egyformán érvényes, általános amnesztiatörvény alapján szabályozták, hanem egyéni elbírálás és alkuk szerint döntöttek arról, kit fogadnak vissza és milyen alapon. Többek között kül- és belpolitikai tényezők is szerepet játszottak abban, hogy kisebb csoportok vagy egyes szereplők amnesztiában részesülhettek. Külpolitikai síkon a kormány amnesztiapolitikája a rendszer azon törekvésével függött össze, hogy a győztes nagyhatalmak felé egy gazdaságilag és politikailag stabil, demokratizálódó berendezkedés képét mutassa. Ezzel részben a békekötéseket megelőzően hangoztatott (igaz, a tárgyalások során a gyakorlatban hamar figyelmen kívül hagyott) wilsoni elvekhez kapcsolódott, amelyeknek az utódállamok demokratizálódása volt az egyik sarokpontja.¹⁰ Másrészt Bethlenék engedékenyebb emigrációs politikájukkal a húszas évek második felének gazdasági fellendülését megalapozó 1924-es népszövetségi kölcsön felvételéhez reméltek jobb pozíciókat szerezni.¹¹ A kormánynak egyensúlyoznia

⁸ A diskurzus talán a legkidolgozottabb formában (ideértve annak inherens antiszemitizmusát is) a következő, gyakran hivatkozott forrásban vizsgálható: MÁLYUSZ Elemér, *A vörös emigráció*, Attraktor, Máriabesnyő, 2013 [Napkelet, 1931]. A könyv a már a húszas évek elején létező narratívákat mozgósított, keletkezése is erre az időszakra nyúlik vissza. Az avantgárd képviselőiről külön is ír. Erről, és a kérdés tágabb kontextusáról lásd: CSUNDERLIK Péter, *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*, Napvilág, Budapest, 2019.

⁹ Részletesen lásd: SIPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, Argumentum, Budapest, 2011.

¹⁰ Balázs TRENCSENYI – Michal KOPEČEK – Luka Lisjak GABRIJELIČ – Maria FALINA – Mónika BAÁR – Maciej JANOWSKI, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating Modernity in the ‘Short Twentieth Century’ and Beyond, Part I: 1918–1968*, Oxford University Press, Oxford, 2018, 67.

¹¹ A népszövetségi kölcsön politika- és gazdaságtörténeti kontextusáról, ezen belül a magyar belpolitikára gyakorolt hatásáról lásd elsősorban: ROMSICS Ignác, *Bethlen István*, Osiris, Budapest, 1999, 236–239. A kölcsönt „belpolitikai feltételek nélkül” bocsátották ki, ugyanakkor Anglia informálisan

kellett az emigránsok hazatérését szorgalmazó, tömegbázissal és parlamenti képviselettel is rendelkező MSZDP, valamint az enyhébb emigránspolitikát elutasító, Gömbös Gyula-féle Magyar Nemzeti Függetlenségi (közkeletű nevén: Fajvédő) Párt között. Utóbbi 1924-től – részben éppen a népszövetségi kölcsön körüli viták során – vált ki és lett a kormány jobboldali ellenzéke. Egy-egy személy vagy emigráns csoport hazatérése heves sajtópolémiát és parlamenti vitákat gerjesztett, és belpolitikai ütőkártya lett akár nagyobb horderejű ügyekben is. A gyakran nagypolitikai téttel, ellentétes érdekek között lavírozó hazatérők sorsa a fentiekből következően előre megjósolhatatlan módon és egyéni alkuk mentén alakult – mint Kassák esetében is.

Paktum és amnesztia között: a szociáldemokrata párt emigránspolitikája

Belpolitikai síkon a Kassák hazatérését is meghatározó emigrációs politika volt a Bethlen-kormány és az MSZDP közötti egyezkedés egyik kulcskérdése. Bethlenék belátták, hogy a százezres nagyságrendű tagsággal rendelkező, kiterjedt szakszervezeti háttérrel és más (kulturális és sport) munkásszervezeti infrastruktúrára támaszkodó szociáldemokrata tömegpárt nélkül képtelenség a rendszer stabilizálása.¹² Ráadásul a Trianon utáni években különösen sérülékeny gazdasági szerkezetű országban a szervezett munkásság, amelynek nagy részét a párt képviselte, erős érdekérvényesítési képességgel rendelkezett, és ez hamar kiderült a forradalmak után szórványosan jelentkező, de hatásosnak bizonyuló, és emiatt nagy erővel elfojtott vasutas- és bányászsztrájkokból is.¹³ Mindezt belátva a miniszterelnök, valamint

---

kérte Bethlent a szabadságjogok tiszteletben tartására – anélkül azonban, hogy alapvető demokratizálódást várt volna el. Ezután „1924 őszén a kormány feloszlatta az internálótáborokat, és lehetővé tette, hogy az 1919 őszén emigrált »kisebb bűnösök« szabadlábban védekezhessenek”. (Uo., 236.) Ezt maga Bethlen így fogalmazta meg vonatkozó parlamenti felszólalásában: „Amennyiben az illető a kedvezményt megkapja, szabadlábban védekezhetik s amennyiben pedig a bíróság az illetőt érdemesnek tartja az amnesztiaára, előterjesztést tehet ebben a tekintetben az illetékes faktorhoz. Itt tehát egyéni amnesztia mindég lehetséges oly módon, hogy az illető hazatérve szabadon védekezhessék a vele szemben felhozott vádak ellen. [...] Aki önmaga hibáján kívül elkövetett csekélyebb hibák folytán került a külföldre, ott nem követett el és ma sem követ el olyan tényeket, amelyek kifogás alá eshetnek, nyugodtan hazajöhet. Előkelő politikai szerepet itt játszani nem fognak, de polgári foglalkozásukhoz hozzáláthatnak és kenyerüket megkereshetik.” (A nemzetgyűlés 315. ülése 1924. évi október hó 8-án, szerdán, Nemzetgyűlési Napló, XXVI., 1924, 91.) Lásd továbbá: ZEIDLER Miklós, *Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között = Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*, szerk. ROMSICS Ignác, Osiris, Budapest, 2002, 162–205.; Gróf Bethlen István és kora, szerk. NAGY Zsejke, Osiris, Budapest, 2014, különösen Tomka Béla tanulmánya; ROMSICS Ignác, *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*, Helikon, Budapest, 2017, 116–122.

¹² Erről és európai kontextusáról lásd: TRENCSENYI et al., *I. m.*, 121–122. A szociáldemokrata mozgalmi és (a hol ezen belül, hol emellett működő) kulturális háttéréről átfogóan lásd: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, főszerk. VARGA Lajos, Napvilág, Budapest, 1999; K. HORVÁTH Zsolt, *Szociáldemokrácia Magyarországon: politika, mozgalom, kultúra*, Új Egyenlőség 2017. november 5., <https://ujegyenloseg.hu/szocialdemokracia-magyarorszagon-politika-mozgalom-kultura/> (Hozzáférés: 2024. június 13.)

¹³ BALONCZY Balázs, *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*, Jaffa, Budapest, 2020.

a szociáldemokraták jobbszárnyához tartozó, a munkásszervezetek által delegált Peyer Károly az 1921 végén folytatott titkos tárgyalások során aláírták az úgynevezett Bethlen–Peyer-paktumot.¹⁴

A titkos paktum egyrészt zsarolási eszköz volt a hatalom kezében – egészen addig, amíg 1924 végén a Népszava szinte teljes terjedelmében nyilvánosságra hozta. Másrészt a szöveget valójában mindkét fél csak tárgyalási alapnak tekintette. Míg a szociáldemokrata vezetés eredetileg a jegyzőkönyv szerint is általános amnesztiát követelt, addig a kormány csak egy névjegyzék alapján történő, egyéni elbírálásokra lehetőséget adó szűk mozgásteret nyitott ahhoz, hogy a Kassákhhoz hasonlóan a Tanácsköztársaság miatt emigráltak hazajövetelét lehetővé tegye.¹⁵ Így az MSZDP emigránsügyben folyamatos egyensúlyozásra kényszerült, hiszen az előbb említett befolyásos politikusok szintén az emigránsok általános amnesztiáját követelték, és ilyen értelemben gyakorolt nyomást a pártvezetésre a párt hazai tömegbázisa is.¹⁶

Mi volt ennek az egyensúlyozásnak a módja és a szereplők hazatérésének koreográfiája az 1920-as évek közepén? Az egyes esetek rendkívül eltérőek lehettek, azonban a vezető szociáldemokrata politikus, Weltner Jakab, valamint Kassák hazatérésének története figyelemre méltó hasonlóságokat mutat. Weltner alakját azért is érdemes felidézni, mert, amennyire ez a forrásokból kikövetkeztethető, kulcsszereplője lehetett Kassák hazatérésének. Weltner az MSZDP magas rangú funkcionáriusa,

¹⁴ A paktumról és belpolitikai következményeiről lásd: ROMSICS Ignác, *Bethlen István életpályája = Gróf Bethlen István és kora*, szerk. NAGY Zsejke, Osiris, Budapest, 2014, 21–23. Továbbá: GYÁNI Gábor, *Társadalom és szociálpolitika = Uo.*, 97–107.; ROMSICS, *Bethlen István*, 285.; IGNÁ CZ Károly, *100 éve kötötték meg a „Bethlen–Peyer-paktumot”*, pti.merce.hu, 2021. december. 22., <https://pti.merce.hu/2021/12/22/100-eves-a-bethlen-peyer-paktum/> (Hozzáférés: 2024. június 13.) A paktum nyilvánosságra hozatalát az emigrációból frissen hazatért Weltner Jakab szorgalmazta (6 ekkor a Népszava tényleges szerkesztője volt, igaz, nem hivatalosan). Lásd: [N. N.], *A „paktum”*, Népszava, 1924. december 31., 3–7. A megegyezés elé az újság magyarázatot is fűzött, amelyben azt hangsúlyozták, hogy „a pártvezetőség soha egy pillanattig sem tartotta magára nézve kötelezőnek ezt a jegyzőkönyvet”. (Uo., 3.) Az emigránsokkal kapcsolatban pedig kiemelik, hogy „egy pillanatra sem szakítottuk meg emigrációban élő amaz elvtársainkkal az összeköttetést, akiket ez a mozgalom magáénak vall, akik ebből a mozgalomból nőttek ki.” (Uo., 4) Az Összefoglaló jegyzőkönyv teljes terjedelmében fennmaradt: MNL OL K 808, *Miniszterelnökség. Bencs Zoltán miniszteri tanácsos iratai*. 38. öe. A megegyezést 2011. december 22-én, a 90. évfordulón közzétette a Politikatörténeti Intézet: http://www.polhist.hu/old/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=142&Itemid=4&year=2011&month=12&day=22&uid=393fc05fec45d2de47799a482a534c6 (Hozzáférés: 2024. június 13.) A kérdésről lásd: SÍPOS Péter, *Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944)*, Gondolat, Budapest, 1988, 14–67.

¹⁵ „Hajlandó a kormány a szociáldemokrata munkásság részéről bemutatandó névjegyzék alapján megvizsgálni és esetenként kegyelmet eszközölni ki mindazon egyének részére, akik a nemzetgyűlés összeülétség izgatás vagy sajtóvétség címén elítéltek, illetve bűnvádi eljárás alá vonattak, ha az igazságügy-miniszter a beigazolt körülmények alapján annak méltányosságát fennforogni látja” – írják a paktum 6., amnesztiáról szóló pontjában.

¹⁶ A szociáldemokrata párt belső ellenzékéről és a legitimitás kérdéséről lásd például: KONOK Péter, *A Munka-kör szellemi, politikai háterszága*, Múltunk 2004/1., 245–257, különösen: 248.; VARSÁNYI Erika, *Az MSZDP munkás kulturális egyesületeinek tevékenysége a két világháború között = A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, főszerk. VARGA Lajos, Napvilág, Budapest, 1999, 297–307, különösen: 302–305.

a Népszava termékeny szerzője és a tömeggyűlések népszerű szónoka volt. A Tanácsköztársaság bukását közvetlenül követő, a mindössze öt napig hivatalban lévő, a szociáldemokraták centrista és jobbszárnyához tartozó politikusaiból álló Peidl-kormány (az úgynevezett „szakszervezeti kormány”) kiküldöttjeként Bécsben az antant megbízottjaival tárgyalt a békekötésről – innen már, tartva az ellenforradalmi megtorlásoktól, nem tért haza.¹⁷ Bécsben Weltner bohém, kávéházi életet élt, Kassák körét kifejezetten kereste, az írók állítólag pénzzel is támogatta (egy ideig virágzó bélyegkereskedést vezetett).¹⁸ Hazatérését – Kassákhhoz hasonlóan – 1924-ben kezdte el megszervezni, természetesen a szociáldemokrata párton keresztül, amely azonban kezdetben vonakodva segített neki, mert a szociáldemokrácia jobbszárnyához tartozó vezetés tartott a tőlük összességében balra álló tagság körében népszerű politikai hazatérésétől.¹⁹ Weltner közben igyekezett maga mellé állítani a közvéleményt, többek között a Népszavának adott interjúkban.

Emigránsügyekben a párt támogatása azért is volt határozatlan, mert – Weltner esetében csakúgy, mint Kassákéban – a szervezetnek azzal is számolnia kellett, hogy minden egyes, a titkos paktum értelmében egyéni elbírálás alapján hazahozott volt emigránsnak politikai ára van – és nem csak a Magyarország és az Új Nemzedék a kormányt és a baloldalt egyaránt támadó cikkei miatt. A Bethlen–Peyer-paktumból is kiderült, és ezt a gyakorlat is igazolta, hogy a hatalomnak számos eszköze volt arra, hogy a szociáldemokraták követeléseit kordában tartsa. Közvetve vagy közvetlenül az emigránsok körüli csatározásokkal függtek össze a Népszava ellen elrendelt korlátozások: 1924 és 1928 között megvonták a kolportázs jogát, vagyis nem árusíthatták az utcán; illetve a lap munkatársai ellen 1925 és 1927 között több mint négyszáz bűnvádi eljárást indítottak.²⁰ Weltnerrel szemben – és nem ő volt az egyetlen – minden ígéret ellenére, hazatérése után szintén jogi lépéseket tettek az *Egységokmány* aláírása miatt (a vád felségsértés és lázadás büntette volt), és az eljárást csak 1930-ban szüntették meg.²¹

Közben Weltner átalakította a lap kulturális arculatát: az addig a túlnyomórészt a hagyományos „szocdem lírából” merítő újság nyitottá vált a modern irodalomra, sőt annak köszönhetően, hogy Weltner rendszeresen feltűnt a bécsi kávéházak magyar művészemigrációjának asztalainál, az avantgárdra is.²² Kassák is még Bécsből

¹⁷ WELTNER Jakab, *Forradalom, bolsevizmus emigráció*, szerzői kiadás, Budapest, 1929. Lásd továbbá: VARSÁNYI Erika, *Weltner Jakab életútja*, Kossuth, Budapest, 1988, 115.

¹⁸ *Uo.*, 124.

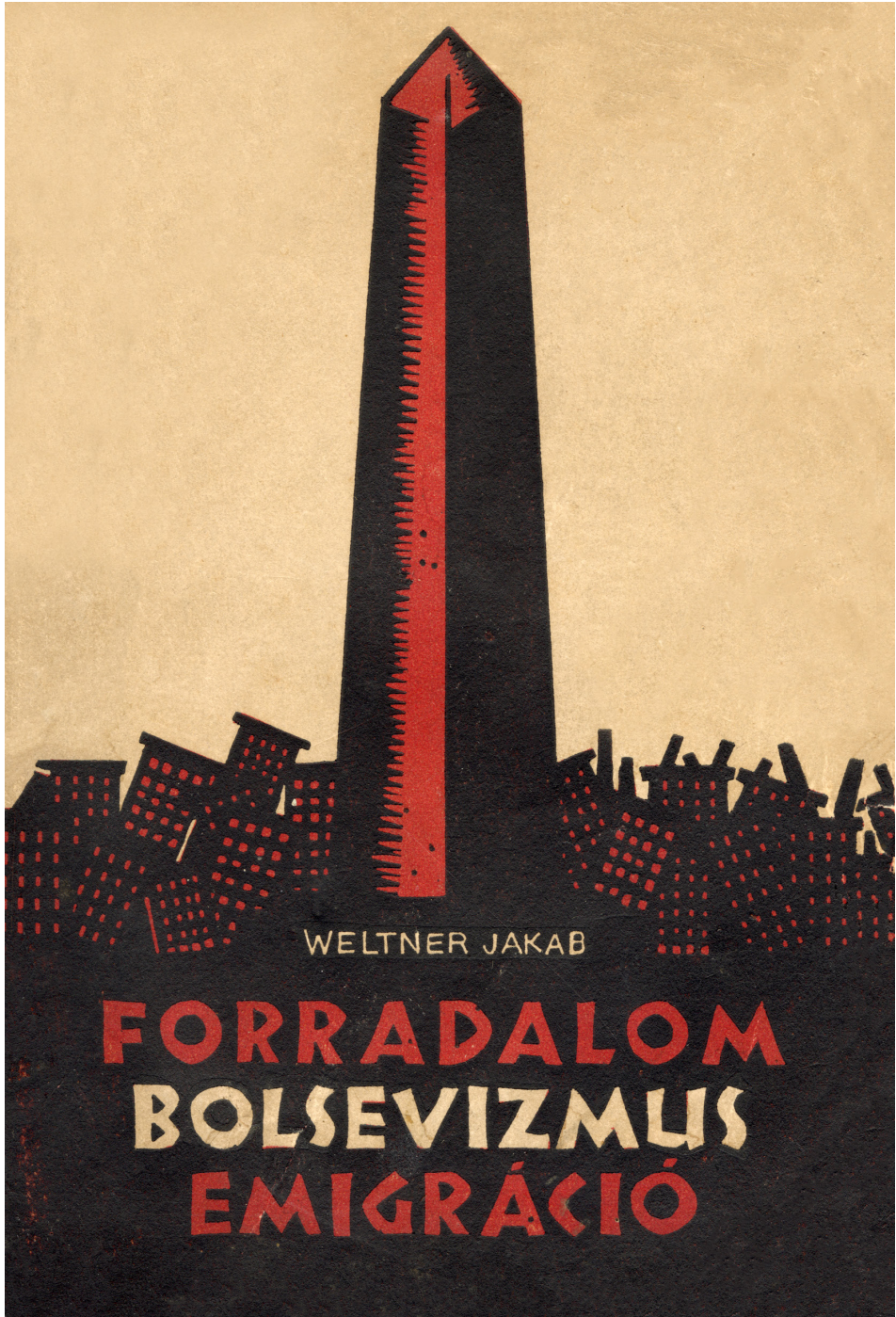
¹⁹ *Uo.*, 128.

²⁰ A következő munkák kritikával kezelendők, de az általuk idézett források miatt fontosak: RÉVÉSZ Mihály, *A Népszava története*, Népszava kiadás, Budapest, 1945², 35–36.; SZILÁGYI János, *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, Akadémiai, Budapest, 1979, 36–37.; VARSÁNYI, *Weltner Jakab életútja*, 170–175.

²¹ VARSÁNYI, *Weltner Jakab életútja*, 146–163. (Lásd az első hivatkozott oldalon a per megindításának körülményeit, az utolsón a pertörlés tényét, közte pedig az eljárás és az azt kísérő sajtóviisszhang rekonstruálását és értelmezését.)

²² SZILÁGYI János, *I. m.*, 58–74.; SZOLLÁTH Dávid, *Epigonizmus és munkásmozgalmi közköltészet* = *Uő.*, *Bábel kövénként. Irodalomtörténeti tanulmányok és esszék*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019, 115–119.

Weltner Jakob, *Forradalom, bolsevizmus emigráció*, szerzői kiadás, Budapest, 1929 (magángyűjteményben).

verseket és vitairatokat küldött az újság részére.²³ Weltner a színpalak mögött igyekezett elősegíteni emigránstársai hazatérését, egyrészt egyéni kijáráások útján, másrészt a nyilvánosság előtt. Főszerepet játszott abban, hogy a kormány és a munkáspárt alkuját rögzítő Bethlen–Peyer-paktumot publikálta a Népszava, a tagság számára is tisztázva a párt mozgásterét – emigránsügyben is. Ez a szándéka azt is célozta, hogy a dokumentum zsarolási potenciálja megszűnjön.²⁴ Kassák és Weltner útjai tehát számos ponton keresztezték egymást ezekben az években. Hasonlóan alakult hazatérésük koreográfiája: Weltner lehetővé tette, hogy a modern irodalom képviselői, köztük Kassák is formálhassák a Népszava kulturális profilját, és a szociáldemokrata politikus ténylegesen is segítette Kassák hazatérésében – annak ellenére, hogy Kassák ügyét a szociáldemokraták sokáig nem támogatták egyöntetűen. Nem tudjuk biztosan az okát, azonban gyanítható, hogy ebben közrejátszhatott az a tény is, hogy Weltnerhez hasonlóan Kassákot is megosztó figurának tekintették a szociáldemokrata párton belül. A párt több prominense, és valószínűleg a tagok egy része is, főleges támadási felületet nyújtó, érthetetlen és irritáló különcségnek tekintette az avantgárd költészetet.²⁵ Minden bizonnyal ez is latba esett, amikor a pártvezetés²⁶ mérlegelte, hogy vállalja-e a kockázatot Kassákért. Ezzel a körülménnyel Kassákék is tisztában voltak, bár nehezményezték, hiszen Kassák és Simon Jolán a század első évtizedétől politikai és kezdetben kulturális értelemben is ebben a közegben nevelkedtek, és a későbbi feszültségek ellenére sem szakították meg a párttal kapcsolatot. Végül hosszas belső viták után a párt támogatta Kassák hazatérését.

A fenti motívumok – a hatalom, az MSZDP és a nyilvánosság megnyerése a hazatérés érdekében – megjelentek Kassák történetében is. Volt azonban egy fontos különbség Weltner és Kassák pozíciója között. Előbbi egy ideiglenesen a pálya szélére állított, korábban befolyásos politikus volt, jelentős helyzetismerettel és sűrű kapcsolati hálóval. Kassák és Simon Jolán azonban mindvégig egy számukra nagyrészt átláthatatlan viszonyrendszerben mozogtak. Ideértve a hazatérés megszervezésben főszerepet játszó Simon Jolánt is, aki Kassákkal ellentétben utazhatott, és így közvetíthetett Bécs és Budapest között. Élettársa emigrálása után egyre bővülő autonómiával, helyzetismerettel és kapcsolatokkal tudta Magyarországon követni, illetve később befolyásolni a procedúrát. Ez annál is inkább nehéz volt, mert – a Kassák és Simon Jolán közötti, drámai fordulatokban gazdag levelezésnek, valamint a Budapesti

²³ *Kassák Lajos és a Népszava levelezéséből*, közreadja CSAPLÁR Ferenc = *Magam törvénye szerint. Tanulmányok és dokumentumok Kassák Lajos születésének századik évfordulójára*, szerk. CSAPLÁR Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum – Múzsák Közművelődési, Budapest, 1987, 181–184.

²⁴ VARSÁNYI, *Weltner Jakab életútja*, 162–163.

²⁵ A kérdésről a nyilvánosság előtt is zajlott vita, amelyet részletesen ismertet: CSAPLÁR Ferenc, *Munkásmozgalom és művészet. Vita a Népszavában* = *Uó., Kassák körei*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 33–81.

²⁶ A pártvezetés a szociáldemokraták politikai szervezetének egyik csúcsszerve volt, amelyben a „párttag-ság zömét adó nagyobb szakszervezetek, a pártapparátus titkárai és a pártlapok szerkesztői is képviselték magukat.” A pártvezetőség hetente ülésezett. „A tanácskozásokon megtárgyalták az MSZDP taktikai lépéseit a kormánnyal és a többi párttal szemben. A testület állást foglalt a mozgalom politikai, adminisztratív és személyi ügyeiben.” *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, 74.

Királyi Büntetőtörvényszéknek ma a Budapest Főváros Levéltárában őrzött iratainak kapcsolódó részleteit összevetve – kiderül, hogy még a közvetlenül Kassákra vonatkozó, folyamatban levő jogi eljárásoknak és háttérüknek is csak töredékéről tudtak. Összefoglalóan elmondható, hogy Kassák egyéni, ám madártávlatból nézve tipikus hazatérése a bethleni konszolidáció jogi és politikai útvesztőket rejtő kontextusából érthető meg.

Álláspontok 1: osztálytudat és az avantgárd politikája

A frissen visszatelepülő Kassák pozíciójára és a politikai környezetre is jellemző, hogy egy olyan szövege miatt indítottak ellene vizsgálatot nem sokkal hazatérése előtt, amelyben Kassák rövidtávon éppen a frontális párt- és mozgalmi politizálás háttérbe szorítása mellett érvelt. Bár az ügyészi érvelés politikai filozófiai szempontból lapos volt, mégsem mondhatjuk, hogy félreértette a szöveg üzenetét, amely végső soron valóban forradalmi volt. Kassák az *Álláspont. Tények és új lehetőségek* című füzetben olyan stratégiát fogalmazott meg, amely nem pusztán a bethleni konszolidáció körülményeihez igazodó reálpolitikai javaslat volt – közvetlen politika cselekvés: nem, kulturális építkezés: igen –, hanem évtizedes távlatban átgondolta a forradalmi politizálás új lehetőségeit.²⁷ Ahogy az *Álláspont*ban olvashatjuk: „mivel ma a forradalomnak, amiben tagadhatatlanul benne vagyunk, részünkről nem a fegyverrel vagy nyílt politikai harcokat alkalmazható korszakát éljük: meg kell találnunk annak a forradalmi munkának a módját, a lehető legjobb módját, amivel ezt az átmeneti időt, mint a forradalom egy szakaszát hasznosítani tudjuk az elkövetkező aktív, illetve nyílt politikai és fegyveres akciók számára”.²⁸ Ezt az új kultúra megteremtésére és az osztálytudat kimunkálására irányuló erőfeszítést a Munka-kör igyekezett elvégezni 1928-tól.

Miről szólt az *Álláspont* című írás? A szöveg a forradalmak bukása utáni helyzetben a hosszútávon ható kulturális munkát, az önreflexiót és az önművelést ajánlja a baloldalnak egy távolabbi jövőben bekövetkező forradalom érdekében. Az 1924-ben Bécsben kiadott traktátus szűkebb kontextusát a bécsi magyar emigráció frakcióharcai jelentették, ez magyarázza az írás konfrontatív hangnemét és szókimondását. Kassák elsősorban a forradalmi baloldalon belül és számára kívánta tisztázni pozícióját egy átmeneti helyzetben: még éppen az akkor felbomló emigráció közegében, de már távolabbra tekintve, a magyarországi hazatérést tervezve. A manifesztum tehát köztes szituációban, egy az emigráción, a politikai mozgalmakon és a magyar kulturális életen is kívülálló szereplő tollából született. Saját izoláltságát pontosan látta, és a következő években ki is derült számára, hogy a közösségteremtéssel kapcsolatos legnagyobb kihívás éppen a közte és a célközönség között fennálló fizikai és kulturális akadályok leküzdése lesz: „de mi most távol vagyunk a magyar munkásságtól

²⁷ KASSÁK Lajos, *Álláspont. Tények és új lehetőségek*, Julius Fischer, Bécs, 1924.

²⁸ *Uo.*, 27.

s így lehet, hogy az ő mai speciális helyzetét nem tudjuk kellőképp átlátni és értékelni. Lehet, hogy ők nem csinálhattak mást és másképp [sic!], mint amit s ahogyan csináltak” – írja az *Álláspont*ban.²⁹

A szöveg elképzelt olvasóközönsége is a magyar munkásosztály volt, illetve annak egy része: az éppen felnövőben lévő új nemzedéke. Kassák eszmefuttatását olyan nagyobb volumenű szövegegyüttésekkel lehet párhuzamba állítani, mint Lukács György pár éven belül egyébként felülbírált *Történelem és osztálytudat* című kötete (amelyről Kassák láthatóan nem tudott, különben valószínűen nem kérte volna számon ilyen vehemenciával az *Álláspont*ban az elméleti munka elvégzésének hiányát a bécsi magyar baloldali emigráción),³⁰ Antonio Gramsci börtönfüzetei vagy a Frankfurti Iskola tagjainak korai publikációi. Vagyis Kassák azt a nyugati baloldali gondolkodásban később nagy karriert befutó koncepciót fogalmazta meg 1924-ben, amely szerint egy osztály nem eleve adott, és nem is magától jön létre, hanem *meg kell csinálni* (lásd E. P. Thompson 1963-as nagyhatású könyvének eredeti címét: *The Making of the English Working Class*).

Az osztály és az osztálytudat Kassák szövegében is központi fogalom. Értelmezése szerint nem lehet a Közép- és Dél-Európában az 1920-as évek elejére elbukott forradalmak utáni időszakban az addigi, sikertelennek bizonyult forradalmi politizálást folytatni. Értelmezésében a világháború utáni felkelések azért mondtak csődöt, mert kirobbantóik nem tudtak kilépni a polgári gondolkodási keretből, és így például a magyarországi Tanácsköztársaság sem volt több a „szociáldemokrácia terrorisztikus formájánál”, amely „nem a kommunista ideológiát, hanem az adott lehetőségektől megriadt kispolgár tehetetlenségét reprezentálták”,³¹ és az ellenforradalom sikereit is elsősorban a munkásság „osztályöntudatlanságának” tudja be.³² Bár a forradalom „objektív” lehetőségei – vagyis az imperialista szakaszba lépett kapitalizmus bomlása – adottak, de hiányoznak a „szubjektív” feltételei, vagyis a „konstruktív”, „teljes világszemléletű” emberek, akik kitermelik maguk számára az „új törvényt”³³ – vagyis a saját kultúrájukat és osztálytudatukat.

Úgy vélte, a hegemon polgári „kultúrfölényt”³⁴ és az azt öntudatlanul is támogató, defetista szociáldemokrata „lemondást” és „felebaráti testvéresülést” fel kell váltania egy új, a „feltörekvő osztályhoz” kötődő valóban forradalmi kultúrának.³⁵ Az „ön-

²⁹ Uo., 6.

³⁰ Lukács szóban forgó munkáját és keletkezésének kontextusát értelmezi: FORCZEK Ákos – MESTERHÁZI Miklós, *A Történelem és osztálytudat új kiadása elé* = LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról*, Gondolat, Budapest, 2023, 9–46. Lukács és Kassák viszonyát a következő tanulmány elemzi, amely egyébként, nyilván a közvetlen kapcsolat híján, nem tér ki az *Álláspont*ra: ANGYALOSI Gergely, *Kassák Lajos és Lukács György viszonya*, ItK 1987/4., 462–471.

³¹ KASSÁK, *Álláspont*, 6.

³² Uo., 6. Az „osztályöntudatlanság” állapotáról szóló passzust Kassák először egy retorikai kérdés formájában fogalmazza meg (tudniillik, hogy főnnáll-e), amelyre később igennel felel.

³³ Uo., 26.

³⁴ Uo., 12.

³⁵ Uo., 11.

magáért cselekedni akaró és tudó ember, kollektív individualizmus, magunk megbecsülése” lebegett a szeme előtt.³⁶ Ehhez szerinte hosszú távú gondolkodásra, az „új embert” megteremtő „kulturális és ideológiai előkészítés[é]re” lesz szükség.³⁷ Ez részben edukációs feladat, amelyet a munkáspártoknak kell elvégezniük, úgy, ahogyan az a szociáldemokrata pártszervezetekben már elindult, de sokkal tágabb horizonton.³⁸

De mindez nem elég, véli Kassák. Későbbi marxista kultúrakutatók szókincsével megfogalmazva radikális képzelőerőre, forradalmi fantáziára, szabad kísérletezésre is szükség van ahhoz, hogy az emberek kilépjenek a polgári társadalom kognitív kereteiből és felszabadíthassák magukat.³⁹ A „konstruktív művészet” feladata éppen ebben áll. A konstruktív művészet – ahogy némiképp körkörös érveléssel leírja – „természeténél fogva az új emberhez szól, és csak természetes, hogy aki az ő szavát meg akarja érteni, annak érzéseiben és világfelfogásában új emberré kell lennie”.⁴⁰ Kassák koncepciójában a művészet nem segédeszköze, nem kiegészítője és nem következménye a forradalmi politizálásnak, hanem elválaszthatatlan része. Egy dimenzió, amelyben el lehet képzelni, hogy mi lenne az az új társadalom, amelyért küzdeni érdemes.

Kassák Lajos, *Álláspont. Tények és új lehetőségek*, Julius Fischer, Bécs, 1924
(MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum).

³⁶ Uo., 19.

³⁷ Uo., 12.

³⁸ Uo., 35.

³⁹ Lásd például a következő lapszámot: Kellék 64 (2020), különösen: ANDRÁS Csaba, *Az emancipatorikus kultúra és a képzelet paralízise*, 169–196. A *Politikai utópiák* című lapszámot szerkesztették: MESTER Béla és TILLMANN Ármin.

⁴⁰ KASSÁK, *Álláspont*, 46.

Álláspontok 2: a politikai felforgató figurájának megteremtése

A fentiekben vázolt, lényegében bármelyik korabeli magyarországi kulturális csoport ajánlatánál radikálisabb program mégsem intellektuális merészsége miatt került a magyar ügyészség látóterébe, hanem egyes kiragadott passzusok miatt. Paradox helyzetről volt szó, hiszen Kassák politikáról szóló szövegeiben, köztük az *Álláspont*-ban megfogalmazott program és megkonstruált művészszerp egyik célja éppen az lett volna, hogy ne lehessen rajta fogást találni azzal a felügyelő-büntető hatalmi logikával, amely az explicit politikai felforgatás jeleit kereste. Magának az *Álláspont*nak a szövegezése ilyen értelemben nem volt taktikus, így egyfajta paranoid olvasás során az ügyészség könnyedén meg tudta konstruálni a „vörös emigrációból” hazatérő illegális kommunista forradalmár szubjektumát, akinél házkutatást lehet tartani,⁴¹ aki ellen nyomozólevelet lehet kiadni,⁴² akit éveken keresztül vissza lehet rendelni kihallgatásokra – ahogy ezt Kassák meg is tapasztalta. Mindent összevetve azonban a hatalom, legalábbis 1933-ig, a szavalókórusok betiltásáig nem lehetetlenítette el a kulturális és önnevelő munkát hirdető projektjét – amely nem ütközött törvényekbe, még akkor sem, ha a gyakorlatban a kultúra és politikum határaitól nem egyszer ellenséges terepen, a bíróságon kellett megegyeznie a hatalommal.

Hogyan nézett ki a Kassákkal szembeni bírósági procedúra, és mennyiben érintette a szöveg elméleti tétjeit? Érdemes felidézni az *Álláspont* körüli eljárás főbb mozzanatait, hogy érzékeltessük, mennyire más síkon mozgott az imént ismertetett „konstruktor” szubjektumának felépítése, és az állampolgár Kassák felelősségre vonása. Az eljárás 1926 tavaszán indult a még bécsi emigrációját töltő Kassákkal szemben. Később az ügyészség egy-egy kiragadott szöveghelyre támaszkodva azon a címen emelt vádat ellene, hogy az *Álláspont*-ban „a munkásosztályt a polgári osztály elleni gyűlöletre izgatta.”⁴³ Erre az írás kétségtelenül számos lehetőséget adott. Míg Kassák a magyarországi lapokba írt cikkeiben nem, vagy burkoltan kritizálta az 1920-as évek magyarországi politikai klímáját, addig az *Álláspont* világosan szembeszállt vele. Szintén vörös posztó volt, hogy Kassák „kommunistának” vallotta magát, a legfontosabb politikai szervezetnek pedig a „kommunista pártokat” tartotta (szembeállítva azokat a nem érdemtelen, de szerinte „kispolgári” szociáldemokratákkal). A bírósági eljárás fókuszában – a korabeli igazságszolgáltatás és politikai környezet szempontjából érthető módon – a szövegnek nem a finom árnyalatai álltak, tudni-

⁴¹ [N. N.], *Letartóztatási indítvány Kassák Lajos ellen*, Magyarország 1926. november 13., 1.

⁴² BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 12. fólió, A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék nyomozólevele Kassák Lajos ellen, Budapest, 1926. november 18., illetve 19–22. fólió, A Budapesti Kir. Ügyészség vádirata, Budapest, 1928. augusztus 19. A Kassák személyleírását is tartalmazó nyomozólevél – „170 cm, sovány, erősen csontos, palócosan beszél, rendkívül magas homlokú, egyszerűen, hanyagul öltözik” – többek között azt írja: „[m]íthogy a fent nevezett terhelt/elítelt ismeretlen helyen tartózkodik – megszőkött – megkeresem az összes bírói és közigazgatási hatóságokat, hogy a terhelt/elíteltet nyomoztatni, kézrekerülése esetében letartóztatni, a legközelebbi kir. járásbíróság vagy kir. törvényszék fogházába beszállítani és erről a kir. bíróságot értesíteni szíveskedjenek.”

⁴³ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 19–22. fólió, A Budapesti Kir. Ügyészség vádirata, Budapest, 1928. augusztus 19.

illik, hogy itt Kassák elvi okokból, a „történelmi marxizmus talaján álló emberként”⁴⁴ tört lándzsát a kommunizmus mellett, és hogy az ominózus munka lényegében apokrif szöveg, amelynek üzenete köszönőviszonyban sem volt a Kominternben ekkor megfogalmazott célokkal. Pedig maga Kassák is kiemelte, hogy programja nem azonos a korabeli kommunista pártokéval (a „nyugati”, vagyis a Szovjetuniótól nyugatra eső szervezetekről beszél, főként, de nem kizárólag a KMP-ről), amelyek szerinte pusztán „negatív” munkát végeztek és tévúton jártak, és Kassák is ambicionálta gyökeres átalakításukat. Felesleges hangsúlyozni – az ügyészséget pedig végképp nem érdekelte –, hogy ez abban a konkrét helyzetben irreális követelés volt. A szöveg elsődleges kontextusához tartozik, hogy Kassák egyébként a szervezetileg kommunista (a Kominternhez és/vagy a bécsi KMP-hez kötődő) szereplőkkel és csoportokkal ekkor – ahogy, rövid epizódoktól eltekintve, korábban és később is – konfliktusos, sőt kifejezetten ellenséges viszonyban állt.

A Kassák ellen zajló per legfontosabb dokumentumainak részleteit korábban közreadtam és részletesen elemeztem.⁴⁵ Összefoglalóan elmondható, hogy az ügyészség azt igyekezett rábizonyítani Kassákra, hogy felforgató kommunista, míg a költő védekezését arra építette, hogy az *Álláspont* már Bécsben is csak nagyon kevés embert ért el, Magyarországra pedig egyáltalán nem jutott el. Azt igyekezett bebizonyítani, és ehhez a kiadójától is szerzett igazolást, hogy a füzet eleve kis példányszámban jelent meg, nem terjesztették a kereskedelemben, és a példányok jelentős részét mint próbanyomatot megsemmisítették.⁴⁶ Kassák hazatérésének feltételei és itthoni működésének körülményei többek között az alkalmazott irodalomértés példáinak tekinthető ügyészségi iratokban körvonalazódtak. Kassák jogi helyzete az 1920-as évek közepétől az 1930-ig tartó időszakban egy olyan jogi eljárásban stabilizálódott, amely kifejezetten Kassáknak az értelmiségi pozíciókat, és részben a művész szerepét is érintő szövegeinek olvasásán alapult. Az igazságszolgáltatás jogi és irodalmi hermeneutikát alkalmazott annak érdekében, hogy mérlegre tegye Kassák szövegeinek – esetünkben az *Álláspont*nak – a politikai kockázatait. Kassák viszont ezen a fórumon nem szállt be az értelmezési versenybe – nyilván, mert tisztában volt vele, hogy azt a bíróságon nem nyerheti meg. Ehelyett az *Álláspont* funkciójával és keletkezésének kontextusával érvelt – „én ezen könyvet a wieni pártharcok közepette írtam”,⁴⁷ és később is: „az itteni osztályok harcaival nem foglalkozok [sic!] benne. Teljesen elvont kérdéseket tárgyalok, elméleti megvilágításban.”⁴⁸

⁴⁴ KASSÁK, *Álláspont*, 8.

⁴⁵ Kassák hazatérésének folyamatát, elsősorban a költő levelezésére alapozva, korábban részletesen feldolgoztam: DOBÓ GÁBOR, *Kassák Lajos hazatérése. A nyilvánossághoz jutás gazdasági és jogi feltételei a bécsi Ma és a budapesti Dokumentum közötti időszakban*, It 2018/3., 274–296.; illetve DOBÓ GÁBOR, *A közvetítők hatalma. Simon Jolán, Tamás Aladár, József Attila és mások szerepe a bécsi és a budapesti avantgárdban = József Attila, Bécs és a századelő művészete*, szerk. PESTI BRIGITTA – GINTLI TIBOR – TVERDOTA GYÖRGY, L'Harmattan, Budapest, 2020, 181–196.

⁴⁶ Lásd elsősorban: BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 6–7. fólió, Kassák Lajos kérvénye a m. kir. igazságügy-miniszterhez, Budapest, 1926. május 7. előtt; valamint BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 17–18. fólió, A M. Kir. Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának jegyzőkönyve, Budapest, 1927. április 27.

⁴⁷ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 6–7. fólió.

⁴⁸ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 17–18. fólió.

A bejelentett fél atyjának vezeték- és keresztnéve: <i>Kassák Károly</i>		A bejelentett fél anyjának születési- (vezeték- és keresztnéve): <i>Esténes Erzsébet</i>	
Bejelentést igazoló szelvény.			
<i>Budapest</i> város, <i>Sziget</i> utca <i>16</i> szám <i>I</i> emelet <i>14</i> ajtó.			
Vezeték- és keresztnéve:	<i>Kassák Lajos</i>		
Allása, foglalkozása vagy szolgálatának minősége:	<i>író</i>		
Születésének helye (megye, ország), éve és államp.:	<i>Eszékújvár 1887 magyar</i>		
Vallása s családi állapota (nős, nőtelen, férjezett, özvegy, hajadon?):	<i>rom. kat. nőt.</i>		
Bejelentett feleség és gyermekek neve és kora:			
<i>Budapest</i> , 1926. nov. hó. <i>6</i> -ik napján.		A bej. hivatal pecsétje:	
Ez a szelvény is a bejelentő fél által töltendő ki			

280.452

Kassák Lajos lakcímbjelentője a Sziget (ma Radnóti Miklós) utca 16-ba, 1926. november 6., KM-an. 24/5 (MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum).

A Kassák elleni eljárás körüli sajtóvisszhangot áttételesen részben maga Kassák generálta, aki hazatértekor interjúkat adott, hogy saját védelmére hívja a nyilvánosságot – ennek egyik mellékkövetkezménye volt egy ismert írók által közreadott szolidaritási nyilatkozat.⁴⁹ Ezzel párhuzamosan az ügy hírértéke egyre dagadt: a Magyar Hírlapban rövid interjú jelent meg Kassák Lajossal.⁵⁰ Pár nappal ezt követően a Magyarország arról tudósított, hogy „detektívek Kassák Lajos aktivista költő, a Ma című folyóirat volt szerkesztőjének ügyében jelentek meg az ügyészségen”, majd nyomozólevelet, letartóztatási indítványt és házkutatást rendeltek el.⁵¹ A több évig tartó eljárás mindvégig politikai gumicsontot is jelentett a sajtó számára, ahogy az ekkorra már megszokottá vált a hazatérő nevesebb emigránsok esetében.⁵²

A Kassákhoz, Weltnerhez és más, hazatérni kívánó, a hatalom szemében a Tanácsköztársaság alatt – a miniszterelnök korábban idézett megfogalmazásában – „csekélyebb hibákat” elkövető figurákkal kapcsolatos eljárások az államapparátus

⁴⁹ A Magyar Újságírók Egyesületének levele Strache Gusztávnak (Budapesti Királyi Ügyészség elnöke) annak érdekében, hogy Kassák az „ellene indított bűnygyben szabadlábbon védekezhessék”. BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 13. fólió, 1926. november 18.

⁵⁰ [N. N.], *Más a leírás, más a megírás...*, Magyar Hírlap 1926. november 7., 17.

⁵¹ [N. N.], *Letartóztatási indítvány Kassák Lajos ellen*, Magyarország 1926. november 13, 1.

⁵² [N. N.], *Elfogatóparancs Kassák Lajos ellen*, Budapesti Hírlap 1926. november 16., 8.

megdöbbenően nagy részét mozgatták, évekig tartottak, és jelentős sajtóvisszhang kísérté őket. Ugyanakkor visszatekintve illeszkedtek abba a politikai doktrínába, amely szerint a status quót ténylegesen nem veszélyeztető szereplők nagy részét a belpolitikai stabilitás (az ipari munkásság pacifikálása) és külpolitikai célok (a demokratizálódás látszata a népszövetségi kölcsön és a Trianon utáni elszigeteltség csökkentése érdekében) miatt haza kell engedni, és nem szükséges börtönbe zárni őket. *Aquila non captat muscas*, de azért az eljárások során a hatalom világosan megmutatta ezeknek az embereknek, hogy itthon milyen szűk mozgástérre számíthatnak. Az *Álláspont*tal kapcsolatos ítéletet végül több újabb kihallgatás, tárgyalás, fellebbezés és újratárgyalás után évekkel később, 1930-ban hirdették ki: a kiadvány eszerint „az izgatás tényállásának elemeit megvalósítja”, de mivel a bűncselekmény már a vádemelés pillanatában elévült volt, Kassákot felmentették.⁵³ A felmentő ítélet után ugyanakkor elrendelték a röpirat – amely valószínűleg tényleg nem került be az országba – „összes példányainak az elkobzását és megsemmisítését.”⁵⁴

Összegzés és kitekintés: egy álláspont állóképessége a Munka-körben

A Kassák által az *Álláspont*ban és a kapcsolódó korabeli szövegekben felvázolt stratégia, értelmiségi modell és osztálytudat-koncepció hatókörét akkor mérhetjük fel igazán, ha a kötet megjelenésétől az 1930-as évek elejéig terjedő időszakot is figyelembe vesszük. Miközben Kassák hazatérését, majd itthoni működését is megnehezítették a kiadvánnyal kapcsolatos eljárások, addig a programban ambicionált elméleti munkát, művészeti kutatást és önszerveződést mégis hatékonyan tudta végezni – először a Dokumentumban, majd a Munkában, és egyre szélesebb körben annak szervezeteiben (kóruskör, fotókör).⁵⁵ Melyek voltak az *Álláspont*nak azok a központi állításai, amelyek előzményei egyébként Kassák korábbi szövegeiben is fellelhetők, de majd a Munka folyóiratban és körben fejtik ki igazán hatásukat?

Nevelés. Kassák az osztálytudat kidolgozását és aktív elsajátítását elsődleges feladatnak tekintette, hiszen ez a forradalmi helyzet megragadásának előfeltétele. A Tanácsköztársaság és a párhuzamos események csődjé Kassák szerint az osztálytudat hiányából fakadt. A posztforradalmi időszakban tág értelemben vett kulturális munkára van szükség. Ez a pártokban vagy azokon kívül, önszerveződő módon is folyhat. Az *Álláspont*ban a kommunista pártokat ajánlja, hiszen ezek a szervezetek eleve rendelkeztek megfelelő infrastruktúrával, gyakorlattal, emberekkel. Ugyanakkor hazatérte után a szociáldemokrata környezetben, és ezen belül a Munka-körben alapvetően autonóm módon dolgozta ki a szocialista nevelés programját.

⁵³ Az eljárás kronológiáját rekonstruálja, és a kapcsolódó levéltári dokumentumokat idézi: MARKOVITS Györgyi, *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt*, Magyar Könyvszemle 1967/4., 371–376.

⁵⁴ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 53. fólió, A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék nyilvános főtárgyalásának ítélete, Budapest, 1930. október 3.

⁵⁵ SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája*, Balassi, Budapest, 2011; K. HORVÁTH Zsolt, *Mérei Ferenc. Peremhelyzet és a remény szocializmusa (1909–1945)*, I., Korall, Budapest, 2021, különösen: 137–208.

Technika. Az *Álláspont*ban hangsúlyozza, hogy a modern technikát a kapitalizmus teremti meg. A kapitalista termelési viszonyok között a fejlett gépek a kizsákmányolást szolgálják. De a modern technika lesz az is, amely tehermentesíti a munkásokat, és így a kommunista társadalom alapjául szolgálhat. Ekkor már a gép lesz az ember szolgálója. A technológia jó, és emiatt nemcsak a Szovjetunió a jövő bölcsője, hanem a dialektikus gondolkodásból következően az USA is. A *Dokumentum* és a *Munka* tele vannak a fordizmust mint technológiai és munkaszervezési lehetőséget dicsérő cikkekkkel, amellet, hogy kritizálják annak akkori, kapitalista kizsákmányoló hasznosítását. A tőke rosszra használja a jó technológiát, a kommunizmusban viszont majd jóra fogják. Gramsci *Americanismo e Fordismo* című szövegegyüttesétől⁵⁶ a kommunista Uj Föld című, Kassákkal rivális avantgárd lapig a baloldalon széles körben elterjedt, mélyen technooptimista elképzelésről volt szó.

A *művész.* Kassáknál a művész figurája kitüntetett szerepben jelenik meg az 1915-ös *A Tett* című lapjának programszövegeiben (például: *Jelzés a világba*)⁵⁷ csakúgy, mint az *Álláspont*ban és az 1920-as évek végi írásaiban is. A művész a jövő társadalmának lényegét magukba sűrítő vagy azok szellemében fogant alkotásokat hoz létre. Ezek még a feltörekvő osztály, a munkásság számára sem feltétlenül érthetőek, hiszen őket az uralkodó osztályok vagy az azok által korrumpált szocialista közegek nevelték. Ezért van szükség nevelésre, amely áthidalja a szakadékot a ma még saját kultúráról megfosztott alsóbb osztályok, és a messze előttük járó konstruktív művész alkotásai között. Kassák szövegeit áthatja a korabeli szociológiában kidolgozott és széles körben elterjedt elképzelés, amely szerint a társadalomban munkamegosztás van.⁵⁸ A kassáki verzió szerint az új társadalomban is mindenkinek megvan a helye, az orvosnak csakúgy, mint a cipésznek vagy a művésznek, ahogy azt jellegzetes, ipari metaforizációt használó *Vissza a kaptafához* című szövegében kifejti.⁵⁹ A szókincs nem véletlen: a művészt visszatérően ipari dolgozóhoz hasonlította, *Mesteremberek* című költeményétől⁶⁰ a *Tisztaság könyvéig*.⁶¹ Mindkét szakember saját erejével formálja meg az anyagot, és ezzel új minőséget hoz létre. Kassák fiatalkori szocializációja a lakatosműhelyben és különböző gyárakban azonban nemcsak a szókincset kölcsönözték a későbbi költőnek. Szociológiai értelemben vett habitusa miatt magától értetődően aktiválta azt a munkamegosztással kapcsolatos elképzelést is, amely szerint mind a gyárban, mind a jövő társadalmában mindenkinek megvan a maga hasznos helye.

Forradalom. Az *Álláspont* horizontja a forradalom, míg hazatérte után ez lapjában, a 365-ben, a *Dokumentumban* és a *Munkában* mintha halványulna, és legfeljebb

⁵⁶ ANTONIO GRAMSCI, *Americanismo e Fordismo* = Uő., *Note sul Machiavelli*, Editori Riuniti, Roma, 1974, 403–444.

⁵⁷ KASSÁK Lajos, *Jelzés a világba*, *A Tett* 1916. augusztus 1., 277.

⁵⁸ NÉMEDI Dénes, *Utószó* = Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, ford. CsÁKÓ Mihály, Osiris, Budapest, 2001, 405–431.

⁵⁹ KASSÁK Lajos, *Vissza a kaptafához*, *Ma* 1923/1., 1–2.

⁶⁰ KASSÁK Lajos, *Mesteremberek*, *A Tett* 1915/3., 42.

⁶¹ KASSÁK Lajos, *Tisztaság könyve*, Julius Fischer, Bécs, illetve Horizont, Budapest [két kiadásban], 1926.

„új emberről”, „szocializmusról” van szó, ami részben a korra jellemző kódolt beszéd számlájára írható, részben pedig az ausztró-marxizmus világos hatását mutatja, amely – elsősre talán meglepő módon – nem Kassák bécsi tartózkodása alatt, hanem azt követően vált fontos, a Munkában bőségesen tárgyalt igazodási ponttá a költő számára. A Munka-körrel, különösen annak legmarkánsabb frakciójával, az „oppóval” kapcsolatos kutatások azt bizonyítják, hogy – legalábbis a Kassák köréhez csatlakozó radikális fiatalok körében – a forradalmi cél mindvégig megmaradt, annak úgynevezett „baloldali kommunista” elképzelésében is.⁶²

Összefoglalóan elmondható, hogy a kapcsolódó szövegek, köztük az *Álláspont* az 1928-ban indult Munka-kör fiataljai számára valódi nevelődési és önformálási mintaként szolgáltak. Justus Pál például úgy emlékszik, hogy a füzetet 1925-ben olvasta Párizsban, és az jelentősen befolyásolta saját értelmiségi-aktivista programjának kialakítását.⁶³ Ez az írás egy sajátos közeg és egy abban nevelődő értelmiségi nemzedék társadalmi képzeletét formálta, és így tág értelemben vett politikai döntéseiket is befolyásolta. Az avantgárd kulturális ellenállás elméletben kidolgozott célkitűzéseit az *Álláspont*-per alatti években Kassák a folyóirataiban, majd az azok körül szerveződő körökben a gyakorlatban is tesztelhette.

A Munka folyóirat 1929. januári száma a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék pecsétjével (magángyűjteményben).

⁶² Az oppóhoz lásd: LENGYEL András, *Az úgynevezett „oppó” történetéhez. Egy eltemetődött gondolkodástörténeti alternatíva kibontása*, *Múltunk* 2013/4., 247–268.

⁶³ JUSTUS Pál, *Kassák a munkásmozgalomban = Kibontott zászló*, szerk. LENGYEL Balázs, Csepeli Munkásotthon, Budapest, 1987, 53. Justus visszaemlékezését idézi és interpretálja: K. HORVÁTH Zsolt, *A munkáskalokagathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör = „...fejünkből töröljük ki a regulákat”*. Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő, szerk. ANDRÁSI Gábor, PIM – Kassák Alapítvány, Budapest, 2010, 52.

Egy ember hazatér

Kassák Lajos és a magyar államigazgatás (1920–1930)*

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
egyetemi docens
kosztolanczy.tibor@btk.elte.hu
ORCID 0000-0002-3298-6965

A B S Z T R A K T

Dolgozatomban Kassák Lajos 1926-os hazatérésének motivációit, illetve a magyarországi hatóságok által erre adott válaszreakciókat tárom fel. Az 1919-es proletárdiktatúra után Bécsben létrejött politikai és művészeti emigráció működésével, majd fokozatos megszűnésével kapcsolatban mindmáig számos, a szereplőket és körülményeiket idealizáló elképzelés él. Eddig ismeretlen források bevonásával mutatom be azt a magyarországi jogi és közigazgatási szabályozást, amely Kassák hazatérési próbálkozásainak szűk mozgásterét meghatározta. Amellett érvelek, hogy a korabeli államigazgatás számára Kassák ügyében nagyon kevés dolog maradt láthatatlan, és hogy a hatóságok a felszínen mutatkozó kisebb anomáliák ellenére ebben az eljárásban következetes logika szerint, a *maguk szempontjából* hatékonyan és a jogi szabályozásnak megfelelően működtek. Hazatérésének történetét Kassák az irodalmi közvélemény előtt – noha életének egyik fontos fordulópontja volt – homályban hagyta, minden bizonnyal azért, mert az országba való beengedésért cserébe engedményeket kellett tennie.

* A tanulmányban hivatkozott dokumentumok az Eötvös József Collegium honlapján olvashatók, köszönöm Horváth Lászlónak, a Collegium igazgatójának, hogy a szövegek publikálását lehetővé tette. <https://eotvos.elte.hu/kiadvanyok>. Hálaival tartozom a segítségért, amelyet a levéltári kutatáshoz Szalai Judit, Csik Tamás, Kalmár János (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), Korinek Tamás és Málík Zoltán (Budapest Főváros Levéltára) nyújtottak, e helyütt is köszönöm Nemeskéri Erika, Buda Attila, Horváth Zsolt, Simon Gábor és a jogászok, Katona Erika, Kussinszky Péter és Suba Ferenc értékes tanácsait. A tanulmány a *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái* című OTKA-pályázat keretében készült. Az FK 139325 azonosítószámú projekt fogadóintézménye az MNMKK – PIM – Kassák Múzeum. A korabeli iratok szövegét betűhíven közlöm, de kivételt tettem az *i, ö, u, ü* ékezesénél: ezeket a magánhangzókat a mai helyesírás szabályai szerint ékeztetem.

Rendeletek tára

A Magyarországra beutazni, illetve ott letelepedni kívánó személyeket az 1920-as években erős kontroll alatt tartották. A Magyar Királyság Bécsi Követségén az úti okmányok kiállítása korántsem volt automatikus, hiszen a trianoni békeszerződés alapvetően átalakította az állampolgári viszonyokat. A nem egyértelmű esetekben a követség a magyarországi hatóságokhoz fordult útmutatásért. A magyar útlevél kiállításának vagy meghosszabbításának, illetve a hazatérési igazolványra való jogosultságnak az alapfeltétele a Trianon utáni Magyar Királyságon belüli illetőség igazolása volt, azaz a kérelmezőnek valamely község kötelékébe történő felvétele.¹ Ezt követően kerülhetett sor a hazatérő politikai múltjának részletekbe menő átvilágítására. A hazatérési okmányok megszerzését különösen megnehezítette, ha valaki Magyarországról a proletárdiktatúra bukása után a bűnvádi eljárás elől külföldre szökött (netán az ellene kibocsátott nyomozólevelet még nem vonták vissza).

1924 tavaszától a procedúrát a 21.906/1924. IM IV. számú, 1924. április 18-án kiadott igazságügy-miniszteri rendelet határozta meg. Nem szokatlan módon a bécsi emigránsok korábban értesültek a jogszabályról, mint a külképviselet. 1924. május elején ugyanis Bécsben járt Györki Imre szociáldemokrata nemzetgyűlési képviselő, aki – a követség információi szerint – „az emigránsok nagyobb arányú hazatérésének ügyében dolgozott”, és tájékoztatta az emigránsokat a rendelet tartalmáról (Györki magyar diplomatákkal nem tárgyalt).² A követség tudakozódására az igazságügy-minisztérium 1924. május 6-án elküldte a 21.906/1924. IM IV. számú rendeletet, amely egyértelmű szabályozást és némely könnyítéseket hozott, s ezzel a politikai klíma változását is jelezte. A rendelet biztosította a hazatérést azoknak, akik az ellenük indított bűnvádi eljárás elől korábban jogellenesen külföldre távoztak, és engedélyezte számukra, hogy – az ügyészség döntésétől függően – a bírósági eljárás alatt szabadlábban védekezhessenek. Ez a szabályozás *főként* olyan esetekre vonatkozott, amelyekben az elkövető vagy cselekménye enyhébb elbírálás alá tartozott.

A bécsi követség nem volt felkészülve a hirtelen megszorított ügyek intézésére, a külügyminisztérium 1924. május 14-én tehát úgy rendelkezett, hogy emigránsok részére további utasításig Bécsben sem útleveleket, sem hazatérési igazolványokat nem szabad kiadni. Június első napjaiban Budapesten megbeszélést tartott gróf Bethlen István miniszterelnök, Pesthy Pál igazságügy-miniszter, Daruváry Géza külügyminiszter és Masirevich Szilárd bécsi követ, és megállapodtak a hazatérési ügyek részletesebb szabályozásáról. Az igazságügy-minisztérium 1924. június 6-án küldte el a bécsi követség számára a 21.906/1924. IM IV. számú rendelet „gyakorlati szabályok” című kiegészítését – a szöveget a rendelet integráns részének tekintve.³ Ily

¹ MOLNÁR Kálmán, *Magyar közjog*, Danubia, Pécs, 1926, 140–159.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) KÜM Bécsi Követség K 81 102. d., sz. n. dosszié. Györki Imre ügyvédként – Hébelt Ede kollégájával együtt – az 1920-as években több vezető szociáldemokrata emigráns hazatérésének ügyében működött közre.

³ MNL OL KÜM Bécsi Követség K 81 102. d., sz. n. dosszié.

módon az eredetihez képest jóval bonyolultabb lett az ügyintézés, ráadásul a procedúrát nemcsak olyan esetekben tették kötelezővé, amelyekben még zajlott a bűnvádi eljárás, de – mint Kassák Lajos ügyében látni fogjuk – a hazatérők politikai átvilágítását is ezen jogszabályra hivatkozva végezték el.

A hazatérők *első csoportját* azok alkották, akik ellen a proletárdiktatúra alatt elkövetett, enyhébb beszámítás alá eső kommunista bűncselekményekért indult eljárás, a *második csoportba* azok kerültek, „akik ellen a kommunizmus bukása után az állami és társadalmi rend fokozottabb védelméről szóló 1921. III. tc.-be ütköző vagy egyébként az állam ellen az emigrációban elkövetett bűncselekmény miatt” zajlott bűnvádi eljárás.

Az *első csoport* esetében a hazatérni szándékozónak a lakóhelye szerint illetékes magyar követségen az igazságügy-miniszternek címzett kérvényt kellett benyújtania, s csatolnia hozzá a külföldi rendőrhatalóság bizonyítványait arról, „hogy Magyarországból történt távozása óta hol tartózkodott, külföldi tartózkodási helyén (helyein) mivel foglalkozott s hogy az állam és társadalom törvényes rendje ellen irányuló magatartást nem tanúsított, sem ily irányú üzemekben részes egyénnel összeköttetésben nem állott.” A kérvény ezután az ügyészségre került, ahol az illetékes rendőr-főkapitányság politikai osztályától információkat gyűjtöttek a hazatérő itthoni előéletéről, majd az ügyészség a kérvényt véleményes jelentésével visszaküldte az igazságügy-miniszternek. Ezután következett az a lépés, amely nem szerepel az igazságügy-miniszteri rendeletben. 1924. július 21-én Magyarország Kormányzójának Kabinetirodája arról tájékoztatta az igazságügy-minisztert, hogy Horthy Miklós kormányzó – mielőtt „az illetékes igazságügyi hatóság” egy adott kérelemről határozna – „bizalmas közlés útján” meg kívánja ismerni az ügy lényeges pontjait, hogy „esetleges óhaját” is kifejezze. 1924 nyaráról több ilyen összefoglalást ismerünk, azonban a későbbiekben a hazatérőkről a kabinetirodát *rövid úton* tájékoztatták, vagyis a kérelmekről külön összefoglalások nem készültek, az aktákat feltehetőleg felvitték a Várba.⁴

Amennyiben a kormányzói kabinetirodának nem volt észrevétele, az igazságügy-miniszter az ügyet – immáron újra a 21.906/1924. IM IV. számú rendeletnek megfelelően – a saját javaslata kíséretében a minisztertanács elé terjesztette. Kedvező döntés esetén a kérelmezőtől újabb nyilatkozat beszerzése következett: sajátkezű aláírásával ellátott iratban becsületszavát kellett adnia, hogy az országba történő visszabocsátásától kezdve öt éven át mindenféle politikai tevékenységtől – politikai jellegű publikációk közreadásától is – tartózkodik. Ezt követően került sor a nyomozólevél visszavonására, a határőrizeti szervek értesítésére és az úti okmány kiállítására.

A rendelet a *második csoport* esetében főként az utolsó fázisként aláírandó nyilatkozatra szorítkozott. Az érintetteknek a politikai tevékenység szüneteltetésén túl biztosítékot kellett nyújtaniuk arra is, „hogy az ország területén kívül maradt társaik a magyar állam ellen irányuló minden néven nevezendő propagandát öt éven

⁴ MNL OL IM K 578 653. f. 2. cs. 29. őe. Bi. 728.

át abbahagynak, a sajtópropagandát rögtön teljesen beszüntetik és általában ezen az időn át a magyar állam mai rendje és kormányrendszere ellen irányuló minden tevékenységtől tartózkodnak.”

A követség álláspontja szerint a fentebbi szabályok „újabb homályt és zavart” teremtettek, a pragmatikai ellentmondásokra Masirevich Szilárd követ is rámutatott: „Teljesen megfoghatatlan előttem, hogy mikép[p] vállalhasson valaki megfelelő biztosítást az iránt, hogy a külföldön maradt társak emezt vagy amazt tenni vagy nem tenni fogják” – írta Kánya Kálmánnak, a külügyminiszter állandó helyettesének küldött 1924. június 13-i magánlevelében.⁵ A helyzetet bonyolította, hogy a külügyminisztérium illetékesei július elejére elkészítették a maguk 1.849/1924. Pol. számú rendelettervezetét, amely kiegészítette a 21.906/1924. IM IV. számú rendeletet.⁶ A bécsi követség fennmaradt aktái arról tanúskodnak, hogy ott a későbbiekben az igazságügy-minisztérium által kiadott rendelet szellemében, de a külügyminisztériumi „pótszabályok” figyelembevételével intézték a hazatérők ügyeit.

Az 1.849/1924. Pol. számú külügyminisztériumi rendelettervezet egyébiránt rávilágított arra, hogy a kialakított ügyrend a kívülállók számára miért lett követetetlenül bonyolult. A külügyminisztérium „bizalmasan” tudatta a társszervekkel, hogy megpróbáltak olyan szabályozást kidolgozni, amely, ha nem is teszi lehetetlenné az erre jogosultak hazatérését, de bizonytalan időre elodázhhatja azt, másfelől a jogalkotó szándékában állt, hogy a korábbi emigránsokat több évre kiiktassa a honi politikai életből.

A külügyminisztérium két különböző bélyegzőt is készíttetett az érintett követségek számára: aki a minisztertanácstól végül engedélyt kapott a hazatérésre, annak az úti okmányára a „Rendeletellenesen távozott . . . . . igazolt.” szövegű pecsét került, aki viszont „önhatalmúlag” tért haza, annak okmányát a „Rendeletellenesen távozott.” feliratú bélyegzővel pecsételték le, ez utóbbi jelzés viszont az illető letartóztatását eredményezte.⁷ Ám a határállomáson való belépéstől kezdve az igazolt személyek is „szoros megfigyelés” alatt álltak. Csak az ügymenet lényegesebb pontjait említve: a hazatérő poggyászát alaposan átkutatták, kommunista iratok, propagandaanyagok esetén az illetőt őrizetbe vették. Úti okmányát a határon való belépéskor bevonták, abban kiegészítették személyleírását, és feljegyezték tervezett magyarországi tartózkodási helyét, majd az okmányt felterjesztették a Belügyminisztérium Központi Nyomozó Hivatalához (annak megszüntetése után a Közbiztonsági Osztályhoz), amely elvégezte a személy előéletének feltárását és értékelését (a priorálást). A hazatérőnek a megadott határidőig jelentkeznie kellett a tartózkodási helye szerinti illetékes rendőrhatalóságnál, amely közben a központból megkapta a „bizalmas megfigyelésre” vonatkozó instrukciókat. Ha a priorálás során az illető ellen „bizonyítékok” merültek fel, vagy ha a jelentkezés elmaradt, a hazatérő ellen körözést adtak ki.⁸

⁵ MNL OL KÜM Bécsi Követség K 81 103. d. 1924–Magánlevelek. Ez a levélformula a magyar diplomáciában jelenleg úgynevezett „főnöki levélként” ismeretes.

⁶ MNL OL IM K 578 653. f. 2. cs. 29. őe. Bi. 728.

⁷ Uo.

⁸ MNL OL BM K 149 129. d. 1924–1. rétel.

Budapest – Bécs – Budapest

Kassák Lajos megpróbálta elkerülni, hogy ügye a 21.906/1924. IM IV. számú rendelet hatálya alá tartozzon. Györki Imrével 1924 májusában Bécsben személyesen is találkozhatott, hiszen Kassák budapesti ügyét egy hónappal később Györki ügyvédi irodája kezdte el intézni: mindenekelőtt el kellett érniük, hogy megszüntessék a magyarországi bűnvádi eljárást.

A Budapesti Államügyészség még 1920. január 21-én rendelte el a nyomozást a Kassák Lajos által a *Ma* folyóirat 1919. április 10-i számában közzétett *Aktivizmus* című írás (46–51.), illetve a *Levél Kun Bélához a művészet nevében* című, 1919 nyarán kiadott röpirat miatt, emellett külön nyomozás indult a *Kassák Lajos előadása* című, a *Vörös Lobogó* 1919. április 17-i számában megjelent újságcikkben foglaltak miatt. Az ügyészség álláspontja szerint Kassák a hatályos büntető törvénykönyv, vagyis az 1878. évi V. tc. 172. §-ába ütköző és az 1912. évi LXIII. tc. 19. §-a szerint minősülő, sajtó útján elkövetett izgatás büntetével gyanúsítható, miután az említett publikációkban és előadásában „a magát proletárnak nevező néposztályt a többi osztály ellen gyűlöletre izgatta”. A M. Kir. Büntetőtörvényszék vádtanácsa az első, IV. 5/49/1920. számú ügyben az 5.845/1920. számú nyomozólevelet 1920. június 1-jén, a második, IV. 5/41/1920. számú ügyben a 7.133/1920. számú nyomozólevelet 1920. június 25-én bocsátotta ki. Miután azonban a nyomozólevelek nem vezettek eredményre (Kassák még 1919 és 1920 fordulóján Bécsbe szökött egy hajón), a vádtanács az eljárást „a terhelt előkerültéig” – az első ügyben 1920. augusztus 2-án, a másodikban 1920. december 16-án – megszüntette.⁹

Kassáknak a Budapesti Kir. Ügyészséghez intézett kérelmét Györki Imre irodája 1924. június 30-án nyújtotta be. Az iratból kiderül, hogy a korábban említett két, sajtó útján elkövetett izgatás ügyén kívül Kassák ellen IV. 13/254/1919. számon „meg nem állapított bűncselekmény miatt” is indítottak nyomozást. Kassák az utóbbi ügyben „terhelő adatok híján”, a sajtóperekben pedig elévülés miatt kérte a bűnvádi nyomozás megszüntetését. Kassák kérelmének beérkezése után „a meg nem állapított bűncselekmény” dokumentumait Baróthy Pál főügyész kiemelte az iratcsomóból. Az eredeti iratcsomó hozzáférhető, azonban a Kassákra vonatkozó anyagot később nem helyezték ide vissza. A Budapesti Kir. Ügyészség 1924. augusztus 8-án indítványozta a Kassák elleni nyomozólevelek visszavonását és a bűnvádi eljárás elévülés miatti megszüntetését, ami a Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék 1924. szeptember 3-i végzésével megtörtént; a Budapesti Kir. Ügyészség minderről 1924. október 28-án értesítette Györki Imrét.¹⁰

Az út azonban korántsem nyílt meg Magyarországra felé. Kassák Bécsben nem tudta igazolni magyarországi illetőségét, ezért hazatérési okmányokat sem kaphatott. A Bécs és Budapest között „ingázó” Simon Jolán a következő két évben több

⁹ Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Királyi Ügyészség (a továbbiakban BFL BKÜ) VII.18.d 638. f. 1920–IV–5–41.

¹⁰ Uo.

ügyvéddel, tisztviselővel és újságíróval tanácskozott az illetőség és a honosítás megszerzéséről.¹¹ Több, Kassáknak írott levele tanúskodik arról, hogy a „tanácsadók” mintegy „a levegőbe beszéltek”, az ügymenetről homályos dolgokat mondtak, és csekély erőfeszítést fejtettek ki annak érdekében, hogy Simon Jolán előbbre jusson a hivatali eljárásban.

Mindez azért is érdekes, mert az 1920-as évek közepén számos magyarországi lakosnak kellett illetőségi igazolást beszereznie. A jogi szabályozásban semmi titokzatos nem volt, és számos fővárosi ügyvéd találkozott ilyen esettel. Korábbi budapesti lakosok számára az illetőségi igazolást a főváros tanácsának illetőségi ügyosztálya állította ki. A benyújtandó kérvényhez csatolni kellett az okmányt – például az apa születési bizonyítványát –, amely a folyamodó magyar állampolgárságát igazolta, a folyamodó születési bizonyítványát, erkölcsi bizonyítványát, lakbizonylatát legalább négyévi, megszakítás nélküli Budapesten tartózkodásról, illetve adókönyvi vagy adófőkönyvi kivonat alapján azt is igazolni kellett, hogy a kérvényező Budapesten legalább egyszer adót fizetett.¹² Az illetőségi igazolás birtokában azután sor kerülhetett a honosításra – Kassák hazatérésének ez utóbbi már nem volt feltétele.

Simon Jolán idővel azzal is szembesült, hogy a „pártfogók” Kassák dolgaiban nem kívánják exponálni magukat. Mindez az ő szempontjukból nézve érthető volt: a magyar hivatalosság Kassákot kommunista szökevényként tartotta számon. A M. Kir. Államrendőrség Politikai Nyomozó Főcsoportja által készített névjegyzék 1926. áprilisi, II. részében Kassák mint a bécsi magyar kommunista párt tagja szerepel¹³ – ekként nem meglepő, hogy a magyar rendőrség Simon Jolán utazásait is követte. Budapesti tartózkodásáról például 1925. február 17-én aktát nyitottak,¹⁴ ám Simon Jolánt nyilvánvalóan már korábban is figyelték, majd 1925 márciusában, miközben a 365 című lap első számának megjelenését intézte Budapesten, ki is hallgatták.¹⁵

¹¹ Simon Jolán missziójáról lásd DOBÓ GÁBOR, *Kassák Lajos hazatérése. A nyilvánossághoz jutás gazdasági és jogi feltételei a bécsi Ma és a budapesti Dokumentum közötti időszakban*, It 2018/3., 277–280, 287–291.

¹² M. Kir. Országos Államrendőrségi Évkönyv, szerk. SÁNDOR JENŐ – BINGERT JÁNOS, M. Kir. Országos Államrendőrségi Évkönyv Kiadóvállalat, Budapest, 1925, 113.; *Mindent tudok. Az Újság könyve*, szerk. DICK BÓDOG, Az Újság Rt. kiadása, Budapest, 1926, 249.

¹³ MNL OL BM K 149 651. f. 13. cs.

¹⁴ BFL VI.1.d – A M. Kir. Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának iratai, Politikai és Rendészeti Osztály, 6. kötet.

¹⁵ Simon Jolán szokás szerint özv. Kassák Istvánnénál, Kassák édesanyjánál szállt meg a Sziget utca 16. szám alatt, a derektívek a lakásban iratokat is lefoglaltak. Simon Jolánt a budapesti rendőr-főkapitányságon Schweinitzer József rendőrkapitány hallgatta ki – Simon Jolán szerint „a legnagyobb udvariassággal”, főként utazásának célja felől érdeklődvén. Simon Jolán indokként saját hazatelepülésének intézését nevezte meg. Simon Jolán két nappal később Hébelt Ede kíséretében jelent meg a főkapitányságon, és a lefoglalt iratokat visszakapta. Lásd Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1925. március vége – április eleje] = Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum (a továbbiakban: PIM–KM), KM-lev. 2063/41–42. Kassák a 365 alakjában a Ma folyóiratot kívánta hazatelepíteni, lásd DOBÓ GÁBOR, *Számok. A nyugati emigrációból Magyarországra visszatérő avantgárd lapszerkesztők adaptációs modelljei a 365-től a 100%-ig*, It 2023/2., 172–184. Hébelt Ede védőügyvéd volt több, kommunista-ellenes perben. A politikai rendőrség töredékesen fennmaradt irataiból tudható, hogy például Hébelt leveleit (is) felbontották (BFL VI.1.d – A M. Kir. Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának iratai, Politikai és Rendészeti Osztály, 1. kisdoboz).

Simon Jolán nehezen igazodott el a bürokrácia útvesztőjében, de elszántan, hősies kitartással próbált eleget tenni a kívánalmaknak, noha a hazatérés jogi procedúráját összességében nem látta át. Csak 1925 nyarára lett számára nyilvánvaló, hogy az illetőségi igazolvány *nélkülözhetetlen* az úti okmányok kiállításához.¹⁶ Az adózási igazolás megszerzése külön gondot jelentett. Simon Jolán Kassák több korábbi munkaadójánál is járt, de ők az iratok selejtezése miatt nem tudták igazolni Kassák alkalmazotti viszonyát. Végül Simon Jolán és özv. Kassák Istvánné 1925 karácsonya előtt személyesen felkeresték Aigner Adolfot, az egykori Aigner és Fábíán Csavargyára társtulajdonosát.¹⁷ Aignerék valószínűleg már 1907-ben felvették Kassákot a Váci út 135. alatti gyárukba, az *Egy ember élete* tanúsága szerint a néhány hónapos alkalmazásnak egy Kassák által is szervezett sztrájk vetett véget. Megjegyzendő, hogy a regényben írtakhoz képest¹⁸ Kassák a csavargyárban hosszabb ideig dolgozhatott.

*

Közben Bécsben Kassák is megkezdte a hivatalos ügyintéztést – meglátásunk szerint amolyan „próba-szerencse” alapon. A belügyminisztérium Közbiztonsági Osztálya – a bécsi követség értesítése alapján – 1925. szeptember 5-én tudatta az igazságügy-minisztériummal, miszerint „Kassák Lajos író, kommunista emigráns azzal a kéréssel fordult a bécsi m. kir. követséghez, hogy részére hazatérésre érvényes útiigazolvány állíttassék ki az előírt eljárás mellőzésével, miután a bpesti kir. büntetőtörvényszék vádтанácsa a sajtó útján elkövetett izgatás büntette miatt ellene kibocsátott nyomozólevelet visszavonta.” A belügyminisztérium az okmány kiállításához az igazságügy-minisztérium állásfoglalását igényelte.¹⁹ (A hivatali átfutást is figyelembe véve Kassák még augusztusban jelenhetett meg a követségén.)

Az igazságügy-minisztériumban Váry Albert koronaügyész volt Kassák ügyének referense.²⁰ Várynak az igazságügy-miniszter nevében írt 1925. szeptember 18-i

¹⁶ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1925. július eleje, 1925. július 29., illetve 1925. augusztus] = PIM–KM, KM-lev. 2063/75., 2063/78., illetve 2063/85.

¹⁷ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1925. december eleje] = PIM–KM, KM-lev. 2063/103–104., 2063/51.

¹⁸ KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, I., Magvető, Budapest, 1983, 237–240.

¹⁹ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

²⁰ Váry Albert 1919 augusztusától a Budapesti Államügyészség elnökeként a proletárdiktatúra alatt elkövetett bűncselekmények miatti eljárásokat felügyelte, ugyanakkor ő folytatta a vizsgálatot a Duna–Tisza közén a fehérterrorhoz 1919 késő nyarától köthető gyilkosságok és önkényeskedések ügyében is. Váry jogrend iránti elköteleződése politikai-katonai érdekeket sértett, és ennek következtében 1920. október végén a Budapesti Kir. Ügyészség elnöki állásából felmentették – utódja Strache Gusztáv lett. 1921–1922-ben gróf Bethlen István miniszterelnök személyes megbízottjaként az igazságügy-minisztériumból a Budapesti Kir. Főügyészséghez kirendelve folytatta a fehérterror atrocitásainak kivizsgálását. Ezekben az ügyekben viszont Dabasi Halász Lajossal, a főügyészség vezetőjével (és a mögötte álló politikai tényezőkkel) került összeütközésbe, mire Váry saját megbízásának visszavonását kérte, és 1922. május 3-i hatállyal visszahelyezték az igazságügy-minisztériumba. Mindez egyértelmű törést jelentett a pályáján, noha az elkövetkező években megpróbálta hasznossá tenni magát: hazatérési és politikai amnesztiáügyekkel foglalkozott, ám a döntéseket itt már nem ő hozta. Lásd NÁNÁSI László, *A jogrend szolgálatában. Váry Albert élete és működése (1875–1953)*, Legfőbb Ügyészség, Budapest, 2015, 56–133.

válaszlevél-tervezete megerősítette, hogy nem mellőzhetik a 21.906/1924. IM IV. sz. rendeletben előírt eljárás lefolytatását, illetve Kassák bécsi politikai tevékenységének vizsgálatát.²¹ Kassáknak tehát először az igazságügy-miniszterhez kellett kérvényt intéznie, és csatolnia hozzá a bécsi rendőr-igazgatóság iratát kint tartózkodása alatti jogkövető magatartásáról. Ez utóbbi, 1925. október 30-án kiállított okmány Kassák számára kedvező volt: közölték, hogy Kassák 1920. április 16. óta lakik az Amalienstraße 26. alatt, kifogás ellene sem erkölcsi, sem állampolgári szempontból nem merült fel, és a rendőrhatóságnak arról sem volt tudomása, hogy Kassák részt vett volna a bécsi bolsevik mozgalomban, avagy Bécsben a magyar állam ellen propagandát fejített volna ki. Kassák kérelmét az igazságügy-minisztériumban 1925. december 9-én iktatták.²²

Kassák ekkor még bízott a gyors ügymenetben, ugyanis aláírta azt a politikai nyilatkozatot, amelynek kiállítása mintegy utolsó fázisként, a hazatérés minisztertanácsai jóváhagyása után következett volna. Talán figyelmetlenségéből, talán az eljáró hivatalnok alakította így, mindenestre Kassák nyilatkozatából²³ kimaradt az öt évre vonatkozó időbeni korlátozás:

Wien 1925 december 11én

Becsületszavam adom, hogy az országba való visszabocsátásom után nem veszek részt politikai pártnak, egyesületnek vagy szervezetnek szervezésében és működésének irányításában, nem veszek részt politikai gyűlés rendezésében vagy összehívásában, ily gyűléseken tisztet nem viselek és fel nem szólalok, nem leszek politikai jelentőségű lapnak szerkesztője, kiadója, politikai tartalmú közlést sajtó útján sem saját nevem alatt, sem névtelenül vagy más neve alatt közzé nem teszek és általában minden szembetűnő politikai tevékenységtől és magatartástól tartózkodni fogok.

Kassák Lajos

Kassák ódzkodott az aláírástól, azonban Simon Jolán egyértelművé tette a számára, hogy a nyilatkozat nélkül a hazatérési procedúra nem folytatható; az aláírandó okmányt a Ma köréhez tartozó Bergmann Teréz vitte ki Bécsbe.²⁴ A Budapestre visszaküldött nyilatkozatot Földes István ügyvéd adta át Váry Albertnek, aki a teljes aktát 1925. december 15-én, példás gyorsasággal küldette el a Budapesti Kir. Főügyészségnek.²⁵ Az akkor sikert ígérő fejleményekről Simon Jolán a következőképpen számolt be Kassáknak: „Váry, Földesnek határozott ígéretet tett, hogy a hazatérést

²¹ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

²² Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (a továbbiakban BFL BKB) VII.5.c 13.079–1926.

²³ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

²⁴ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1925. december 10.] = PIM–KM, KM-lev. 2063/105.

²⁵ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

megengedik, de még egyszer utána néznek nincs-e még valami eljárás ellened. Ha 20[-áj]ig tud valamit, akkor itt pesten engem értesít, ha csak 20 után tudja meg az eredményt, akkor a Wiener címünkre ír.”²⁶

Simon Jolán más alkalmakkor személyesen is felkereste Váry Albertet hivatalában. Simon Jolán beszámolóiból egy munkáját komolyan vevő hivatalnok tűnik elő, aki empátiával viszonyult a „másik ember” küldetéséhez (noha szakmai ambícióit kevésbé elégíthette ki, hogy Kassák kommunista okfejtéseiről készítsen összefoglalókat). Ugyanakkor Váry sem gondolhatta komolyan, hogy a bürokrácia Kassák ugyancsak szenzitív ügyében pár nap alatt döntésre jut. És valóban, Kassák aktáját a Budapesti Kir. Ügyészségen újból, alaposan áttanulmányozták, mígnem 1926. január 20-án hivatalosan is megállapították, hogy a bűnvádi eljárást 1924. szeptember 3-án valóban megszüntették.²⁷ Minderről a Budapesti Kir. Főügyészség az igazságügy-minisztériumot másfél hónap késéssel, 1926. március 4-én tájékoztatta.²⁸

A forradalom konstruktöre

Az értesítés megérkezése után néhány nappal a M. Kir. Igazságügy-minisztérium új eljárást indított, mégpedig Kassáknak Bécsben 1924 tavaszán megjelent *Álláspont* című, 47 oldalas röpirata ügyében. A művet „ellenőrzés” céljából Váry még 1925 szeptemberében kérte be, és azt – Kassákék jóváhagyásával – Korcsmáros Nándor vitte be az igazságügy-minisztériumba (ez lett a könyv Magyarországon „hivatalosan olvasható” egyetlen példánya).²⁹ A szövegről tehát tudtak a hatóságok, és csak idő kérdése volt, hogy Kassákot mikor „szembesítik” a benne kifejtett programmal.

Az *Álláspont*ban a kommunizmus konstruktöre szólal meg: *a jövőbeni forradalmi cselekvésre történő kulturális és ideológiai felkészülés* módozatait taglalja. Kassák szerint ezt a munkát a legális tömegpárttá szerveződő kommunista mozgalomnak kell elvégeznie: feladatokat kell átvennie a szakszervezetektől és a szociáldemokratáktól, pártiskolákat kell felállítani, amelyekben meghatározott tantárgyakat kell tanítani. A cél az új ember megépítése. Mindebben megkerülhetetlen szerep jut *a forradalom konstruktöreinek*, Kassák szerint „a konstruktív művész, konstruktív ember [...] ma a legtisztább forradalmi típus”, ugyanis a konstruktív művész önmaga kifejezésével az új, kollektív társadalom törvényeit fogalmazza meg, avagy Kassák nyelvezetén: „a mi emberi lényünkől kifejtett konstruktív alkotások is a jövő struktúráját mintázzák”.³⁰ Ám arra vonatkozóan, hogy az utóbbi „megoldóképlet” miként váltja valóra

²⁶ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1925. december 15-től] = PIM–KM, KM-lev. 2063/102. Simon Jolán sajátos helyesírásán a levélrészletekben nem változtattunk.

²⁷ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

²⁸ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

²⁹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1925. szeptember 20., 1925. szeptember 28.] = PIM–KM, KM-lev. 2063/91., 2063/93.

³⁰ KASSÁK Lajos, *Álláspont. Tények és új lehetőségek*, Julius Fischer, Bécs, 1924, 12, 30–35, 38, 43, 44.

a jövő kommunizmusát, sem az *Álláspont*, sem a többi, az emigrációban született Kassák-tanulmány nem ad útmutatást.³¹

Kassák az *Álláspont*tal napi politikai ügyekhez is hozzászólt – ebből a szempontból röpirata öngazolásnak tekinthető. Az 1919-es kommunista hatalomátvétel ötödik évfordulójára időzítve fejtette ki nézeteit a bécsi kommunista mozgalomról, azaz fogalmazott meg lesújtó véleményt a frakcióharcokról, amelyek – szerinte – az egész ügyet kompromittálták. A frakciókat a követendő stratégiára vonatkozó elképzelések határolták el egymástól. A fő kérdés ekként hangzott: a forradalom menetében bekövetkezett „lassúbbodás” idején illegális, offenzív kommunista akciók vezetnek-e az (újabb) proletárdiktatúrához, avagy a magyarországi legális munkásmozgalomra építve, a szociáldemokraták és a szakszervezetek alakulatait felhasználva, hosszabb távon érhető-e el a siker. A frakciók közötti ellenségeskedés feloldása – az ideológiai „tisztázás” – központi jelentőségűnek bizonyult már a Komintern III., 1921. június–júliusi moszkvai kongresszusán is. A magyar delegáltak közül az előbbi, radikálisabb nézeteket képviselte Kun Béla, Pogány József és Rudnyánszky Gyula, míg az utóbbi taktika híve volt Landler Jenő, Lukács György, Hirossik János és Király Albert. A Kommunista Internacionálé magyar ügyekben hozott határozata a mérsékeltek álláspontját legitímálta, tulajdonképpen azt az irányvonalat, amelyet Lenin a „baloldaliság” veszélyeire figyelmeztetve még a Komintern 1920-as, II. kongresszusára írott könyvében dolgozott ki.³² Az *Álláspont* sokrétűen tanúskodik arról, hogy Kassák számára „a jövő csirái” a lenini nézetekben „teljesednek fel”.³³ Ő maga az „Új Embert” Leninben látta megtestesülni: „Nem a régi rend ördöge, hanem az ebben a rendben többé megférti nem tudó, felduzzadt életességhez egy új, egy általánosabb rendet igénylő társadalom két jobbkezes anyala volt ő. Konstruktor. A gazdaságot, politikát, tudományt és technikát egyenlő mértékkel mérő új, kollektív ember.”³⁴

A bécsi frakcióharcok azonban az 1921-es kongresszus után sem szűntek meg, az év őszén a mérsékeltebb álláspont képviselői, Landler, Lukács és Hirossik kiléptek a KMP Központi Bizottságából. 1922–1923-ban a KMP és a Komintern közötti együttműködés erősen akadozott, 1924 tavaszán kezdődött meg az egyeztetés az ellentétek feloldásáról.³⁵ Kassák az *Álláspont* miatt indított magyarországi per fő-tárgyalásán 1928. december 5-én azt vallotta, hogy a munka megírására a kiadó,

³¹ Lásd például: KASSÁK Lajos, *Képarchitektúra*, Ma 1922. március 15., 52–54.; Uő., *Vissza a kaptafához*, Ma 1923. szeptember 15., 1–2.; Uő., *Éljünk a mi időnkben*, Korunk 1926/7., 455–457.; Uő., *A korszerű művészet él* = Uő., *Tisztaság könyve*, Horizont – Simon J., Budapest, 1926, 95–114.

³² Vlagyimir Iljics LENIN, A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége, [fordító nélkül], Magyar Helikon, Budapest, 1980.

³³ KASSÁK, *Álláspont*, 47.

³⁴ Uő., 26.

³⁵ A bécsi kommunista emigráció belső ellentéteiről lásd SZABÓ Ágnes, *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése (1919–1925)*, Kossuth, Budapest, 1970, 91–190.; KIRSCHNER Béla, *A KMP stratégiai vonalának alakulása (1919. augusztus – 1925. augusztus)*, Akadémiai, Budapest, 1985, 103–207.; LUKÁCS György *Önéletrajza*, 1930. április 1. = *Vallatás a Lubjankán. Lukács György vizsgálati ügyiratai – Életrajzi dokumentumok*, szerk. V. T. SZEREDA et al., Argumentum – Lukács Archívum, Budapest, 2002, 137–138.

Julius Fischer szólította fel, és a megjelent könyvből is ő postázott 150 példányt zárt borítékban, „föltehetőleg” a kommunista párt vezető tagjainak.³⁶ Kassák a perben nyilván nem kívánta rontani a maga esélyeit, ám az *Álláspont* megírására vonatkozó felszólítás magasabb pozícióból, avagy a mozgalom szempontjából Bécsnél fontosabb helyről érkezhett.

*

Az igazságügy-miniszter 1926. március 9-én kérte fel a Budapesti Kir. Főügyészség elnökét, hogy a Budapesti Kir. Ügyészség által vizsgálta meg Kassák röpiratát: „e füzetben foglaltak miatt indítható-e és mi címen bűnvádi eljárás s az elkövetett bűncselekmény nem évült-e el”. Másfelől levelet küldött a külügyminiszternek, hogy a bécsi követség útján állapíttassa meg, Kassák „Bécsben kommunista körökkel érintkezést tartott-e fenn s nemzetgyalázásban részes-e”.³⁷ Dabasi Halász Lajos kir. főügyész késelem nélkül, 1926. március 13-án utasította a Budapesti Kir. Ügyészséget az igazságügy rendelkezéseinek végrehajtására,³⁸ ám a Budapesti Kir. Ügyészség – noha azonnali intézkedést igénylő bélyegző került a levélre – nem végezte el a feladatot.

Kassák 1926. május elején újabb kérvénnyel³⁹ fordult az igazságügy-miniszterhez magyarázatot fűzve az időközben vizsgálat alá vont szöveghez:

Nagyméltóságú Minister Úr!
Kegyelmes Uram!

Mély tisztelettel alulírott azon alázatos kérelemmel járulok Nagyméltóságodhoz, hogy előző szám alatt már beterjesztett azon kérelmemnek, hogy Magyarországra vissza térhessek – helyt adni méltóztassék.

Tudomásomra jutott, hogy bár az ellenem folyamatban lévő bűnügy jogerősen megszüntetett, mégis *Álláspont* cím alatt Wienben megjelent könyvem miatt a hazatérés részemre nem engedélyeztetett.

Tekintettel azon körülményre, hogy a könyv megjelenése óta több mint két év telt el és ezen idő alatt ezen könyv miatt ellenem eljárás folyamatba nem tétetett, tekintettel arra továbbá, hogy ez a könyv Magyarországon nem terjesztetett és hogy én ezen könyvet csupán a wieni pártharcok közepette írtam és hogy ez volt legutolsó politikai állásfoglalásom, amelyben azonban Magyarország és a magyar állam ellen semmi néven nevezendő kijelentés, izgatás vagy sértés nem foglaltatik, – ez a könyv nem lehet többé akadály a visszatérésem engedélyezésének.

³⁶ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926. Julius Fischer valójában Gömöri Gyula (1885–1937) emigráns könyvkiadó volt.

³⁷ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

³⁸ BFL BKÜ VII.18.d 638. f. 1920–IV–5–41.

³⁹ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

Hivatkozással az előző kérvényben foglaltakra és az ott lévő mellékletekre, tisztelettel megújítom kérésem, vagyok Nagyméltóságodnak a legmélyebb tisztelettel

Kassák Lajos

A budapesti kir. ügyészség véleménye az *Álláspontról* – többszöri sürgetés után – 1926. május 22-ére készült el:

Szerző röpiratában saját magát kifejezetten kommunistának nevezi és fejtegetésein végig mindenütt a kommunista érzelem és gondolkodás vonul végig. A röpirat tartalma tulajdonkép[p]en a kommunizmus elméleti igazolása és bírálata beállítva a mai világpolitikai helyzetbe, különös tekintettel a magyarországi állapotokra és az itt fennállott proletárdiktatúra körülményeire. A röpirat világnézeti és politikai felfogásából szükségszerűleg következik, hogy az a proletáriátusnak és a kapitalizmusnak[,] a munkásságnak és a polgári osztályoknak éles szembeállítását foglalja magában a proletáriátus javára megnyilvánuló egyoldalú, elfogult és a polgári osztályt támadó jelleggel. A röpirat tartalmánál fogva a Btk. 172. §-ának 2. bekezdésébe ütköző és az 1912. évi LXIII. tc. 19. §-a szerint minősülő osztály elleni izgatás büntetnének a jelenségeit tünteti fel. A bünvádi eljárás megindítását kizáró elévülés az ügyben nem következett be, miután a m. kir. Curiának 1922. december 12. napján B.I. 6.763/1922. szám alatt kelt határozata⁴⁰ szerint a sajtótörvénynek az alkotmányos sajtószabadságot védő rendelkezései és különösen az elévülés időtartamát is enyhítő intézkedései nem vonatkoznak idegen állam sajtójára, amellyel szemben a magyar állam sem a törvényes rendészeti ellenőrzést nem gyakorolhatja, sem a törvény szerint való büntetőjogi felelősségre vonásra irányuló igényét nem érvényesítheti. A szóban forgó röpirat Wienben 1924. március havában állíttatván elő és hozatván forgalomba mint külföldi sajtótermék a rendes eljárás szabályai szerint bírálendő el.

A felterjesztés Baróthy Pál főügyész munkája. Baróthy a tényállást jogi szempontból pontosan írta le, ugyanakkor úgy látta, hogy a bünvádi eljárás lényegesebb joghátrány nélkül mellőzhető volna. Mindezzel Strache Gusztáv, a Budapesti Kir. Ügyészség elnöke is egyetértett, és a döntést a Budapesti Kir. Főügyészségre hagyta.⁴¹ A főügyészség elnöke, Dabasi Halász Lajos 1926. május 30-i felterjesztésében viszont nem találta teljesíthetőnek Kassák kérését, hogy Magyarországra szabadlábban visszatérhessen, ellene a bünvádi eljárás megindítását és nyomozólevél kibocsátását javasolta.⁴² Váry valószínűleg érzékeltette Simon Jolánnal, hogy a főügyészség részéről milyen eredmény várható, ugyanis megbeszélésükről Simon Jolán 1926. május 24-én vagy 25-én a következőképpen számolt be Kassáknak: „Várynál voltam megint

⁴⁰ *Büntetőjogi Határozatok Tára*, VII., közzéteszi a m. kir. igazságügyminiszter, Budapest, 1927, 99.

⁴¹ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

⁴² *Uo.*

és miután közösen megállapítottuk, hogy Erdős Ren[é]e erkölcstelen író és ajánlottam neki, hogy komoly irodalmi munkák helyett ezt koboztassa el az Ügyészség, elbűcsúztunk egymástól avval, hogy bízunk Istenben, talán egyszer téged is haza segít.”⁴³

Az igazságügy-minisztérium közben folytatta a 21.906/1924. IM IV. számú rendeletben előírt eljárást. A külügyminisztérium (a hivatalos sürgetést követően) 1926. július 8-án küldte át a bécsi rendőr-igazgatóság újabb, 1926. május 11-én kelt „bizalmas értesítésének” másolatát, amely Kassák tevékenységéről kevés nívumot tartalmazott. A jelentés például hivatkozott Kassák egyik, 1921-es bécsi kihallgatására, amelynek során Kassák tagadta, hogy ő politikai menekült volna, s azt állította, hogy csak azért tartózkodik Bécsben, mert itt könnyebben és olcsóbban kiadhatja művészeti folyóiratát.⁴⁴ 1926-ban már a bécsi rendőrségnek is tudnia kellett, hogy a Kassák által 1921-ben mondottak nem feleltek meg a valóságnak.

Váry Albert 1926. július 29-én újólag összefoglalta az ügyet, feljegyzésében tényszerűen ismertette Kassáknak a proletárdiktatúra alatti tevékenységét, és elfogultságoktól mentesen adta az *Álláspont* summázatát. Kassákot „fanatikus, ideális kommunistának” nevezte, de hangsúlyozta a művészi kvalitásait is („határozottan tehetséges magyar író. Valami francia–orosz szertelenség és mélység van írásaiban”), és hivatkozott arra, hogy a bécsi források Kassákot „mint kommunistát” nem ismerik (a szövegben többször előkerülő *ideális* kommunista minősítés valójában enyhítő értelmű). Váry az eltérő ügyészi konklúziókhöz fűzte Kassákról alkotott saját véleményét: „Lényegében ártalmatlan költő lélek, kit izgat az emberiség boldogulása, de a ki forradalmat nem tud csinálni, csak elmélkedik rajta, hogy lehetne a kommunista boldogságot megvalósítani. Én őt veszélyesnek nem tartom s mint magyar írórt szívesen látnám itthon.”⁴⁵

A döntő szót az igazságügy-miniszter nevében Séthy Antal államtitkár 1926. július 30-án mondta ki: Kassák Lajosnak a hazatérésre és a bíróság előtti szabadlábban való védekezésre vonatkozó kérése nem teljesíthető, ellene nyomozólevelet kell kibocsátani.⁴⁶ A Budapesti Kir. Főügyészség 1926. augusztus 7-én utasította a Budapesti Kir. Ügyészséget az intézkedések megtételére.⁴⁷ Kassák gyors és akadálytalan hazatérésének esélyei ezzel a minimálisra csökkentek. Az *Álláspont* miatti büntetőeljárást nem a hatályos sajtótörvény, hanem a büntető törvénykönyv alapján kellett lefolytatni, és az ügyészségi előterjesztés leszögezte, hogy az elévülésre vonatkozó enyhítő rendelkezések nem vehetők figyelembe. S miután az *Álláspont* külföldön jelent meg, Kassák az 1924-es IM-rendelet első csoportjába tartozó „megtévedtek” közül átkerült volna a második csoport „hazaárulói” közé. 1926 nyarán egyetlen biztató dolog történt (illetve nem történt), bár erről Kassák nem tudott: a budapesti ügyészség a nyomozólevél kibocsátása érdekében hónapokon át semmilyen lépést nem tett.

⁴³ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1926. május 26. előtt] = PIM–KM, KM-lev. 2063/131.

⁴⁴ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁴⁷ Uo.

*

Kassák Lajos 1926 nyarán Párizsban járt. A csehszlovák állampolgárságú Ludovít Kassák nevére kiállított útlevéllel⁴⁸ május 30-án érkezett meg a francia fővárosba.⁴⁹ Kassák és hívei június közepén felolvasó estet tartottak az Hôtél Sociétés des Savantes termében a Rue Danton-on – az időközben ellenük fordult Uitz Béla demonstrációja miatt a rendezvény botrányosra sikeredett.⁵⁰

Közben megjelent Magyarországon Kassák *Tisztaság könyve* című munkája, amely az emigrációs évek termésének esszenciáját adta, s amely szintén egyfajta hazatalálási kísérletként értelmezhető. Kassák előzőleg személyesen, majd levelekben instruálta Simon Jolánt, hogy a kiadvány formailag is a lehető legtökéletesebb legyen.⁵¹ A könyv a Krausz J. és Társa Nyomdájában készült a Falk Miksa utcában – Kassák az emigrálása előtt is velük dolgozott. Ebben az egyben semmi nem változott.

A hazatérés ügyében a fordulatot Kassák budapesti illetőségének megszerzése hozta el. 1926 júliusára Simon Jolán összegyűjtötte a benyújtáshoz szükséges dokumentumokat, majd a 239.596–IV/1926. számú, 1926. szeptember 9-i keltezésű igazolást⁵² néhány nappal később átvette Budapesten.⁵³ Gróf Ambrózy Lajos bécsi követ 1926. szeptember 29-én a következőkről tájékoztatta a külügyminisztert:

Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy Kassák Lajos a követségen újból megjelent és előadta, hogy *Egy ember élete* című regénye a „Nyugat”-ban jövő hó 1-én megjelenik⁵⁴ s a kefelenyomatok átvizsgálása végett okvetlenül sürgősen Budapestre kell hazatérnie.

Van szerencsém tiszteletteljesen kérni, miszerint abbeli magas utasításával ellátni méltóztassék, vajjon nevezett számára a szokásos formájú hazatérési igazolványt „Rendeletellenesen távozott[.] nem igazolt” megjegyzéssel ellátva kiállíthatom-e.

Kassákot ez esetben természetesen figyelmeztetném, hogy egy ily igazolvánnyal való hazatérése mily következményekkel jár.

Ambrózy s.k.

rk. követ és megh. min.

⁴⁸ PIM–KM, KM-an. 19/6.

⁴⁹ Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [Párizs, 1926. május 30.] = PIM–KM, KM-lev. 378/21.; [Név nélkül], *Kassák Lajos Párisban*, Népszava 1926. június 8., 10.

⁵⁰ Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [Párizs, 1926. június] = CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos levelesládájából*, Új Symposion 1979. január 15., 6.; NÁDASS József, *Nehéz leltár. Regényes önéletrajz*, I., Szépirodalmi, Budapest, 1963, 421.

⁵¹ CSAPLÁR, *Kassák Lajos levelesládájából*, 4–5, 7.

⁵² PIM–KM, KM-an. 19/10.

⁵³ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [Budapest, 1926. július, 1926. szeptember közepe] = PIM–KM, KM-lev. 2063/143., 2063/155.

⁵⁴ A *Nyugat* 1926. október 1-jei számában az *Egy ember élete* második könyve (*Kamaszévek*) nyitó darabját adta közre.

A bécsi követ szakszerűen reagált a kérelemre. Kassák az illetőségi bizonyítvány birtokában jogosultá vált a hazatérési okmányokra, azonban valószínűsíthető volt, hogy minisztertanácsi engedély hiányában – mint említettük, ezt az igazolvány bélyegzője jelezte volna a határőrizeti szervek számára – a Magyarországra való belépéskor letartóztatják. Ambrózy követ jelentése után a külügy-, az igazságügy- és a belügy-minisztérium bevonásával több mint egy hónapig húzódó, de végül eredménytelennek bizonyuló levelezés indult Kassák státuszáról.⁵⁵ Mindeközben, 1926. október 25-én (két és fél hónappal a budapesti kir. főügyész 1926. augusztus 7-i utasítása után) a Budapesti Kir. Ügyészség még csak a nyomozólevél kibocsátására vonatkozó indítványt küldte meg a Budapesti Kir. Büntetőtörvényszéknek.⁵⁶

*

Hivatali akták tanulmányozása során soha nem tudhatjuk bizonyosan, hogy a bürokrácia működésében mutatkozó „szünet” – ami jelen esetben a szabályoknak elegendő, de érdemi választ nem tartalmazó levelekben nyilvánult meg – mulasztást jelent-e, vagy inkább háttérben zajló egyeztetésre utal. Ám 1926 őszén már Váry Albert is gyengülő elkötelezettséggel vitte az ügyeket. Levonva a konzekvenciáját, hogy az igazságügy-minisztériumban további előrehaladásra nem számíthat, hiszen sem megfelelő hatáskört, sem osztályvezetést nem kapott, Bethlen miniszterelnök támogatásával képviselőjelöltként indult az 1926. decemberi választásokon a Nemzeti Egység Pártjának színeiben.⁵⁷ Váry fő ellenfele a szabadszállási kerületben Héjjas Iván testvére, Héjjas Aurél volt, azonban Váry meggyőző többséggel nyerte el a mandátumot. Mindazonáltal a fentiekben ismertetett, *felszínen zajló* levelezés azt is jelezte, hogy az érintettek *döntésre vártak*. A Kassák-ügyről Váry által készített 1926. július 29-i összefoglalás erősen emlékeztet arra az összegzésre, amelyet a kormányzói kabinetiroda számára ugyancsak ő írt négy másik hazatérési ügyről még 1924 júliusában. Elképzelhető, hogy Kassák „erőszakmentes” hazatéréséhez magasabb szinten – a *legmagasabb szinten* – 1926 őszén mégis hozzájárultak. Bizonyosak ebben nem lehetünk, mert az ilyen típusú döntések meghozatala informális úton zajlott.

A bécsi követség 1926. november 3-i dátummal állította ki Kassák számára a hazatérési igazolványt. Az okmányon báró Nagy Árpád főkonzul aláírása szerepel, ugyanakkor a bélyegző szövege – *„Rendellenesen [!] távozott”* – eltér a hivatalos formulától.⁵⁸ Utóbbi magyarázhatja egyfelől, hogy a hazatérési igazolványokon szereplő követségi bélyegzők állandó bonyodalmakat okoztak. A külügyminisztérium néhány hónappal korábban, 1926. augusztus 3-án hívta fel a belügyminisztérium figyelmét a szabályok pontatlan alkalmazásából adódó anomáliákra. A tény, hogy olyan hazatérőket is letartóztattak a határon, akiknek az igazolványában a *„Rendellenesen távozott . . . . . igazolt.”* megjegyzés szerepelt, annál is kellemetlenebb

⁵⁵ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

⁵⁶ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁵⁷ NÁNÁSI, *A jogrend szolgálatában*, 134.

⁵⁸ PIM–KM, KM-an. 19/11.

lehetett a külügy számára, mert a határőrizeti szervek téves intézkedései a bécsi követség szavahihetőségét is kétségbe vonták.⁵⁹ A belügyminisztérium ekkor, úgymond, „kioktatta” a határőrizeti szerveket a helyes eljárásról, ugyanakkor ezen 1926. augusztus 10-i körrendeletbe hibásan került be a nem igazolt személyek okmányán feltüntetendő bélyegzőszöveg: a korábban jóváhagyott „*Rendeletellenesen távozott*” megjegyzést eltévesztve a belügyminiszter akként utasította a szerveket, hogy csak azok tartóztatandók le, akiknek az okmányában a „*Rendeletellenesen távozott, nem igazolt*” bélyegző vagy beírás található.⁶⁰

Kassák hazatérési okmányába viszont olyan bélyegző került, amelynek szövege nem illeszkedett sem a korábban meghatározott, sem az alárendelteknek újonnan tudomására hozott sémába – és amely nem vonta maga után a letartóztatást. Talán azok számára alkalmazták ezt a harmadik verziót, akiknek a hazatéréséhez *hallgatólagosan* hozzájárultak. Gróf Ambrózy Lajos követ 1926. szeptember 29-i levele (lásd fentebb) arról tanúskodik, hogy a követségen ismerték a belügyminisztérium által meghatározott új bélyegzőszöveget, ám a bécsi követség „old school” diplomatai, akik pályájukat még a Monarchia időszakában kezdték, rangon alulinak tartották, hogy politikai emigránsok ügyeivel foglalkozzanak; a külügyminisztériummal folytatott levelezésükből tudható, hogy mindezt katonapolitikai, illetve rendőrségi hatáskörként fogták fel. A követség a Kassáknak szóló hazatérési igazolvány kiállításakor tehát arra az álláspontra helyezkedett, hogy Kassák megszerezte az illetőségi igazolást, és bemutatta számukra a Budapesti Kir. Ügyészség 1924. október 28-i, Györki Imrének szóló kiadmányát, amely szerint az ellene kibocsátott (rég) nyomozólevelet 1924. szeptember 3-án visszavonták, és a bűnvádi eljárást elévülés címén megszüntették. Az 1926 júliusa óta különböző helyekre elküldött igazságügy-miniszteri levelek a Kassák elleni új nyomozólevél számát nem adták meg (mivel a nyomozólevél nem létezett), bár a követségen nyilván azt is tudták, hogy az 1924-ben hozott vádtanácsi végzés nem érvényteleníti az 1926-os nyomozólevelet.

A követségen mindenesetre átvágták a gordiuszi csomót, és ebből a belügyminisztériumi hivatalnokok sem kreáltak ügyet. Ők a háttérből figyelték a dolgokat – megvoltak a követségi informátorok –, ám forrásaik anonimitását megőrizve 1926. november 9-én pusztán tájékoztatták az igazságügy-minisztériumot a történetekről. Megadták Kassák igazolványának adatait (24.115/1926.), a kiállítás időpontját illetően egy napot tévedtek.⁶¹ A figyelmes újságolvasók azonban már napokkal korábban értesültek arról, hogy Kassák Lajos megjött Budapestre.

„küzdő, igazságra törekvő ember”

A Magyar Hírlap 1926. november 7-i, vasárnap reggeli számában tudatta, hogy Kassák Lajos „hétévi távollét után ma visszaérkezett Budapestre”, Kassák a cikkben

⁵⁹ MNL OL BM K 149 130. d. 1926–1. tétel – 3.006.

⁶⁰ *Uo.*

⁶¹ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

röviden nyilatkozott irodalmi terveiről is.⁶² A „ma” nyilvánvalóan nem aznapra vonatkozott, az 1926. november 19-i ügyészégi kihallgatási jegyzőkönyvben november 5. szerepel a Budapestre való megérkezés dátumaként.⁶³

Kassák október legutolsó napjaiban még Bécsből értesítette a Budapesten tartózkodó Nádass Józsefet, hogy „csütörtökön” (tehát 4-én) indulnak,⁶⁴ mindez azt jelzi, Simon Jolánnal már korábban tudták, hogy néhány nap múlva megkapják az igazolványt. A lehetőséget minél előbb ki kellett használniuk, hiszen az új nyomozólevél kiadásával az egész hazatérési procedúra előlről kezdődött volna. Kéziratok, klisék, kisebb használati tárgyak az Amalienstraßen maradtak, Simon Jolán később Bergmann Terézt kérte meg a hazahozatalukra.⁶⁵

Kassák és Simon Jolán a Sziget utca 16. szám alatt,⁶⁶ Kassák édesanyjánál szálltak meg, miként ezt november 6-án a Sziget utca 4–6. szám alatt található XVIII. számú rendőri őrszobán be is jelentették.⁶⁷ Kassák megérkezéséről a magyar államrendőrség is értesült, mégpedig a Magyarország című esti lap november 13-i (tehát 12-én, pénteken este megjelent) száma szerint „az egyik reggeli újságból” (ha ragaszkodunk ehhez a rendőrségi megtévesztéshez, akkor minden bizonnyal a Magyar Hírlapból). A megérkezéstől számítva azonban egy hétbe telt, amíg a rendőrség a letartóztatási indítványt az ügyészségen előterjesztette, majd miután erről a sajtó hírt adott,⁶⁸ a detektívek még vártak néhány napot, amíg elmentek a Sziget utcába. Kassákot és Simon Jolánt nem találták ott. Özv. Kassák Istvánné szerint fia még pénteken (november 12-én), Simon Jolán pedig szombaton (november 13-án) ismeretlen helyre távozott. Kassákné az Újságnak hosszabban is nyilatkozott:

Nagyon vágyott a fiam haza. Tetszik tudni, neki a talaja mégis csak Magyarország, ide húzta vissza a szíve, alig várta, hogy hazajöjjön. És amikor megjött, nagyon boldog volt... [...] Két kis szobám van, mint tetszik látni, s az egyikben ő húzódtott meg a menyemmel. Persze, fillér nélkül jöttek haza, miből is lenne neki pénze, az ilyen küzdő, igazságra törekvő embernek? Fölmondtam a két szobaúrnak, mert ugyebár, kérem, az első az embernek mégis csak a saját gyereke, hogy az jusson hajlékhoz. [...] Most már hatvanhat éves vagyok s mindig csak újabb keserűség és fájdalom ér. Hisz már öreg vagyok, szegényen abból élek, amit az egyik leányom küld nekem, meg a szobák béréből.⁶⁹

⁶² [Név nélkül], *Más a leírás, más a megírás...*, Magyar Hírlap 1926. november 7., 17.

⁶³ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁶⁴ Kassák Lajos – Nádass Józsefnek, [Bécs, 1926. október 29–31.] = PIM–KM, KM-lev. 2.000.

⁶⁵ Simon Jolán – Bergmann Teréznek, [Budapest, 1926. november végétől] = PIM V. 5720/15/6.

⁶⁶ Ma XIII. ker. Radnóti Miklós utca.

⁶⁷ Kassák Lajos lakcímbjelentést igazoló szelvénye = PIM–KM, KM-an. 24/5.

⁶⁸ [Név nélkül], *Letartóztatási indítvány Kassák Lajos ellen*, Magyarország 1926. november 13., 1.; [Név nélkül], *Kassák Lajos ellen minden eljárást megszüntettek*, Pesti Napló 1926. november 13., 2.

⁶⁹ [Név nélkül], *Beszélgetés Kassák Lajos anyjával, fiáról, aki ellen elfogatási parancsot adtak ki*, Újság 1926. november 16., 5.

A Kassák elleni új nyomozólevelet csak ezután, 1926. november 18-án bocsátotta ki a Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék,⁷⁰ ennek hatására viszont felgyorsultak az események. A kiadás napján (!) Kassák – ügyvédje, Földes István útján – kérvényt nyújtott be a m. kir. igazságügy-miniszterhez. Felidézte hazatérési procedúrájának fázisait, kitért az ellene 1920-ban kiadott nyomozólevél (tulajdonképpen nyomozólevelek) 1924 őszi történet visszavonására. A kérvényben fontos, a bírósági tárgyalás szempontjából később döntőnek bizonyuló, a hazatérés jogszerűségét alátámasztó érvek szerepeltek:

Annak nyomatékos felemlítése mellett, hogy ezen könyvet Magyarországon soha nem terjesztették, ez a könyv Magyarországból kintlva nincsen, külföldön jelent meg és akkor[.] amikor még én a kívánt politikai reversálist⁷¹ nem adtam meg, el sem tudom képzelni, mi lehet az oka annak, hogy ellenem a megadott reversális után ismét bűnvádi eljárás tétetett folyamatba egy oly könyvért, melyet külföldön írtam és amely Magyarországba soha nem került.

Kassák ugyanakkor kijelentette, hogy a könyvért való felelősséget a bíróság előtt is vállalja, azonban kérte a nyomozólevél visszavonását, és annak engedélyezését, hogy az új bűnügyben szabadlábban védekezhessen.⁷²

Az igazságügy-miniszterhez benyújtott kérvény összehangolt akció része volt. November 18-án gróf Teleki Sándorné, Vikár Béla, Heltai Jenő, Karinthy Frigyes, Lengyel Menyhért, Kosztolányi Dezső és mások mellett a Pesti Hírlap tizenkét munkatársa kérelmezte az igazságügy-miniszternél, engedélyezze Kassák számára, hogy az ellene indított büntetőügyben szabadlábban védekezhessék. Nem ismeretes, Kassákék miként nyerték meg ügyüknek Kosztolányi Dezsőt, mindenesetre Kosztolányi már napokkal korábban megkezdhetette a kérvény köröztetését.⁷³ A minisztériumból a kérvényt átküldték Strache Gusztávhoz, a Budapesti Kir. Ügyészség elnökéhez, aki a Magyar Újságírók Egyesületétől Márkus Miksa elnök és Balassa Imre főtítkárral aláírásával egy másik, hasonló tartalmú kérvényt kapott.⁷⁴

Strache Gusztáv 1926. november 19-én közölte Földes Istvánnal, hogy a nyomozólevelet és az elfogatási parancsot visszavonta, és engedélyezte, hogy Kassák Lajos a bűnügyi eljárás során szabadlábban védekezhessen. Ezután Kassák Lajos és Földes megjelentek Miskolczy Ágost ügyészségi alelnöknél, és jegyzőkönyvbe vették Kassák legfontosabb adatait.⁷⁵ Kassák életkörülményeiről a következőket mondta: „Buda-

⁷⁰ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁷¹ Kassák 1925. december 11-i nyilatkozatára utalt, ebben ígérte meg, hogy hazatérése után tartózkodik a politikai tevékenységtől.

⁷² BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁷³ Kosztolányi Dezső – Simon Jolánnak, [Budapest, 1926. november 18.] = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek, naplók*, szerk. RÉZ Pál – KELEVÉZ Ágnes – KOVÁCS Ida, Osiris, Budapest, 1996, 552.

⁷⁴ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁷⁵ [Név nélkül], *A Kassák Lajos ellen kiadott elfogatóparancsot visszavonták*, *Az Est* 1926. november 20., 2.; [Név nélkül], *Visszavonták a Kassák Lajos ellen kibocsátott elfogató parancsot*, *Magyar Hírlap* 1926. november 20., 6.

pesten állandó lakásom van s annyi jövedelmem, amelyből szerényen meg tudok élni. Ez a jövedelem írói tiszteletdíjakból áll, amelyeket nekem a »Nyugat« c. folyóirat és egyes könyvkiadók fizetnek.”⁷⁶

A Kassák elleni új nyomozólevél *hirtelen* visszavonása az igazságügy-minisztériumot is meglepte. 1927 elején vizsgálat indult, hogy kiderítsék, Strache Gusztáv kinek az utasítására cselekedett. Az ügy előadója, Szolnok Jenő a Strache Gusztávtól kapott felvilágosítást 1927. február 1-jén a következőképpen foglalta össze: „az ügy ügyészégi iratain az ő, az ügyészség elnöke írásával feljegyzés olvasható, amelynek tartalma szerint a Kassák Lajos ellen kibocsátott nyomozólevelet vissza kell vonni és az ügyet egyelőre irattárba kell tenni. Ennek alapján a kir. ügyészség indítványára a bíróság az újabb nyomozólevelet vissza is vonta.” Az utasításról nem volt tudomása Gál László osztálytanácsosnak, az igazságügy-minisztérium Elnöki Osztálya előadó-jának, Timkó Zoltánnak, a minisztérium IV. Osztálya főnökének, Váry Albertnek és Baróthy Pálnak, a Budapesti Kir. Ügyészség főügyészhelyettesének sem. Szolnok az ügyben még egyszer megkereste Strachét, ám ő „ismételt puhatólózás után” sem tudott felvilágosítással szolgálni azzal kapcsolatban, hogy „kinek az utasítása alapján vezette a feljegyzést a bűnügyi iratra”.⁷⁷ Azaz Strache még az ügyészséget irányító igazságügy-minisztériumi hivatalnokok előtt sem fedte fel az utasítás forrását, vagy ha megtette is, a minisztériumban jobbnak látták mindezt titokban tartani.

Az igazságügy-minisztérium – a formákhoz ragaszkodva – bekérte a vonatkozó iratokat a Budapesti Kir. Ügyészségtől, áttanulmányozták, majd 1927. március 2-án visszaküldték őket az ügyészségnek azzal a megjegyzéssel, hogy az igazságügy-minisztériumnak „Kassák Lajos szabadlábbon hagyása ellen nincs észrevétele”. (Sajnos az átvizsgált iratok sem ismeretesek.) Ekkor sikerült aktualizálni a hónapok – valójában az 1925. szeptember 5-i levél óta – ismétlődő belügyi tudakozódásra adandó választ: „minthogy azonban utóbb Kassák Lajos tartózkodási helye ismeretessé vált, a kir. ügyészség indítványára a vádtanács az utóbb kibocsátott nyomozólevelet is visszavonta. Ezek szerint Kassák Lajos letartóztatását mellőzni kell.”⁷⁸

Vád és per

A Kassák elleni büntetőeljárás tárgyalási szakasza csak ezután indult. A Budapesti Kir. Ügyészség 1928. augusztus 19-i vádirata Kassák Lajost a hatályos magyar büntető törvénykönyv, az 1878. évi V. tc. 172. §-ának 2. bekezdésébe ütköző, és az 1912. évi LXIII. tc. 19. §-a szerint minősülő, illetve büntetendő izgatás büntetettével vádolta: „a Wienben 1924. évi március havában *Álláspont* főcím és *Tények és új lehetőségek* alcím alatt 300 példányban megjelentetett, illetve kiadott, s ismeretlen egyéneknek szétküldött röpiratának egész tartalmával – tehát nyomtatvány terjesztése által –

⁷⁶ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

a munkásosztályt a polgári osztály elleni gyűlöletre izgatta”.⁷⁹ A Btk. 172. §-ának 2. bekezdése szerint aki nyomtatvány terjesztésével valamely osztályt, nemzetiséget vagy hitfelekezetet gyűlöletre izgatott a másik ellen, két évig terjedő államfogházzal és ezer forintig terjedő pénzbüntetéssel volt büntethető, aki viszont ezt a cselekményt háború idején követte el, arra az 1912-ben elfogadott LXIII. tc. 19. §-a szerint öt évig terjedő börtönt szabhattak ki.⁸⁰

Az *Álláspont* vádiratbéli minősítése az 1926-os ügyészségi felterjesztéseket követte. S noha a vádirat hosszan részletezi a Kassák által propagált elvek veszélyességét, és körültekintően indokolja, hogy Kassák „a kommunizmus érdekében a polgári osztállyal szemben megvívandó harcra, tehát ezen osztály elleni gyűlöletre izgatta a munkásosztályt” – nyilvánvalóan a magyar munkásosztályt is –, mégis azt a konklúziót olvashatjuk, hogy mivel Kassák „általában a kommunizmusról, illetve a burzsoáziáról és a munkásosztályról értekezik – a hazai viszonyokat csupán érinti”, cselekménye *nem* az 1921. évi III. törvénycikk 5. §-a szerinti izgatás tényálladási elemeit merítette ki. Az utóbbi törvény az állami és társadalmi rend hathatósabb védelme érdekében született, Kassák irománya e törvény szerint szigorúbb elbírálás alá esett volna.

Kassákot a Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék vádtaácsa – Ottrubay Dezső törvényszéki tanácselnök vezetésével – 1928. október 8-án a bűnvádi perrendtartás 266. §-a alapján vád alá helyezte. A nyilvános főtárgyalást Méhes Ignác kir. törvényszéki bíró elnökletével 1928. december 5-én tartották.⁸¹ Kassák vallomását a jegyzőkönyv a következőképpen foglalja össze:

A vádat megértettem, nem ismerem el a bűnösségemet. A most fölolvastott és vádtárgyává tett könyvet én írtam, Bécsben. Ott is jelent meg 1924. év március havában. 300 példányban jelent meg.

Ez egy vita-könyv. A kiadó – Julius Fischer – fölszólított, hogy szóljak hozzá én is a tárgyhoz, ekkor írtam meg a könyvet. 150 drb. szét lett küldve, postán, zárt borítékban |:föltehetőleg:| a kommunista párt vezető tagjainak. A kiadó küldte szét a könyvet, valószínűleg volt egy listája, hogy kiknek küldi el ezt. A másik 150 példányt a kiadó megsemmisítette. Magyarországra egyetlen példány sem lett küldve, úgy hogy innen kitiltva nem volt. A könyv magyar, német és francia nyelven jelent meg. Julius Fischernek a „Ma” bécsi folyóirat kiadójának a pénzén állították elő a könyvet. Azt hiszem – de nem tudom –, hogy ingyen küldte szét a tagoknak.

A könyv nem kizárólag a magyarországi viszonyokról beszél. Nemzetközi szempontból vizsgálándó ez. Mint kultúr ember háborodtam föl azokon a viszonyokon, amelyek Magyarországon és az egész <ország> világon uralkodtak. Hivatkozom a magyar lapokra, amelyek abban az időben megjelentek, ezekből is merítettem az adataimat.

⁷⁹ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

⁸⁰ Az 1912. évi LXIII. tc. 1939-ig maradt hatályban.

⁸¹ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

A könyvet nem lehet úgy elbírálni, hogy abból egyes részeket kiszakítunk, hanem csak, mint egészet. A lényege az, hogy a munkásságot ki kell oktatni[,] ezért íródott meg a könyv. A munkásság most is embertelen sorban él.

A polgári sajtó elkövetett mindent a munkásság ellen, ilyen volt pl. a Nép c. lap, amelyben tényleg jelentek meg cikkek a munkásság ellen.

Nem arra gondoltam a könyvben, hogy egy uralmon levő társadalmi osztály helyébe egy másikat ültessünk, én egálizálást gondolok. Vannak, akik fegyverrel akarják ezt elérni, én azonban ideológiával akarom.

1918. [!] évben – a kommunizmus alatt – én voltam az egyetlen, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott. Az ember átalakításánál, akkor is egy ideológiára gondoltam.

Tény, hogy van a burzsoaziában kezdeményező erő, én arra a rétegre gondolok, aki a vagyonba született be, ez ideológiailag nem a legtisztább. Ezekkel szemben állok [!] mind együgyűek, buták, akiket derék, öntudatos, az élet javait megkívánó emberekké kell nevelni.

A háború szétzüllesztette a világot, szétesett a kapitalista rend, ez a háború szükségkép[p]eni következménye volt.

A könyvben egy világlátásról, egy világtörekvésről van szó.

A tárgyaláson a vádat Lindmayer Béla kir. ügyész képviselte, Kassák védelmét Földes István ügyvéd látta el. Földes az emigránsok büntetőügyeiben nyilvánvalóan a leg-tájékozottabb jogászok közé tartozott, hiszen ő is Bécsből tért haza még 1925-ben. Simon Jolán Kassáknak írott leveleiből kiderül, hogy Földes már 1925 őszétől adott Kassákéknak tanácsokat, és az igazságügy-minisztériumba is bejáratos lett.

A védelem stratégiája a Btk. 11. §-ára épült, amely szerint külföldön elkövetett bűntett vagy vétség miatt nem indítható bünvádi eljárás, ha a cselekmény az elkövetés helyén fennálló vagy a magyar törvény szerint nem büntethető, vagy azok egyike szerint megszűnt a büntethetősége. Simon Jolán tanúvallomása, illetve a budapesti rendőr-főkapitányság 1926. július 12-én kelt 62.877/1926. fk. II. sz. jelentése alapján bizonyítottnak látszott, hogy az *Álláspontot* Magyarországon nem terjesztették. Földes István tehát azt kérte, hogy a kir. törvényszék az osztrák igazságügy-minisztériumtól kérjen tájékoztatást arra vonatkozólag, hogy Kassák cselekménye ott büntethető-e. A főtárgyalás jegyzőkönyve erősen kivonatos, a szöveg alapján az ügyészi indítványok részletekbe menően nem rekonstruálhatók, azonban úgy tűnik, hogy Lindmayer Béla nem állt a helyzet magaslatán: az ügy részleteit, illetve az osztrák törvényben rejlő lehetőségeket csak felületesen ismerte.⁸²

A felek meghallgatása után a kir. törvényszék szünetet rendelt el, és a M. Kir. Igazságügy-minisztériumból bekérte az osztrák büntető törvénykönyvet, hogy a Kassák elleni vádat annak rendelkezései szerint tegyék mérlegre. A sajtóból tudható,

⁸² Lindmayer Béla 1930-ban – megromlott egészségi állapota miatt – nyugdíjaztatását kérte. A megelőző négy évben a kommunista és emigráns perekben ő képviselte a vádat, a korabeli sajtóhírek szerint azonban a szakadatlan munka és izgalom megviselte idegrendszerét. Lindmayer végül 1937-ben vonult nyugdíjba, majd ügyvédi irodát nyitott.

hogy a tárgyalás másfél óra múlva folytatódott: a kir. ügyész vádbeszédében szigorú ítéletet,⁸³ míg a védelem felmentést, ellenkező esetben méltányos ítéletet kért.

A kir. törvényszék Kassák Lajost az ellene emelt vád alól felmentette.

Az ítélet indoklása szerint a kir. törvényszék tényként állapította meg, hogy az *Álláspont*ot csak Bécsben terjesztették, vagyis Kassák Lajos az izgatást külföldön követte el. A törvényszék tehát a magyar Btk. 8., 11. és 14. §-ainak értelmében megvizsgálta az osztrák büntető törvénykönyv vonatkozó rendelkezéseit: ezek szerint Kassák cselekménye Ausztriában csak vétség, és egy év után elévül. Miután az *Álláspont* 1924 márciusában jelent meg, míg Magyarországon az első bírói intézkedés – a nyomozólevél kibocsátása – 1926. november 18-án történt, a bíróság megállapította, hogy az elévülés föltételei a vádlott javára megállapíthatók voltak, és ezért őt a magyar Btk. 11. § értelmében, illetve a bünvádi perrendtartás 326. § 3. pontja alapján föl kellett menteni.⁸⁴

Az ítélet ellen Lindmayer Béla ügyész fellebbezést jelentett be. A fellebbezés tartalmáról Dabasi Halász Lajos kir. főügyész 1928. december 19-én tájékoztatta az igazságügy-minisztert. A fellebbezés a Bp. 385. §-a 1/c. pontjában meghatározott anyagi semmisségi okra hivatkozott: a törvényszék a büntető törvény rendelkezését nem, vagy nem megfelelően alkalmazta abban a kérdésben, „hogy a bünvádi eljárás megindítását vagy a büntethetőséget kizáró ok és melyik forog fenn”. Dabasi Halász megjegyezte egyúttal, hogy az *Álláspont*nak az ügyészség által inkriminált részei az 1921. évi III. tc. 5. § 1. bekezdésében meghatározott izgatás vétségét is magukba foglalják, és arra a magyar büntető törvénykönyv 7. §-a alkalmazandó akkor is, ha a cselekményt külföldön követték el, ekként tehát az elévülés sem jöhet szóba.⁸⁵ Dabasi Halász azzal, hogy megváltoztatta a Kassák által elkövetett bűncselekmény minősítését, felülbírált az általa 1926. május 30-án, az igazságügy-miniszternek küldött felterjesztés megállapításait is.

A fellebbviteli tárgyalást 1929. április 11-én tartották, a vádat Kéler Béla kir. főügyész helyettes képviselte, aki az elsőfokú ítélet megsemmisítését és a vádlott elítélését kérte. Rámutatott arra, hogy amennyiben az osztály elleni izgatást elévültnek tekintik is, az 1921. évi III. tc. 5. § 1. bek. szerinti állam és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló vétség tényállása fennforog. Földes István védő kérte az elsőfokú bírói ítélet helybenhagyását, a kérelemhez Kassák is csatlakozott, kiemelve, „hogy ő tudományos szempontból és nem izgatás tendenciájával foglalkozott a kérdéssel és így őt semmiféle izgatásért elítélni véleménye szerint nem lehet.” A kir. ítéletábla a kir. törvényszék felmentő ítéletét helybenhagyta (az ítélet indoklása nem maradt fenn).⁸⁶ Az ítélet ellen Kéler Béla főügyész helyettes újlag a Bp. 385. §-ának 1/c. pontjára hivatkozva semmisségi panaszt jelentett be.

⁸³ [Név nélkül], *Felmentették Kassák Lajost az izgatás vádja alól*, *Esti Kurír* 1928. december 6., 7.

⁸⁴ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

⁸⁵ MNL OL IM K 579 653. f. 3. cs. T. 1925–57.966.

⁸⁶ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

A Magyar Kir. Kúriánál tartott tárgyalásra – Oswald István kúriai másodelnök vezetésével – 1930. március 18-án került sor. A vádat Polgár Viktor koronaügyész-helyettes képviselte, és a kir. főügyész semmisségi panaszát helyénvalónak tartva Kassák bűnösségének megállapítását kérte. Földes István védő a semmisségi panasz elutasítását kérte, hiszen a vád kizárólag a Btk. 172. § 2. bekezdésébe ütköző és az 1912. évi LXIII. tc. 19. §-a szerint minősülő izgatás büntettségére irányult, ez a cselekmény azonban az alsóbbfokú ítéletekben kifejtettek szerint elévült. Földes álláspontja szerint ha mindemellett megállapítható volna is az 1921. III. tc. 5. §-ában írt izgatás vétsége, akkor is csupán eszmei halmazatról lehetne szó, ez esetben azonban az enyhébb vétség (1921. III. tc. 5. §) osztaná a súlyosabb büntett (1878. V. tc. 172. §) jogi sorsát.⁸⁷ (Kassák a tárgyaláson nem vett részt.)

A M. Kir. Kúria a semmisségi panaszt elutasította, az ítélet indoklása szerint a testület

a másodbírósági ítéletben valóként elfogadott és ez okból reá nézve kötelezően irányadó tényállásból és az ennek alapjául szolgáló sajtótermék szövegéből az alsóbíróságokkal egyezően a kir. ítélőtábla ítéletében felhozott helyes indokoknál fogva szintén azt a következtetést vonta le, hogy a vádbeli bűncselekmény elévült, mihez képest az alsófokú bíróságok a vádlottat helyesen, a törvény megsértése nélkül mentették fel.

A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék a végzést a Budapesti Kir. Ítélőtábla 1929. április 11-i ítéletének jogerőssé válásáról 1930. április 12-én adta ki.⁸⁸

*

Kétséges, hogy a Horthy-adminisztráció Kassákot valóban börtönbe akarta-e juttatni. Strache Gusztáv a Budapesti Kir. Ügyészségen és Váry Albert az igazságügy-minisztériumban kezdettől fogva enyhébben ítélte meg az *Álláspont*ban mondottakat, a szigorúbb mércét 1926 nyarától Dabasi Halász Lajos legfőbb ügyész alkalmazta. Ám Strachénak jobban működhettek az informális kapcsolatai, hiszen 1926. november 19-én a *háttérből* a megfelelő lélektani pillanatban is megkapta a felhatalmazást, hogy a Kassák elleni „egynapos” nyomozólevelet vonja vissza. Ezt a döntést még az igazságügy-minisztériumban sem vitatták, csak köröztették az aktákat, amíg mindenki megértette, hogy Kassákkal *most* nem fognak példát statuálni, bár azért teljesen nem is engedik el.

Kassák perében a kulcsszereplő Földes István ügyvéd volt, aki a tárgyaláson *mindenkit* meglepett a magyar Btk. menekülési lehetőségét nyújtó, felmentést ered-

⁸⁷ Eszmei halmazat esetén az elkövető egyetlen cselekményére két vagy több törvényi tényállás is vonatkozik. Az 1878. évi V. tc. eszmei halmazat esetében nem engedte meg a legsúlyosabb bűncselekmény büntetési tétele felső határának átlépését (aszperáció), a bíró legfeljebb a megszabott keretben mozoghatott (abszorpció).

⁸⁸ BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

ményező paragrafusára történő hivatkozással és az indítvánnyal, amellyel az osztrák Btk. alkalmazását kérte. Ezzel olyan jogi helyzetet teremtett, amelyben nem lehetett kikerülni a felmentő ítéletet.

Válaszlépésként Dabasi Halász az elsőfokú ítélet után kísérletet tett a Kassáknak felrótt bűncselekmény átminősítésére, és ezt az álláspontot az ügyészség a másodfokú tárgyaláson, illetve a Kúria előtt is képviselte. A M. Kir. Ítéletábla, illetve a Kúria viszont külön-külön is helybenhagyta az elsőfokú ítéletet, azaz a Budapesti Királyi Főügyészségről és elnökéről az egész szakma láthatta, hogy rosszul mérte fel a helyzetet. Avagy mindenki azt a feladatot hajtotta végre a nyilvánosság előtt, amely a koreográfia szerint neki jutott.

Dabasi Halászt 1930 őszén nyugdíjazták, Strache Gusztáv viszont nagyot lépett felfelé: Dabasi Halász hivatalát foglalhatta el.

Szinte ugyanekkor, 1930. október 3-án a bíróság elrendelte az *Álláspont* összes magyarországi példányának elkobzását és megsemmisítését, bár aztán valószínűleg egyetlen példányra sem leltek. Nagy baj is lett volna az ellenkezője. Kassák ekkor már második éve (1928 szeptembere óta) adta ki Munka című lapját, és a megjelent publikációkat figyelembe véve egyáltalán nem tartotta magára nézve kötelezőnek az 1925-ben aláírt nyilatkozatot, amelyből kimaradt az ötéves időkorlát, ám amelyben – többek között – becsületszavát adta erre is: „nem leszek politikai jelentőségű lapnak szerkesztője, kiadója, politikai tartalmú közlést sajtó útján sem saját nevem alatt, sem névtelenül vagy más neve alatt közzé nem teszek és általában minden szembe-tűnő politikai tevékenységtől és magatartástól tartózkodni fogok.”

A Munkában Kassák egyik álneve Földes István volt.

Pilinszky közvetlen közelében „rendíthetetlen, mint a közet”. Tanulmányok Pilinszky Jánosról, szerk. Balogh Gergő – Bednatics Gábor

BURJÁN ÁGNES

Padányi Schola Catholica

gimnáziumi tanár, kritikus, a Modern Líraelméleti és Líratörténeti Kutatócsoport tagja

burjan.agnes.padanyi@gmail.com

A Fiatalkor Írók Szövetsége (FISZ) Minerva Könyvek sorozatának új, „rendíthetetlen, mint a közet” című tanulmánykötete a Pilinszky-kutatás azon jelentős munkáinak sorát gyarapítja, amelyek a szerző születésének centenáriumaéhoz kapcsolódóan tettek kísérletet az életmű elhelyezésére a kortárs olvasás horizontján. A 2024 tavaszán, Balogh Gergő és Bednatics Gábor szerkesztésében napvilágot látott kötet tanulmányai a FISZ és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem társszervezésében 2021 szeptemberében megrendezett „rendíthetetlen, mint a közet / már nem is én ölelem őket” – Pilinszky János emlékezete című konferencián tartott előadások szerkesztett, bővített változatai. A kötet olyan Pilinszky-újraolvasó kíván lenni, amely az életmű új évezredbeli kutatásához csatlakozik, egyszerre folytatva és szétírva annak eredményeit. „Az elmúlt húsz esztendő irodalomtudományos fejleményei számos olyan szemponttal gazdagíthatták a Pilinszky-oeuvre faggatását, amely [...] át is alakíthatja az életművéről alkotott képet, esetleg kanonikus pozíciójának [...] magyarázatát. Reményeink szerint az itt olvasható tanulmányok tovább gazdagítják majd, új szempontokkal dúsítva a szerzőről szóló tudományos párbeszédet” – olvashatjuk az *Előszó*-ban (7–8.). Arról, hogy melyek ezek a szempontok, és hogy az újraorientáló kísérletek közös nevezőjeként kirajzolódik-e a kötet értelmezéseiből valamely uralkodó kon-

textus, az alábbiakban még lesz szó. Előtte azonban kiegészítésre szorul az *Előszó* azon, épp a Pilinszky-kutatás elmúlt bő húsz esztendejét érintő kijelentése, miszerint „az utolsó, róla [Pilinszkyről] szóló monográfia csaknem két évtizeddel ezelőtt, 2002-ben jelent meg” (7). E megállapítás félrevezető, még akkor is, ha a FISZ-kötet centrumában a lírai oeuvre áll, és a szó szoros értelmében vett monográfiaként valóban Tolcsvai Nagy Gábor munkája adja e költészet legutóbbi átfogó, szintetikus olvasatát. Bár érteni vélem jelen kötet logikáját és célkitűzéseit, Pilinszky új évezredbeli tudományos befogadástörténetére nézve leegyszerűsítő és méltatlan említetlenül hagyni – még ha sajátos értelmezői nézőpontot érvényesítenek is – Szávai Dorottya 2005-ös¹ és Hankovszky Tamás 2011-es Pilinszky-könyvét,² továbbá azt a Gondolat Kiadónál 2019-ben megjelent, megközelítésmódjában újszerű munkát,³ amelynek írója az a teológus-irodalmár Mártonffy Marcell, aki tanulmányával a FISZ-kötet interpretációinak sorát is megnyitja. Mártonffy Artisjus-díjat nyert könyve a recepció épp azon szegmensét alkotja, amely az esszék fogalmainak tarthatóságára, illetve az azok körül megszilárdult koncepciókra való rákérdező attitűdjét tekintve rokona az itt bemutatandó tanulmánygyűjteménynek. E vonatkozásban a teljes tanulmányanyag háttérben jelen lévő problémafelvetésként idézem Bednatics Gábor kötetbeli írásának (*Tér és pokol*) néhány sorát: „Noha a kánonalakítás általában harcias, mindent felülírni törekvő lendülete Pilinszky lírája nyomán is fel-felélénkül, az újdonságok [...] nem igazán érintik befogadástörténetének megszokott megállapításait [...]. Ezekből [...] nem a témák, toposzok, fogalmak váltak érvénytelenné, de az ebből levont következtetések, viszonyítások zárultak be gyorsan, így jutva el a metafizika, apokaliptika, miszticizmus, vallásosság és vallomáosság kategóriáihoz, hogy aztán körkörös igazolást keressenek a maguk így feltárt igazához a Pilinszky-prózában, vagy éppen fordítva: a verseket e hívószavak alapján kérdőre vonva jussanak el a prózai kinyilatkoztatásokhoz. A költő irodalomtörténeti helye épp ezért lehet ma is a legnagyobb dilemma: stabilan odakapcsoljuk-e ahhoz az időszakhoz, amelyben alkotott, de valódi kérdéseket már nem intézünk művészetéhez [...], vagy [...] más szögből vizsgáljuk meg azokat a toposzként konfigurálódott jelenségeket, amelyek ezt a szövegvilágot körülveszik.” (136–137.)

Leginkább ez, a recepció megszilárdult, magukat a „közeteknél konokabban” továbbbörökítő ítéleteinek kritikai felülvizsgálatára tett kísérlet adja a tíz tanulmányt közlő – téma és elméleti háttér tekintetében változatos, bár azt termékeny kölcsönösségben működtető – tanulmánykötet homogenitását. Ennek értelmében a *Sírvers* utolsó előtti sorának („rendíthetetlen, mint a közet”) főcímmű választása nem csupán tisztelgés Pilinszky János életművének „közetszerű” nagysága előtt, utalás a szerző

¹ SZÁVAI Dorottya, *Bűn és imádság. A Pilinszky-líra camus-i és kafkai szöveg hagyományáról*, Akadémiai, Budapest, 2005.

² HANKOVSKY Tamás, *Pilinszky János evangéliumi esztétikája. Teremtő képzelet és metafizika*, Kairosz, Budapest, 2011.

³ MÁRTONFFY Marcell, *Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat Pilinszky esszéiben. Poétika és teológia II.*, Gondolat, Budapest, 2019.

„rendíthetetlen” népszerűségére, hanem metaforájává válik annak a tudatosított hatástörténeti közegnek is, amely a tanulmányok szerzőit revízióra sarkallta.

Mártonffy Marcell tanulmánya (*A tekintet tükröződése. Szembenézések Pilinszky lírájában*) a kritikai recepció azon nézetét ingatja meg, hogy a versek magának az isten-tapasztalatnak a megjelenítői. Ennek legérzékletesebb példája a misztikus tradícióban gyökeredző *Gótika*: a vers olyan csapdaként lepeződik le az elemzés során, amely „a cselekvő nézés felemelő végeredményének meghirdetésével a teljesség megragadását ígéri”, mégis csak „emlék- vagy vágyképként prezentálja a jelenlét kontemplatív elmélyítésének sikeres erőfeszítését”. (24.) Mártonffy azzal foglalkozik, amire nem nyílt tér Pilinszky esszéisztikáját vizsgálva: „E helyütt nem lehet feladatunk – írja 2019-es könyvében – annak mérlegelése, hogy Pilinszky lírája miként viszi véghez az esszéikben kitűzött »inkarnatorikus« programot. [...] Főként a kései kötetek számos darabja – így a *Végkifejlet* és a *Kráter* visszatérő, a beszélő alanyt kilátástalan elhagyatottságában, az emberi együttlét értelemvesztésének személyes »poklában«, a psziché szélsőséges állapotaiban, profán eksztázisaiban [...] felismertető intonációja – ellenállni látszik annak a szándéknak, amely a versvilágot egyetlen modalitás, a mégoly átfogó értelemben vett imádság jegyében kívánná egységesíteni.”⁴ A szerző FISZ-kötetbeli írása megmutatja, hogy a fent említett olvasói-értelmezői tapasztalat ellenére is érdemes a versek értelmezése során fenntartani a teológiai kérdezőmódot. A gondolatmenet nagy eredménye (és egyúttal meglepő fordulata) az inkarnáció nyelvi történésként értett koncepciójára vonatkozó következő megfigyelés: „[a] kiúttalan és nemritkán patológikus önszemlélet lírai reprezentációi [...] akaratlanul beteljesítik [...] azt az egyetemesnek tekintett műalkotás-eszményt, amely [...] nem vallási eredetű jelölőivel, hanem egyedül művészi hitelességével tanúsítja a transzcendens teremtőerő működését” (39.). A tanulmány kötetnyitó pozícióját abszolút indokoltá teszi, hogy – a szerzőre jellemző alaposág és tapintat jegyében – igen sűrű szövésű gondolatanyagot tár a befogadó elé, amely a kötet többi tanulmánya felőli újraolvasással csak még izgalmasabbá válik.

Balogh Gergő írása azzal járul hozzá a kritikai recepcióban megszilárdult Pilinszky-kép átrajzolásához, hogy folytatva és újragondolva Varró Annamária megkezdett kutatását,⁵ egy lényegében elfelejtett verscsoportról közöl revelatív észrevételeket. Nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy a teljes lírai életműben vizsgálja a szerelem tapasztalatának színrevitelét. A versek nyelvi-poétikai működéséhez Varrótól eltérően Balogh nem a József Attila-i és a Szabó Lőrinc-i hagyomány előzményszerepe, hanem a kommunikáció képtelenségét önnön szervezőelvévé emelő későmodern líra paradigmája felől közelít. Verselemzései értékes hozzászólások a Pilinszky-lírárt tár-

⁴ Uo., 79.

⁵ VARRÓ Annamária, *Vonzás és taszítás. Egy elfelejtett szerelmi líra. Pilinszky János: Trapéz és korlát, Hungarológiai Közlemények* 2015/4., 47–64. A kutatási anyag később a szerző PhD-disszertációjába is bekerült: VARRÓ Annamária, *Tést és szöveg kapcsolata Pilinszky János lírájában és a kortárs magyar költészetben (Borbély Szilárd és Kiss Judit Ágnes)*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2018.

gyiasként, személytelenként aposztrófáló líratörténeti (és -elméleti) hagyományhoz, illetve a dadogásként értett versbeszéd megközelítéséhez.

Itt jegyezzük meg: a FISZ-kötet talán legnagyobb hozadéka, hogy szerzőit egytől egyig Pilinszky költői nyelve, annak sajátosságai foglalkoztatják, olvasási-értelmezési stratégiájukat a szövegorientált, nyelvi-poétikai perspektíva határozza meg, és az értelmezések immár tudatosan kikerülnek a csapdát, hogy a költő alkotásfilozófiai kijelentései kritikátlan prekonceptióként irányítsák a versek befogadását. Kiemelt jelentőségű, hogy a kutatói érdeklődés homlokterében elsősorban nem a (méltán híres és sokat elemzett) *Harmadnapon*, hanem a pályaindító *Trapéz és korlát*, valamint a kései *Kráter* költője áll, jöllehet tizből négy tanulmányíró (Mártonffy Marcell, Balogh Gergő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Lénárt Tamás) – ki-ki a maga kérdésirányának összefüggésében – a pálya csúcspontját jelentő *Apokrifet* is újraolvassa. A szerzők sokrétű, a versnyelvi működésre figyelő elemzések keretében tekintenek rá újra a recepcióban rögzült *tárgyiasság–személytelenség, dialogikusság, csend–elnémulás–dadogás, látomásosság/visszaszorult képszerűség* fogalmaira, és kérdeznak rá érvényességükre az életmű különböző korszakainak lírai termését vizsgálva. Az új belátások megszületésében jelentős szerepe van a poszthumanizmus kritikai perspektívájának, az embert ellentétpárok (ember/állat, emberi/nem-emberi) révén definiáló gondolkodás kritikáját adó Giorgio Agamben politikai filozófiájának és a biopoétikai szemlélet-és értelmezésmódnak. A felajánlott kontextusok közös nevezője (az életre irányuló nonantropocentrikus tekintet) és a tanulmányok szerkesztett sorrendje egyaránt biztosítja az egyes szövegek közti termékeny párbeszéd létrejöttét, így téve érdekessé az érdekes és lineáris és folyamatos olvasást.

A kötet harmadik, Ágoston Enikő Anna által írt tanulmánya (*A Halak a hálóban ciklus megpörgetett csillagtérképe*) *A mű születésében* megjelenő archivált ihlet jelenségének – a versek működése felől történő – megértését tűzte ki célul. Mit jelent Pilinszky-nél, hogy a testével ír? Hogyan kellene értenünk, hogy a „jó vers [...] diadal, győzelem, a teremtő, eleven élet győzelme az élettelen ellenálláson”,⁶ mint nyelvi materián? Mit jelent az alkotás és a befogadás folyamatában, amit a költő *mozgásoknak* nevez? A tanulmány részletesen kidolgozott válaszokat ad e kérdésekre, ami nem függetleníthető a (bio)poétikai olvasásmódtól, és attól az értelmezői érzékenységtől, amellyel a szerző a korai Pilinszky-líra versnyelvi értelemképzésének specifikumát kutatja. *A mű születése* mozgásokat szemléltető hasonlata, a „megpörgetett csillagtérkép” itt a teremtő-/alkotó- és a befogadásfolyamat metaforájaként értelmeződik: a vers(szöveg) mint partitúra („csillagtérkép”) fel- és lejártszája („megpörgetése”) egy biológiai médiumban, a test egészében történik. A verselemzések feltárják azt a befogadásban biológiai szinten is érzékelhető, életteli költői nyelvhasználatot, amely – a sikeresen archivált ihlet következtében – szokatlanságával, szenzualitásával friss impulzusként hat az érzékszervekre, az egész testre. Ez „a nyelv egy másfajta hallása, [...] ahogy a szív vagy a lélegző lélek érzel: a biopoétika egy szakrális dimenziója

⁶ PILINSZKY János, *A mű születése = Uő., Esszék, cikkek*, Magvető, Budapest, 2019, 17.

aktiválódik” (98.). Baloghnál és Ágostonnál is hangsúlyos szerepet kap a versek aposztrófikus invokációja, a felszólítások performativitása, és azok a nyelvi (szemantikai és akusztikai) folyamatok, amelyek által felszámolódnak az én és a Másik közötti határ: a versek alanyisága a hatalmat jelentő hang birtokosaként beolvassza magát a megszólításban létesített Másikba, és a hang teremtője helyett nyelvi produktummá, eseményé, „csak” hanggá válik – elszemélytelenedik.

Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya (*Önmegszólítás és dekreáció*) Simone Weil dekreáció-gondolatának jelenlétét tárja fel az 1942-es *Magamhoz* önmegszólító beszédhelyzetét vizsgálva, jöllehet Weil csak az 1960-as évektől volt Pilinszky szellemi forrása. Ezáltal a Pilinszky-kutatás azon megfigyelését erősíti, hogy a költészetében megjelenő hatások gondolati magva már eleve benne élt, s ebből adódik, hogy identifikáló típusú olvasóként nem állt távol tőle a kisajátító természetű értelmezés.⁷ Kulcsár-Szabó rámutat, hogy a „kegyetlen titkaira” figyelő „nyersen szép” állatok képében a teremtményiség (kiszolgáltatottság, sebezhetőség) állapota nyilvánul meg, az ittlét kontingenciája, amellyel – az éber vállak és a testi lét törekenységének kegyetlen titkaira irányuló, befelé forduló figyelem képzete révén – az önmaga által megszólított én is azonosítódik: „A zárlatban az én saját kitüntetett pozícióját vonja kétségbe, amivel egyben a megszólított is azonosíthatatlanná lesz (»csak én látlak. Vagy én se.«”). A saját személy így értett elvesztése a Weil-féle dekreáció egy lényeges aspektusa, ahol [...] a személytelenség [...] az én önmagától való megválásának, egy kritikai erőnek a manifesztációja, amely az ént elszakítja attól az egyetlen birtokától és képességétől [...], hogy magához és magáról beszéljen, hogy szájában tartsa magát, hogy azt mondja: én” (117. Kiemelés az eredetiben).

Az *Apokrif* vizuális és akusztikai szervezettségét vizsgáló Lénárt Tamás arra hívja fel a figyelmet, hogy a szakirodalomban Pilinszky költészete kapcsán megszilárdult *látomásosság*, illetve *csend* vagy *elnémulás/-hallgatás* hívószavai mögött „igen heterogén fogalmiság rejlik” (120.), majd rámutat, hogy ezekről „mint antropológiai kontroll alá eső, vagy épp e kontroll hiányáról tanúskodó tevékenységterületekről esik legtöbbször szó”, holott ezek „a versszubjektum nyelvi létmódjának aspektusai” (124.). Lénárt, miután feltárja az *Apokrif* című versben az emberi lét határterületeit (*kisgyerek*, *vadállat*), majd a nem-emberit (*torony*, *kő*) invokáló tropológiát, a költő beszédmódját jellemző *személytelenség* és *tárgyiasság* fogalmait értelmezi újra. E szerint a vers elszemélytelenítő tendenciái, tárgyiassága a költői megszólalás antropomorf kontrolljának részleges eloldásában valósul meg. A vers „a közlés kommunikatív (szólás, hang) és reprezentatív (képi-vizuális) mozzanatait egy bizonyos »köztes«, »nem-emberi« dimenzióba utalja, azaz átengedi [...] ezeket a nyelv mediális komponenseket integráló [...] retorikai mozgásainak” (133.).

⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus. Misztika és líra összefüggése, ItK 1982/4., 500.; SZMESKÓ Gábor, „Pilinszky Weilt olvas” = *Kánon és komparatiztika. A kánonok többszólamúsága keletközép-európai kontextusban*, szerk. SZÁVAI Dorottya – FÖLDES Györgyi, Budapest, Gondolat, 2019, 226–239.; SZÁVAI Dorottya, „A pokol térélmény. A mennyország is.” *A kelet-európai kultúrák néhány adottságáról – Pilinszky János gondolatvilágának fényében*, ItK 2021/5., 630–641.

Bednatics Gábor írása (*Tér és pokol*) az utolsó kötet *Terek* című versének térpoétikai elemzését végzi el. A szöveg és az értelmezői módszer megválasztása mögött az a nézet húzódik meg, hogy a recepció megállapításai ugyanazokban az értelmezői körökben mozognak, nem születnek revelatív felfedezések. Bednatics felhívja a figyelmet arra, „hogy a [sic!]» evangéliumi esztétikaként« meghirdetett nézőpont és a költői alkotások közötti összefüggések egymásra vetítése egészen leegyszerűsíti az olvasást” (137.). Annak megmutatása érdekében, hogy milyen eredményre vezet a Pilinszky-líra vegyítésa – a vallásos lét- és művészetszemlélettől elvonatkoztató – poétikai megközelítése, a „klasszikus pilinszkys toposzok” (139.) által ismertté vált *Tereket* elemzi, amiből kiderül, hogy a versbéli „poklot konkrét, köznapi helyként érzékelhetjük. Nem metafizikai, de még csak nem is transzcendens ez a közeg” (143.). Miként a tanulmány születése óta eltelt három év alatt számos, az évezred eleji Pilinszky-képet átrajzoló munka készült, a kritikai recepcióra tett kijelentésének tartóhatósága kérdéses. Az a meglátása azonban érvényes, hogy a térpoétikai olvasásmód termékenyen strukturálhatja újra az egyes Pilinszky-versekről alkotott értelmezéseket, ahogyan az is, hogy „[a] József Attila-i vagy Szabó Lőrinc-i hagyomány kiemelése a térpoétika tekintetében is válaszul szolgálhat azokra a kérdésekre, amelyek Pilinszky János lírájának szegeződnek” (135.).

Szirák Péter tanulmánya (*Töredékek bonyodalmai. Pilinszky-szörványok*) annyiban elkülönül a többitől, hogy hatástörténeti összefüggésben közelít a Pilinszky-lírához: a Kukorelly Endre, Garaczi László és Esterházy Péter egyes szövegeiben feltárt Pilinszky-idézetek „kényszerítő erejét [...], hajlékonyságát/hajlíthatóságát, [...] eredeti és új kontextusának összjátékát, összességében szemantikai és modális bonyodalmaikat kommentál[ja]” (151.). Rámutat, hogy Kukorelly *Egy gyógynövénykert* című verse „a tekintet, a figyelem, a látás, a látottság vonatkozásában” sokkal inkább Pilinszky *Gótika* és *Terek* című költeményeivel hozható kapcsolatba, mint az *Impromptuval*, ahogy azt Farkas Zsolt Kukorellyről írott monográfiájában bemutatja (151. Kiemelések az eredetiben). Ezt követően Pilinszky *Gyónás után* című versének (próza) átirataként olvashatjuk újra Garaczi László *Nincs alvás!* című kötetének nyitódarabját, a *Csigacsókot*. A motivikus kapcsolatokon túl a nyelv Assisi Szent Ferenc-i létformájában való kitüntetettsége is intertextuális viszonyba lépteti a két szöveget. Garaczi a Pilinszky-vers zárlatát („Mivel csak ők, az erős gyilkosok / ismerik a füvek, fák, madarak, / a nők és a csecsemők nyelvét”) írja újra a fák helyett végül embereket gyilkoló favágó figurájában, akiről már az első mondatban kiderül, hogy érti a madarak, a fák és a szén nyelvét.

Mezei Gábor írása (*Látás és biopoétika Pilinszky Kráter című kötetében*) a recepció azon kijelentéseire reflektál, amelyek a képalkotás élességének, a látvány megképezhetőségének a kései Pilinszky-lírában való eltűnését a költői nyelv kifejezőerejének

⁸ Itt jegyzem meg, hogy a kiadvány két szerkesztőjének, különösen az olvasószervezőjének a tanulmánya esetében elmaradhatott a nyelvi ellenőrzés. Felfedezhető továbbá néhány következetlenség a tartalomjegyzékben és a főszövegben megadott tanulmánycímek között.

gyengüléseként értelmezik. Verselemzéseiben (Newton, Zöld, Gótika, Pupilla) feltárul, hogy e jelenség esetében nem „csupán a korábbi kötetekben e költészetre jellemző képszerűség egyszerű [...] háttérbe szorulásáról” van szó, hanem arról, hogy a csendhez hasonlóan a láthatatlan látvány is szerves része a kései versek poétikájának, és „egy a nyelvi képződést megelőző állapothoz tartoznak” (176.). Mindez Mezei szerint „a vizuális percepciótól eltávolodó humán tapasztalat és az állatok megigézettségének alapállapota, illetve ezek lehetséges közelsége révén kaphat [...] magyarázatot”, ami egyúttal „Pilinszky kései költészetének egyik alapkérdése” lehet (182.).

Vincze Richárd, hasonlóan Bednancshoz, egyetlen vers, a *Vesztőhely télen* elemzésének szenteli tanulmányát, hogy a költemény kanonikus helye és befogadástörténete közti „kissé antagonisztikus, vagy inkább feszült viszony [...] valamiképp kiegyenlítődhessen” (188.). Mert bár a vers „a Szálkák egyik kiemelkedő ismertségű eleme, [...] éppen olyan aspektusai nem kerültek [...] az interpretáció lényegi homlokterébe, amelyek válaszként lennének képesek pozicionálni [...] azon elemeit, eljárás módjait, (ön)értelmezői lehetőségeit, amik e textus ismertségét, kanonikus pozícióját eredendően [...] megindokolhatnák” (187.). Vincze az agambeni filozófia felől közelít a vershez. Miután bemutatja az emberi és állati létezők közötti határ (teremtettségben való) felszámolását a versnyelvben, arra a következtetésre jut, hogy a vers vestőhelye az antropológiai gépezet „imaginárius kivégzésének színtere” (204.).

A FISZ-kötetet Pataki Viktor írása (*Pilinszky János poétikája gyerekirodalmi szövegeinek tükrében? Hozzászólás a verses mesékhez*) zárja, amely a *Kalandozás a tükröben* elemzését végzi el, amellet érvelve, hogy e verses mese „éppen ellenkezője annak, amit a recepció észlel” (226.), vagyis a tükrözés önreprezentációs műveletei nem valóság és fikció, hanem „az olvasás és (ön)megismerés komplex viszonyát” értelmezik (227.). A tanulmány érdemei közé tartozik a verses mesék keletkezés- és befogadástörténetének, a szövegforrások helyzetének összefoglalása, és annak felvetése, hogy e szövegek recepció által érzékelt „sikerületlensége» nem a hagyományos mese-poétikáktól való eltérésben ragadható meg, és nem is a narratívaként való olvashatóság indexáltságának hiátusa miatt alakult így, hanem [...] a verses mesék afféle kötetkoncepciók és poétikai tendenciák közti közvetítések nyelvi lenyomatai” (218.). Pataki témaválasztásával a hazai irodalomtudomány 2010-es évektől felélénkülő gyerekirodalmi kutatásait is gazdagítja.

Érdemes még röviden értékelni a kötet komparatiztikai távlatú megfigyeléseinek eredményeit. Jelentős hatástörténeti összefüggésre talált Mártonffy Marcell, aki az inkarnáció fogalmának forrásaként fedezte fel Pierre Emmanuel egyik esszéjét, amelyet Pilinszky 1965-ben *A szó szeretete* címmel fordított le az *Új Ember* számára. Ágoston Enikő Anna meggyőzően vetette fel Bergson *Teremtő fejlődésének A mű születésére tett hatását*: „Mintha az életlendület és az ihlet felcserélhetők lennének, ahogy az anyag és a nyelv(i anyag) is” (79.). A kötet szerzői emellett a Szabó Lőrinci és a József Attila-i nyelvhasználat Pilinszky költészetében meglévő nyomaira vonatkozóan is tettek megállapításokat.

Horváth Kornélia 2021-es, Pilinszky költészetének szentelt nagyívű tanulmányában⁹ jegyezte meg, hogy „a poétikai szemlélet és értelmezésmód [...] mintha visszaszorult volna az elmúlt két évtizedben. Holott ennek is volt némi hagyománya [...]”. Bátran kijelenthető, hogy a Fiatal Írók Szövetségének itt bemutatott kiadványa sokat tett e hagyomány felélesztése érdekében. Horváth Kornélia versértelmezései már 1999-ben rávilágítottak Pilinszky költői nyelvének humboldti értelemben vett *energeia*-természetére.¹⁰ Szávai Dorottya részéről pedig már 2005-ben felvetődött, hogy „a lírai tárgyiasság mélyén Pilinszky verseiben a lírai *alanyiságnak* egy új *minősége* szólal meg”.¹¹ 2006-ban a korán elhunyt kiváló irodalomtudós, Szitár Katalin mutatott rá, hogy Pilinszky költészete „felszámolja a különbséget »én« és a külvilág, belső és külső, alany és tárgy között, az így létrejött új szubjektumstátusz pedig a lét tárgyiasság formáival való azonosságon alapszik. [...] Minden létezőben egy és ugyanazon lét formáját, emanációját látja”.¹² A Pilinszky-líráról teológiai, biopolitikai, tér- és biopoétikai keretben újraolvasó kötet sajátos és talán legnagyobb hozadéka, hogy ahelyett, hogy eltávolítana a korábbi Pilinszky-olvasatoktól, eredményeik és kérdésfeltevéseik újrafelfedezésére késztet. Nem igazán arról van tehát szó, hogy új fényben látjuk Pilinszky költészetét és művészetfelfogását, hanem arról, hogy bizonyos vonatkozásait élesebben látjuk.

(*Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 2024. [Minerva Könyvek]*)

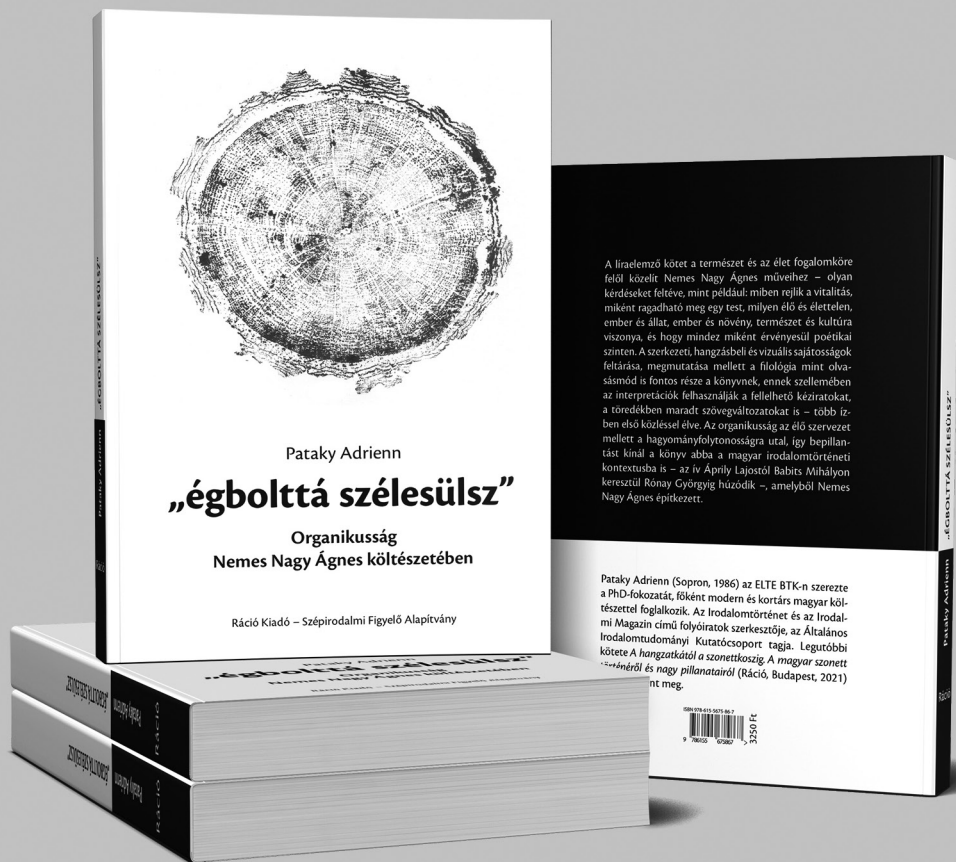
⁹ HORVÁTH Kornélia, *Az írás jogos szabadságunk. Isten a szabadság. Pilinszky írásművészetéről és költészetéről = Uő., A késő modern magyar líra alakzatai*, Gondolat, Budapest, 2021, 47–65.

¹⁰ HORVÁTH Kornélia, *Tűhegyen. Versértelmezések a későmodernség magyar lírája köréből*, Krónika Nova, Budapest, 1999.

¹¹ SZÁVAI, *Bűn és imádság*, 45. (Kiemelések az eredetiben.)

¹² SZITÁR Katalin, *A rejtőző megmutatkozása. Pilinszky János: Apokrif = Vers – Ritmus – Szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*, szerk. HORVÁTH Kornélia – SZITÁR Katalin, Kijárat, Budapest, 300–354.

A RÁCIÓ KIADÓ GONDOZÁSÁBAN MEGJELENT TÁRSKIADÓ: SZÉPIRODALMI FIGYELŐ ALAPÍTVÁNY

2024 | 262 oldal | 3250 Ft

A líraelemző kötet a természet és az élet fogalomköre felől közelít Nemes Nagy Ágnes műveivel – olyan kérdéseket feltéve, mint például: miben rejlik a vitalitás, miként ragadható meg egy test, milyen élő és élettelen, ember és állat, ember és növény, természet és kultúra viszonya, és hogy mindez miként érvényesül poétikai szinten. A szerkezeti, hangzásbeli és vizuális sajátosságok feltárása, megmutatása mellett a filológia mint olvasásmód is fontos része a könyvnek, ennek szellemében az interpretációk felhasználják a fellelhető kéziratokat, a töredékben maradt szövegváltozatokat is – több ízben első közléssel élve. Az organikusság az élő szervezet mellett a hagyományfolytonosságra utal, így bepillantást kínál a könyv abba a magyar irodalomtörténeti kontextusba is – az ív Áprily Lajostól Babits Mihályon keresztül Rónay Györgyig húzódik –, amelyből Nemes Nagy Ágnes építkezett.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Ráció Kiadó szerkesztőségében:
1072 Budapest, Akácfa utca 20., telefon: 06-1 321-8023, e-mail: racio@racio.hu, www.racio.hu

A RÁCIÓ KIADÓ

GONDOZÁSÁBAN MEGJELENT

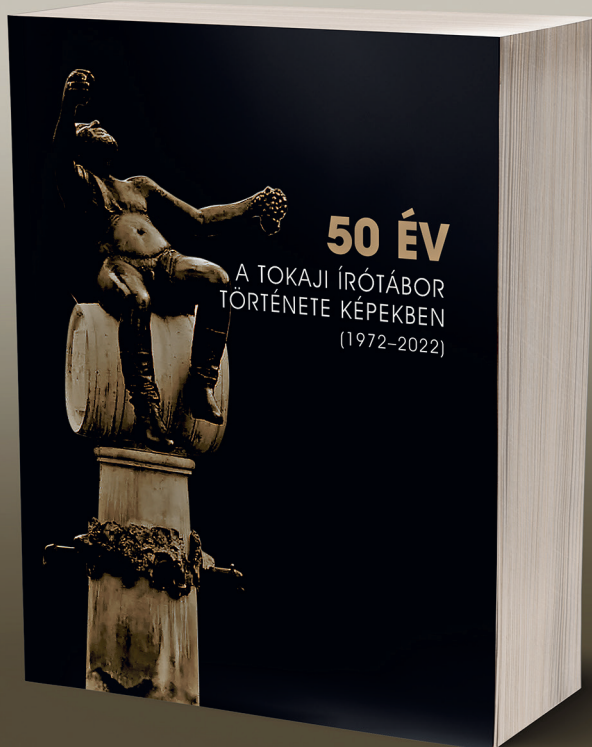
TÁRSKIADÓ: SZÉPIRODALMI FIGYELŐ ALAPÍTVÁNY

2024
256 oldal
3500 Ft

Milyen értelemben cselekszik az, aki – akár ahelyett, hogy tenne valamit – csupán beszél? Tudhatja-e, aki valamit mond, hogy ezáltal pontosan mi is megy végbe? Mit csinál a nyelv valójában? A beszédaktusok és a performatív nyelv fogalmai azzal az ígérettel léptek az elmélet színpadára, hogy választ kínálnak az efféle kérdésekre. Az azóta eltelt évtizedek során kiderült, hogy ezek a válaszok talán még több kérdést generáltak, mint amennyit kezelhetővé tettek – egészen odáig, hogy tekinthető-e a nyelv egyáltalán a performatívumoktól függetlenül adottnak. Ez a könyv ezeknek a kérdéseknek igyekszik utánajárni. Megvizsgálja John L. Austin klasszikus elgondolásának előfeltevéseit, illetve az egyik legalapvetőbb beszédaktus, az ígéret politikai, etikai és irodalmi teljesítményét, majd arra vállalkozik, hogy feltárja azokat az implicit beszédaktusokat, amelyek beszélőket (és elbeszélőket) hoznak létre.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Ráció Kiadó szerkesztőségében:
1072 Budapest, Akácfa utca 20., telefon: 06-1 321-8023, e-mail: racio@racio.hu, www.racio.hu

2024
440 oldal
9900 Ft

„1972-ben Borsod-Abaúj-Zemplén megye egykori irodalmi folyóirata, a *Napjaink* megjelenésének 10. évében rendezték meg az első Tokaji Író Táborát. A program szervezője akkor a Hazafias Népfront volt, s anyagi támogatásával az ügy mögé állt a Megyei Tanács is. Az első időszakban a megyében élő és onnan elszármazott, alapvetően a rendszerrel összeegyeztethető szemléletű írókat hívták meg a találkozóknak helyet adó Tiszaladányba és Tokajba. Akkoriban még senki sem gondolta, hogy néhány évtizeden belül a honi irodalmi életnek meghatározó, intézménnyé terebélyesedő irodalmi-közéleti találkozója lesz a Tokaji Író Tábor. [...]

Bár az író tábor első két évtizedében szinte minden jeles író, költő és kritikus legalább egyszer megjelent a tanácskozáson, a rendszerváltással hirtelen ránk köszöntött szabadsággal az is együtt járt, hogy újra kellett definiálni a tábort, s meg kellett találni működésének forrásait is. Ennek eredményeként ma egyesületi formában működtetjük az egyik legrégebbi, s egyúttal minden bizonnyal a legrangosabb nyári irodalmi szakmai tanácskozást. Ugyanakkor most is figyelniünk kell a folyamatos tartalmi, formai és személyi frissítésre és fiatalításra is, amire jó alkalmat adott a 2022-ben megrendezett 50. író tábor.

Akkor fogalmazódott meg bennünk a gondolat, hogy az első fél évszázadot képeken keresztül, egy fotóalbumban is be kellene mutatnunk. A képanyag gyűjtése nem volt egyszerű, hiszen az 1970-es és '80-as évek szerkesztőségi anyagainak egy része mára sajnos az enyészeté lett, így a hőskor képeit nem egyszer a nyomtatott sajtó megsárgult kiadványaiból kellett visszazskenelnünk; esetenként ez az oka a gyenge képminőségnek. Ugyanakkor a minél teljesebb dokumentálás érdekében ezeket a fotográfiákat sem hagyhattuk ki. A legtöbb ilyen képnél az eredeti képaláírásokat is híven közöljük. Voltak olyan esztendőök, amikor akár a Magyar Távirati Irodának, akár magánszemélyeknek köszönhetően több felvétel is a rendelkezésünkre állt, ám vannak olyan évek is, amikor szinte sehonnan sem tudtunk anyagot begyűjteni. A rendszerváltás utáni időszak esetében javarészt – a tábor megbízásából fényképező – Sáray Ákos fotográfiáiból válogattunk, de itt sem rendelkezünk a teljes archívummal, ezért igyekeztünk az egykori táborozóktól is felvételeket kérni...”

Részlet L. Simon László előszavából

A kötet megrendelhető a tokaji.irotabor@gmail.com e-mailcímen

Ára: 700 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft

Az Örökség Kultúrpolitikai Intézet gondozásában megjelent

2024 | 608 oldal | 9900 Ft

„E kötet betekintést nyújt abba a munkába is, amelyet L. Simon László lokál-patriótaként a szűkebb hazájában, Fejér megyében valamint a Velencei-tó környékén lakó emberek életminőségének javításáért és a turizmus felvirágoztatásáért végzett és végez.

Több mint egy évtizedig dolgoztunk együtt az országgyűlésben, ebben az időszakban L. Simon László igazi harcostársunk volt. Bajvívó alkat: mindig markáns véleménye van a világról. Mindig vitaképes és néha vitára ingerlő ember, aki azonban sohasem öncélúan, hanem csakis szűkebb és tágabb, értékrendi és nemzeti közössége érdekében vitatkozik.

Ez a számadó könyv egy mozaikkocka a magyarság elmúlt száz esztendeje – számokkal igazolhatóan – legsikeresebb évtizedének történelmi tablójából.”

Kövér László

A kötet megrendelhető a 06-20 388-2348-as telefonszámon és az info@orokseginetezet.hu e-mailcímen